

BESEDA

E L E K T R O N S K A   K N J I G A

Boris Pahor

Nekropola

O M N I B U S

BESEDA

Boris Pahor

NEKROPOLA

To izdajo pripravil

Franko Luin

franko@omnibus.se

ISBN 91-7301-504-0

---

beseda@omnibus.se

www.omnibus.se/beseda

Manom vseh tistih, ki se niso vrnili

Mrzel pepel leži nad sencami

Srečko Kosovel

Ko pa bodo ljudstva spoznala, kdo ste bili,
bodo od žalosti in pekoče vesti grizla zemljo.
Močila jo bodo s svojimi solzami
in vam postavljala templje.

Vercors

Nedeljski popoldan je in asfaltirani trak, ki se vzpenja gladek in ovinkast zmeraj više v planine, ni tako samotni, kakor bi mi bilo prav. Avtomobili me prehitevajo, drugi se vračajo v Schirmek, v dolino, takó da mi turistični promet trga in banalizira pričakovano zbranost. Saj vem, tudi jaz sem s svojim vozilom del motorizirane procesije, a predstavljam si, da bi, če bi bil sam, zavoljo nekdanje spojenosti s tem ozračjem, moja pričujočnost zdaj ne spreminjala sanjske podobe, ki skozi ves povojni čas nedotaknjena počiva v senci moje zavesti. Razumem, nekakšen nerazločen upor se prebujata v meni, upor proti temu, da je zdaj odprt in razgaljen ta planinski kraj, ki je sestavni del našega notranjega sveta; temu odporu pa je hkrati primešan občutek ljubosumja, ker ne samó, da se tuje oči sprehajajo po okolju, ki je bilo priča naše anonimne ujetosti, ampak turistiški pogledi (in tega se neizogljivo zavedam) ne bodo nikdar mogli prodreti v prepad zavrženosti, s ka-

tero je bila kaznovana naša vera v človekov ponos in v prostost njegovega osebnega odločanja. A obenem, glej, od nekod se nepoklicano in rahlo vsiljivo tihotapi skromno zadošččenje, da vogeška planina ni več skrito področje odmaknjene, same v sebi izgorevajoče pogube, ampak so vanj usmerjeni koraki številne množice, ki je, čeprav domišljijsko nezrela, po svoji srčni nagnjenosti vendar pripravljena na to, da zasluti nedojemljivo enkratnost usode svojih izgubljenih sinov.

Gotovo, to vzpenjanje na odročno pobočje gorskega sveta spominja na romarsko vnemo po strmih obronkih božjepotnih gor. A vendar ni to romanje v ničemer sorodno s čaščenjem, ki se je proti njemu takó vneto bojeval gospod Primož, ko je želel, naj se slovenski človek dokoplje do notranjega prebujenja, namesto da se razdaja in razmravlja v zunanji množični obrednosti. Tukaj se ljudje iz vseh evropskih dežel zbirajo na visokogorskih terasah, kjer je človeško zlo zmagovalo nad človeško bolečino in skoraj vtisnilo poginu pečat večnosti. Sodobnih romarjev ni priklicala čudežna sublimacija njihovih želja, ampak prihajajo sèm, da bi stopili na resnično sveta tla in se poklonili pepelu človeških sobitij, ki s svojo nemo pričujočnostjo postavljajo v ljudsko zavest nepremakljivi mejnik človeške zgodovine.

Na tesnih ovinkih najbrž ne pomislim na guganje tovarnjaka, ko je vozil iz tedanjega Markircha zaboj z našim prvim rajnkim, jaz pa nisem vedel, da sedim na takó žalostni skrinji; pa bi mi ledena sapa, ki je prihajala od snega, verjetno omrtvičila sleherno misel, ki bi se priplazila v zavest. Ne, razločno ne mislim na nobeno izmed podob, ki v meni zamotane in zgrbljene trajajo kakor suh grozd, na katerem so jagode ovenele in oplesnele. Gledam plast gladkega asfalta pred ščitnim steklom svojega vozila in bi rajši imel pred sabo staro razrito in kotanjasto cesto, ki bi me peljala v bolj pristno ozračje preteklosti; hkrati pa se seveda pojavlja tudi razvajenost in sebičnost modernega voznika, ki se je navadil na ugodje mehkega brzenja. Obenem skušam najti na slovenskih tleh planinsko pot, ki bi z njo lahko primerjal to vijugasto cesto od Schirmecka do Struthofa. Saj, prikazale so se mi že serpentine pod Vršičem; a tam se razgled odpira na izreden amfiteater skalnatih vrhov, ki jih tukaj ni. Cesta iz Kobarida v Drežnico? Ta bi skoraj lahko bila. Pa spet ne docela, zakaj tukaj ni Krna s svojimi slepečimi čermi. Mogoče je ta vogeška pot še najbolj sorodna ovinkasti poti, ki se iz Kobarida vzdiguje na Vrsno. Tam se prav takó gozd zdaj pa zdaj umakne ob strani, ni predaleč, predvsem pa ni nikjer skal, ampak se povsod svet preliva iz poraslih gozdnatih oblin v vzvalovane travnate vložke, ki jih na spodnjem koncu spet

zadržuje temna gozdnata gmota. Samó tega ne vem več, če so tudi po pobočju pod Vrsnim smreke kakor tukaj. Najbrž niso.

Cesta se še vije v hrib, a zdaj jo tu pa tam spremlja belina razsekanega skalovja kakor povsod, kjer je človeško orodje ranilo zeleno črto zemljinih bokov in se zagrizlo v njeno zgoščeno skrito moč.

Na levi se zdaj odcepi širok in dolg pas zemljišča, ki pelje k vhodu. Nekoč bo najbrž tukaj drevored, vsekakor pa je zdaj prostor ves zadelan z avtobusi in osebnimi vozili, ki so se razvrstili po dolgem in počez, da se ne morem ubraniti misli na parkirni prostor pred Postojnsko jamo. In z vsemi močmi se upiram sekvenci podob s postaranimi švicarskimi in avstrijskimi turisti in sivolasimi turistkami. Zvesto držijo v roki pas staromodne torbice in obračajo glave za vodnikovim glasom kakor cibe, ki se ob svarilnem kriku prebudijo iz drobnjakarske, pritlikave zaposlenosti in hitro vzdignejo svoj rdeči periskop. Najbolj iskreno in najbolj pošteno bi bilo, ko bi se odpeljal in se vrnil jutri zjutraj, ko bo ozračje delovnega dne bolj milostno varovalo odmaknjenost stopničastih paštnov. A za jutrišnji dan se mi napovedujejo nove pokrajine, takó da stopam proti vhodu z zavestjo avtomatične in zato neplodne vezanosti na popotni načrt, namesto da bi se vnaprej predal kraju ali pa se iz

njega izločil. A kakor zmeraj tudi tokrat ob potrebi po hitrem in nemirnem popotovanju hkrati spet čutim prisrčni dih domotožja po mirni, neomejeni zbranosti, ki bi v nji človek našel pristno razmerje do zemlje in morja, do mestnih ulic in njihovih hiš in prav tako do obrazov in oseb, ki mu jih približa življenje; a hitrost in naglica ga mrzlično poganjata naprej, da njegove oči nabirajo samó površinske vtise, ki se razletavajo kakor pena ob premcu drvečega motornega čolna. Saj, in nazadnje se človek tolaži, da je bogat že zavoljo tega, ker čuti domotožje po tihem trajanju, kakor da je dandanes že zavest o svoji okrnjenosti že sama po sebi dragocenost. A saj najbrž tudi je. Pa je verjetno zmeraj bila, samó za manjše število ljudi. Dandanašnji smo pravzaprav siromašni zavoljo prevelike množice podob in vtisov; razmrvali smo svojo ljubezen in se ji oddaljili. Naredili smo prav narobe od tega, kar delajo čebele; raztrosili smo cvetni prah nad milijon predmetov in kljub tihemu glasu, ki nam to zanika, zmeraj še upamo, da bomo nekoč imeli toliko časa na razpolago, da bomo spet napolnili svoj izpraznjeni panj.

Bedasto je, a zdi se mi, da me turisti, ki se vračajo k svojim vozilom, opazujejo, kakor da se je naenkrat povezil na moje rame zebrasti jopič in da moje lesene cokle tarejo kamenčke na poti. Saj, nenadzorovan utrinek, ki

v človeku pomeša preteklost s sedanjostjo; vendar je tudi res, da se v nekaterih trenutkih v človeku spočenja neviden, a močen fluid, ki ga drugi občutijo kot bližino njim nevsakdanjega, izrednega ozračja, in se zdrznejo kakor čoln ob nenadnem valu. Zato je na meni morebiti zares nekaj mene iz davnih dni; in pri tej misli skušam hoditi zbrano sam zase, čeprav me moti, da so moje sandale takó lahke in je zato moj korak dosti bolj prožen, kakor bi bil, ko bi bilo moje obuvalo spet platneno in bi še imelo podplate iz debelega lesa.

Lesena vrata so prepređena z bodečo žico in zaprta kakor takrat; vse je nedotaknjeno, samó straže ni v lesenih stolpih. In tudi počakati je treba pred vrati; razloček je samó v tem, da se zdaj iz lesene kolibe prikaže čuvaj, ki odklepa vrata in spusti skupine v strogo določenih presledkih v brezdušno višavsko stajo. Zavoljo tega reda je na taboriških terasah zbranost, julijsko sonce pa vztrajno nadzoruje tišino in samó nekje nizko spodaj se kdaj utrne odmev vodnikovih besed kakor hitro pretrgan glas od mrtvih vstalega pridigarja.

Da, čuvaj me je spoznal in me presenetil, ker nisem nislil, da se bo spomnil mojega predlanskega obiska. »Ča va?« je vprašal. In to je zadostovalo, da je ustvaril tovariško razpoloženje, ki je na mah odpravilo sleherno zvezo s turističnim vrvežem. Črnolas je in nelep. Nizek

in žilav in gibčen je; če bi imel še svetilko in čelado, bi bil pravi rudar. Zelo pa je odrezav in vse kaže, da je tudi samovoljen; videti je, da ob meni, nekdanjem taboriščniku, čuti uporno zadrego, ker si služi kruh z razkazovanjem kraja našega umiranja. Takó je v njegovem hitrem dovoljenju, da lahko stopim samó v območje bodeče žice, poleg tovariške naklonjenosti tudi drobec želje, da bi se me čimprej rešil. Prav gotovo. In mu nič ne zamerim, ker tudi zase vem, da ne bi nikakor mogel govoriti skupini obiskovalcev, ko bi me poslušal kdo, ki je bil z mano v krematorijskem svetu. Sleherno besedo bi mi nadzoroval strah, da ne bi zdrknil v plehkost. Pa sploh, tudi o smrti kakor o ljubezni se človek lahko pogovarja samó sam s sabo ali pa še z ljubljnim bitjem, s katerim se je zlil v eno. Niti smrt niti ljubezen ne preneseta prič.

In ko govori kot vodnik molčeči skupini, se v resnici na glas pogovarja s svojimi spomini, njegov samogovor je samó sproščanje notranjih podob, in ni gotovo, da je po teh številnih razkrivanjih zadoščen in nekoliko pomirjen. Skoraj bi rekel, da je po nizu takšnih pričevanj v sebi bolj razklan in nemiren, vsekakor pa osiromašen. Zato sem mu hvaležen, da grem sam po neslišnem svetu; in to zadovoljstvo je kakor zadoščenje ob zavesti prednosti, posebnega privilegija, ki upošteva mojo pripadnost kasti zavržencev, obenem pa je ločenost tudi nadaljevanje nekdanje ločenosti in nekdanjega molka.

Zakaj kljub množici in čredniškemu življenju se je vsak soočeval samó s svojo notranjo samoto in brezglasnim mrakom. Takó da zdaj ne znam izmeriti prave razdalje med sabo in stopnicami, ki so mi v soncu preveč domače in blizke, namesto da bi čutil, kakó visi nad njimi pridih niča. Preproste so, kakor so bile preproste suhe roke, ki so nosile in uvrščale kamne, iz katerih so sestavljene. A nekoč so se mi zdele bolj strme; in pri tem mislim na odraslega človeka, ki se povrne v kraj svojega otroštva in se začudi, kakó majhna je v resnici stavba iz njegove detinske domišljije. Saj je kot otrok meril višino zidu s postavo drobnega palčka. Mi se po teh stopnicah seveda nismo spuščali in vzpenjali v svojih nezrelih letih, vendar je bila naša ranljivost dosti večja kot ranljivost otroka ali dojenčka, ker nam ni mogla pomagati še nerazvita misel. Znašli smo se vsak s svojo nagoto v uveli koži lačne živali, ki izgoreva v svoji onemogli ujetosti in vsak dan sproti nagonsko izračunava oddaljenost peči od sesušenega koša svojih prsi in svojih preklastih udov. Gotovo, zdaj se človeku v mimi asociaciji lahko utrne misel na Collodijevega *lesenega* fantiča, ker menda je bilo tudi Pinocchiu usojeno, da ga je oplazil plamen, a mu je njegov dobrosrčni stvarnik nadomestil poškodovani del, medtem ko ni pri našem sežiganju nihče mislil na nadomestne dele. Kajpada je Pinocchieva podoba nekak nepridiprav, ki nima tukaj domovin-

ske pravice, vendar je spet tudi res, da bomo morali prej ali slej dobiti sodobnega Collodija, ki bo otrokom povedal zgodbo naše preteklosti. Vprašanje pa je, kdo se bo upal približati otroškemu srcu tako, da ga hudobija ne bo ranila, a da bo hkrati obvarovano pred skušnjavami prihodnosti. No, a na teh stopniščih, ki se ob vsaki terasi prelamljajo kakor kamnita kolena, smo se v resnici vračali v svet razumske omejenosti; to je bilo takrat, ko se je zavoljo pomanjkanja soka v citoplazmi naših celic možganska snov v koščnem loncu sušila kakor želatina meduze na prodnih kamnih. Tedaj so se stopnice vzpenjale pred nami, kakor se vzdigujejo stopnice v zvoniku; in tako paštnov ni hotelo biti konca, mi pa smo na vrh navpičnega stolpa lezli célo večnost tudi zato, ker so bila naša stopála kljub paličastim nogam zavoljo edema mesnati beli čoki.

Zavedel sem se, da je zdaj čas moj zarotnik, zato sem se ustavil in opazujem visoko travo onkraj žičnate ograje. Skušam se prenesti k požolteli podobi kraške gmajne, po kateri sem še pred dnevi hodil; a ta revna in dolga senena griva je v primeri s kraško bedasta v svojem topem trajanju. Nedolžna je, vem, a kljub temu je njeno vztrajanje v nemi rasti nesmiselno; bila je tukaj pred *tis-tim*, bila je tukaj ves čas, ko je *tisto* trajalo, zdaj je prav tako še tukaj. In ta trenutek je zavoljo njene preperele in

rumenosive nebogljenosti bedast obstoj sleherne trave in vseh trav na svetu. Nikakršne resnične bližine ne ponujajo Zemljina bitja človeku, gluha so ob njem, ujeta v svojo bilnato rast, če pa se jim na vrhu stebelc vnamejo cvetne čaše, s pisanostjo svojih živih barv samó mimi-krijsko prikrivajo svojo slepoto. Med te misli pa se mi obenem vtihotaplja občutek, da sem potolažen, ker sem sam in je skupina z vodnikom daleč onkraj teras, vhod pa visoko zgoraj, takó da je že popolnoma zakrit. Saj dobro vem, da s to ljubosumno zahtevo po samoti rešujem samó svojo spominsko enovitost, vendar se hkrati ne morem ubraniti trpkega spoznanja, da množica s svojim enakomernim, počasnim premikanjem, žal, večkrat, čeprav v drugačni dimenziji, nadaljuje amorfnó ždenje brezštevlnih orumenelih travnatih bilk.

Pravkar sem videl, kakó se po stopnišču pred mano spušča Tola in godrnja, ker koščeni rajniki polzi po platenem žlebu nosilnice in ga z obrito lobanjo suva v ledja. Meni pa je bilo takrat prav, da se me rajniki ne dotika, in s težavo sem se prestopal in vzdigoval ročaja, da me ne bi udarjala po kolenih. Saj, vsakokrat, ko je bilo treba golo mumificirano telo preložiti s slamnjače na grobo in pegasto platno nosilnice, sem to naredil preprosto in naravno; vendar nisem maral, da bi se me pokojnik, ko sva ga nosila navzdol po bregu, sam doti-

kal. To se pravi, da se žive celice ne branijo mrtvih celic, če je dotik zavesten, če izhaja iz njihove dejavnosti, iz sredobežnega življenjskega nagiba; ne prenesejo pa posegov od zunaj, samogibnega vsiljevanja mrtvega tkiva v živo in prožno celično snov. A to ni menda nikakršno izrazito taboriščno izkustvo; v vsakdanjem življenju najbrž velja isto. Sprašujem pa se, kakšne podobe si bodo pričarali obiskovalci, ki se zgrinjajo okoli vodnika; samó velike povečave fotografij, ki bi visele v notranjosti barak, bi morebiti z množico obritih krogel, štrlečih ličnic in ključavnicam podobnih čeljusti mogle zbuditi na domišljijem ekranu obiskovalca približno podobo takratne resničnosti. A kaj, nobeni panoji ne bodo mogli nikoli podati razpoloženja človeka, kateremu se zdi, da je njegov sosed dobil v železni skodeli za pol prsta več rumene tekočine. Seveda, lahko bi kdo upodobil oči in jim dal posebno srepost, ki jo ustvarja lakota; vendar ne bi mogel oživiti nemira ustne votline ne samovoljnih teženj požiralnika. Kako neki naj potem slika prikaže poslednje odtenke nevidnega notranjega boja, v katerem so privzgojeni napotki omike že zdavnaj podlegli neomejenemu trinoštvu želodčnega epitelijskega tkiva. Ne, saj ne vem, katera sluznica prevladuje, mogoče ima tkivo požiralnika poglobljeno vlogo; vem pa, da mi kuža Žužko, ki ga imam drugače rad, postane zoprni, ko se v njegovem žrelu začnejo nabirati sline in jih nemirno požira, med-

tem ko prav takó neučakano prestavlja prednji taci. Tedaj mu gledam v oči in si pravim, da mi je nekje soroden, čeprav sedi na zadnjih nogah, jaz pa na najnovejšem izdelku kraške tovarne pohištva. Vsekakor bi mogel samó celuloid filmske kamere ujeti prerivanje črtastih uniform v tesnem panju zjutraj, ko se spuščajo s trinadstropnih pogradov in se gnetejo v waschraumu, da bi zasegli par cokel s celim platnom, takó da bi se jim obuvalo ne snemalo na snegu, v blatu ali sredi luž. Samó film bi lahko ujel trdo roko, ki potisne, kakor zahteva pravilo o utrjevanju, pod curek balinčasto glavo suhca, kateremu bodo, ko bo ukazovalna roka še bolj odločno upognila njegovo hrbtenico, škrtnili loki reber kakor sesušeni kovček iz šibja. Zunaj pa sta medtem jutranji mrak in hlad, da so izhodna vrata ozka odprtina črne-ga brezna, v katero se bo treba vsak čas pognati. In opoldansko mnogoglavo gmoto, ki zavoljo postoterjega nagona gomazi in se premika in oddaja v ozračje med lesenimi stenami drgetajočo energijo, ki jo sproža prav pričakovanje zajemalke vodenega, a toplega vira energije. In trenutek, ko so obrite glave vse sklonjene nad lesenimi žlicami. Prav takó zebrasto mravljíšče, ki se zvečer odpravlja spat, a mora prej zviti v culo svojo raševino, preden lahko steče v ledenico s slamnjačami; še poprej pa bo vsakdo stopil na stolček, da mu bo tisti, ki drži v levici zamreženo žarnico, pregledal korak.

Dlak tako in tako ni, ker jih je že odpravila brivčeva britev, a na konico porajajoče se nove dlake se je mogoče vendar nabodla ušja gnida. Takó je osvetljen penis kakor izpostavljen novemu češčenju sredi gomazečih teles, ki jim srajca sega do popka, medtem ko glave brez las kdove zakaj spominjajo na bebce. Pa ne, nič ni v klavrnem osvetljevanju koraka tistega spoštovanja, ki je v Pompejih vklesalo znak rodovitnosti nad hišne duri; gre samó za obred, s katerim oblastniki skušajo ograditi svoj strah pred ušmi in pred tifusom. Zavaljo tega je svetloba presenetila v gnezdu vrabca, ki je poginil od lakote, preden se je operil, zdaj pa se mrtvo premika v gibih roke, ki izvršuje preiskovalčeva povelja. Res, samó filmska kamera bi lahko verno posnela takšne sekvence, se ustavila na dolgem kablju, šla vzdolž njega do žarnice in do suhega koraka, obenem pa ujela obrite glave dvonožcev, ki se prerivajo, da bi lahko hitro stekli počivat v hladno grobnico. A mogoče je bolje, da ni bilo takega filmskega očesa, zakaj kdo vé, kakó bi današnji človek gledal krdelo napol nagih bitij, ki zapovrstjo stopajo na podstavek, medtem ko drugi splašeno strmijo, ker ne verujejo, da je osvetljeni, ogoleli in uveli ptič res začetnik vseh številnih primerkov dvonoge pasme. Skoraj bolje, da takega filma ni, ker danes bi se suha bitja z goli mi koraki komu lahko zazdela kakor trop dresiranih psov, ki jih je gospodar z lakoto izuril, da si, stoječ na

zadnjih nogah na stolčku, eden drugemu ovohavajo korak. Vendar je bila gosta zmes še dosti bolj utesnjenjena in premešana v dobi, ko je bila v blokih karantena zavoljo tifusa, ki ni bil več oddaljeno strašilo, ampak vsakdanja resničnost. Tedaj ni bilo ne jutranjega ne opoldanskega ne večernega zbiranja zaradi apela, ni bilo dolgega jutranjega stanja, ko so postrojene vrste z drugih paštnov že odšle v kamnolom; brezposelnost je zdaj ostajala celó brez tistih premikov, ki so sredi usihanja dajali vtis nekega izmeničnega valovanja. Ker res je bilo določeno prihajanje in odhajanje samó leno premikanje mrtvega morja, a s svojim ritmičnim gibanjem je pri našalo medlo zavest smotrne zaposlenosti. Ujetost v času karantene pa je ostala brez zadnjega privida načrtno usmerjenosti. Tudi bodeča žica in električni tok v nji sta se takrat umaknila v daljavo, baraka pa je bila lesono prebivališče gobavcev na otoku, od katerega je na tihem in za zmeraj vzela slovo poslednja človeška ladja. Saj, in kakor je stvar videti groteskna, je vendar res, da gre mojemu levemu mezincu zasluga za to, da zdaj lahko podoživljam tisto preteklost. Ko je malo pred začetkom karantene nož belgijskega kirurga Bogaerts naredil trojni zarez v mojo dlan, da bi razgnal gnojno žarišče, je zvođenela kri, ki se je prikazala, dajala zelo klavrno spričevalo o preostali odpornosti organizma, v katerem se je pretakala; a če se zavoljo tega rana ni ho-

tela celiti, kar je bilo seveda slabo znamenje, me je beli omot le reševal pred pazljivimi očmi, ki so iskale za delo sposobne številke. Zavoľjo tega nisem odvrġel papirnatih obvez niti takrat, ko bi jih lahko, ampak sem zaēel paziti nanje kakor na vrednost, ki je toľiko bolj dragoce- na, kolikor bolj je rahla in izpostavljena uniēenju. Pestoval sem dojenēka, ki je od zaēetka imel v mojem naroēju belo in precej okroglo glavo, poēasi pa se mu je ta zmanjšala in osivela, dokler ni nazadnje imela obliko zaprašene in skorjaste pesti. A tudi takšna je bila še zmeraj izreden talisman, ki je zvesto odbijal nenaklonjene poglede. TeŹko da je kdo tako skrbno in tako dolgo varoval pred razpadom ovoj iz krep papirja, teŹko da je kdo tako negoval njegovo tkivo, ki je bilo ranljivo kot pena in vsak dan bolj preslegasto. Saj, a karantena, ki nas je za nekaj ēasa rešila strahu pred transportom, me ni odvezovala skrbi za povito glavico, ki jo je medtem po svoje ovil in branil sivkasti lepljivi šēit umazanije; zakaj po koncu zapornega roka se bo odbiranje za delo nadaljevalo. In tifus? Gotovo, nevarnost je bila za petami, a ne vem, ēe je kdo zares pomislil nanj kot na sovraŹnika, ki mu streŹe po Źivljenju. Tudi tam je ēloveka spremljalo podzavestno upanje, da bo bolezen šla mimo njega, ne da bi ga oplazila. Zakaj, dokler se nas ni dotaknila, je bila bolezen še zmeraj nekaj, kar je bilo nevidno in netipljivo, medtem ko je bil vsakdo izmed nas Źe videl,

kakšni so konvoji tistih, ki so se vračali z delovnih komand. Njihove noge so bile zavite v kose papirnatih vreč za cement in povezane z žico; ko so jih bolničarji odmotali, so zazevale izpod njih gnile rane, dolge in na obeh koncih ošiljene, na sredi pa široke, da so bile podobne orumenelim palmovim listom. Večina ni mogla sama s tovornjakov, ko so jih položili na tla, so čepeli ali ležali, dokler ni kdo zavlekel njihovih skeletov pod prho; za tiste, ki niso dihali več, pa so bile meter dolge klešče, ki so se sklenile ob žolti koži vratu. (Da, vsekakor ne bi bilo napak, če bi se kdo lotil študije o psihološki podobi človeka, ki si je zamislil klešče, s katerimi lahko povlečeš okostnjaka na kup in ga potem odvedeš k železnemu dvigalu pod pečjo.) No, vsakdo je bil videl takšne povrnjence; zato je bila karantena začasni varovalni pas pred možnostjo, da bi postali njim enaki. In tisti dan je prišel doktor Jean prevezovat v naš blok vse, ki smo potrebovali novo obvezo. Seveda se je Jean ob moji dlani nasmehnil, a vseeno jo je povil z novim trakom papirja in mi takóo omogočil, da se še naprej igram skrivalnice s svojo usodo. Vendar bi se bilo najino srečanje s tem končalo, če bi bil Jean samó natančen zdravnik in ne tudi tovariško prisrčen sojetnik; obenem pa mi je pomagala, da sem se vzdignil iz anonimnosti, tudi slovenska sposobnost za vživetje v duha tujega jezika. In ne vem, če je ta naša sposobnost znamenje psihološkega bogast-

va, znamenje notranje razgibanosti in kalejdoskopske mnogostranosti našega duha ali samó zmožnost čudovite elastičnosti, s katero smo se skozi stoletja obogatili zavoljo nenehnega upogibanja in prilagajanja. Vsekakor smo v tem podobni Judom in Ciganom, podobno kakor tidve plemeni se tudi naše skozi vso zgodovino upira asimilaciji. Zato je naravno, da je bil Jean razigran, čeprav so naju gneče suvale in je notranjost barake zares spominjala na notranjost potujočega ciganskega voza. Ni mu šlo v račun, kakó da nisem Italijan, ko pa imam tisto začetnico v rdečem trikotniku. Kljub prerivanju me je obvezoval in me poslušal, ko sem mu razlagal o koncu prve svetovne vojske, o londonskem paktu, o primorski zemlji. To se pravi, da domá govorite po svoje, je rekel. Da, po slovensko. To pomeni, je spet rekel, da razumeš Čeha, Poljaka in Rusa? In čeprav ga je nekdo sunil od zadaj, je Jean mirno obvezoval dalje. Tedaj sem se nasmehnil, kakor da je Jean odkril nekaj, česar se do tistega trenutka nisem zavedel. Zakaj kje je že bil čas, ko sem se od istrskih hrvaških fantov učil njihovega pojočega jezika; tudi afriški pesek je bil že zdavnaj zatonil in tudi dve leti tolmačenja pri ujetih jugoslovanskih častnikih ob Gardskem jezeru sta se bili že izbrisali; nikoli pa mi ni prišlo na misel, da bi mi vse to lahko pomagalo v dvoboju s smrtjo. Jean je bil (tedaj nisem še vedel za njegovo ime) nekako praznično razpoložen, tudi

moje francoščine je bil vesel in počasi je sukal obvezo, da je lahko zvedel, kakó sem v Padovi opravil dva izpita iz francoskega slovstva, najpoprej iz Baudelairovih *Fleurs du mal*, potlej pa še naslednje leto o njegovih *Poèmes en prose*. Da, in medtem sva bila zagozdena v gosto zebrasto zmes, da je bilo vse podobno hitremu spovedovanju ali odsekanemu narekovanju oporoke, ko je treba izrabiti sleherni trenutek, preden usta za zmeraj ne umolknejo. Jeana pa je na koncu zanimala še moja nemščina. Leif, norveški zdravnik in šef revierja, barak z bolniki, da namreč obvlada poleg angleščine samó še nemščino. V nemščini mora biti seveda napisano vse, kar je uradno, vse, kar se tiče bolnikov, bolezni in smrti. Kaj bi znal pisati po nemško? je vprašal Jean in šele takrat se mi je posvetilo, da je Jean prešel od prijateljskega zanimanja za neznanega tovariša, ki govori po francosko, na organizacijsko področje. In najbrž se je takrat v meni zbudil utrip, ki se kdaj v človeku razpoči kakor pomladni popek. Ne vem, zdaj si tega ne morem več predstavljati. Tudi na profesorja Kitterja najbrž nisem pomislil, ne na to, kakó mi je še bolj temnil koprsko ozračje s svojimi nezadostnimi ocenami pod nemškimi šolskimi nalogami. A zdaj vem, da bi se bil tudi nemščine dobro navadil, če bi se mi ne bila nagonsko upirala; moje tkivo, moje celice so bile vse po vrsti in vse hkrati proti. A po nemško pisati znam, Jean, sem rekel,

še posebno, če gre za sodelovanje s tistimi, ki nas skušajo oteti peči! Seveda pa sem že naslednjega dne pozabil na Jeana, ker je privid mrknil prav tako hitro, kakor se je bil hitro prikazal; bil je mehurček, ki se je vzdignil iz blatnega dna osamljenega kala in se razpočil na zelenkasti in negibni površini. Pa tudi nisem verjel, da je mladi Francoz že zdravnik, stavil bi bil, da je še študent medicine, ki se s pobožno lažjo skuša pretolči skozi pogubo. Ta pa je bila že takó tesno spojena z našimi bitji, da smo se premikali v nji kakor mesečniki; in kakor mesečnika ne smemo prebuditi takrat, ko lahko trešči v praznino, takó smo v redkih trenutkih, ko je v nas zabrnela podoba iz živega sveta, tudi mi hitro odslovili skušnjavo, preden bi zavoljo nje zgubili ravnotežje. Zato me sredi zgoščene mase, ki je bila zaprta zavoljo tifusa in je amorfnó valovala v baraki kakor v zaprtem zaboju, teden dni po zdravnikovem obisku ni predramilo klicanje dolge nemške številke. Že v mladih letih so skrtačili vse iluzije iz naših zavesti in nas navadili na pričakovanje še korenitejšega, apokaliptičnega zla. Kogar je namreč že kot šolarčka zajel preplah zanikane skupnosti, ki brez moči mora gledati, kakó plameni uničujejo njeno gledališče v središču Trsta, temu so bili za zmeraj skazili podobo prihodnosti. Krvavo nebo nad pristaniščem, podivjani fašisti, ki z bencinom polijejo ponosno stavbo in potem rajajo ob siloviti grmadi — vse se je bilo vtisni-

lo v otrokovo notranjost in jo travmatiziralo. In to je bil šele začetek, ker potem je tisti deček postal krivec, ne da bi vedel, nad kom ali nad čim se je pregrešil, saj ni mogel dojeti, da ga obsojajo zaradi rabe jezika, v katerem je ljubil starše in začel spoznavati svet. Najbolj pošastno pa je vse skupaj postalo, ko so slovenskim ljudem spremenili imena in priimke, a to ne samó živim, marveč tudi tistim na pokopališčih. No, a ta četrstoletna anulacija je v taboriščnem ozračju doživljala svojo ekstremno limito s tem, da so človeka skrčili na številko. Vendar sem bil kljub številnim valujočim in pregibajočim se plotovom iz belkastih in sinjkastih črt naših uniform takrat prav jaz tista zveržena vrsta nemških glasov, ki jih je izrekal blokaš in so razburjali gluho ozračje. In bilo je, takó sem čutil, kot da nekdo spušča odrešeno vrv v globino mojega nemega brezna. In tedaj sem se zavedel sreče ob nenadnem odkritju, da sem obsojeni skupnosti lahko koristen in s tem tudi sam rešen brezimne pogube. Hkrati pa sem se zavedel, da sem trezen in skromen in miren v pričakovanju, da bo ponujena vrv zadosti dolga in bo zares dosegla dno. Da, bil sem skromen. A to ni bila nikakršna čednost. Šlo je samó za razpoloženje, ki se je nagonsko rodilo iz prav tako nagonске gotovosti, da imajo pogubne sile neskončno premoč nad mikroskopsko klico, ki bi bila rada ostala naklonjena veri v preživetje. In tako zdaj nosim spomin na tisti

karantenski dopoldan vse dni na sebi, ker meziniec se je v papirnatem ovoju počasi ukrivil, kakor da se želi tesno oprijeti obveze, ki ga je reševala. In ostal je ukrivljen v kót devetdesetih stopinj, da bi me s svojo polovično vodoravnostjo spet in spet opozarjal nase. Seveda mi je od kraja nagajal, ker se mi je pri umivanju zatikal v nosnico ali v uhelj; a namesto da bi se jezil, sem ga v takšnih trenutkih tovariško pozdravil, kakor da je samostojno, od mene ločeno bitje. Kasneje, ko sem spet zaživel v vsakdanjem svetu, me je kljukasti prst motil; recimo, ko me je draga oseba prijela za dlan ali ko sem v razredu sprožil roko in so se oči dijakov ustavile na štrlečem členku. Tedaj se je celó zgodilo, da me je bilo skoraj sram zavoljo njega; kdove zakaj se mi je ob majhnem kavljju zmeraj prikazovala podoba hudodelca, ki je nastopal v predvojnih filmih in kateremu je železen in ostro ošiljen kavelj nadomeščal pohabljeno zapestje. Na čuden način se je žrtev združevala s podobo rablja iz otroških let, čigar ukrivljeno železno orodje na koncu zapestja je bilo nekako v sorodstvu s kleščami, s katerimi je kurjač vlekel za vrat naše rajnke. Takó sem bil večkrat na tem, da poprosim prijatelja kirurga, naj kaj naredi z mojim prstom; a zmeraj znova me je zadržala misel, da, čeprav mi meziniec priklíče nelepo podobo, je ta lahko kdaj tudi podoba edinega kavljja, ki je na previs-

ni steni obvaroval planinca pred neskončno praznino niča.

Spet stopnišče. Tukaj nekako je bila baraka št. 6, v kateri je bil v prvih časih weberei; potem so seveda vse barake na tej strani postale sestavni del revierja. Weberei. Tkalnica. A kakšni čudaški tkalci smo bili. Res, da od skupine onemoglih ni mogoče zahtevati boljšega opravlila, a takšno ime za tako klavrno zaposlitev lahko človek iznajde samó v ozračju, kjer so vse vrednosti postavljene pred mrki zasmeh večne peči. Kupi gumijastih in platnenih odrezkov se po mizah kopičijo pred nami kakor svežnji pisane šare, ki jo je cunjar v starem mestu nagomilil na stojnici. In mi režemo na žiletkah, ki so zapicene v les, odpadke na ozke trakove in jih potem spletno v debele mnogobarvne čudaške kite; iz njih menda nekdo sestavlja čokate svitke, ki varujejo ladijske boke pred udarci ob kamnite pomole. Oči, pred katerimi lakota razpreda sivo mreno, pa ne gledajo takó daleč, da bi videle obrise ladij, ampak se sklanjajo nad cunjastimi rezanci kakor nad zverženo kačjo zalego, ki se nenehno krivenči in spreminja v megleni motnjavi. Glava bi zavaljo slabosti in dolgega mirnega sedenja morebiti zakinkala (mogoče je pravkar tudi zares), če se ne bi ves čas oglašali z dna uvele človeške vreče utripi in trzljaji, ki zmeraj znova predramljajo in vzdigujejo lene

veke. In to se zgodi posebno takrat, ko se mrak mrzlega jutra odtegne v pozabljeno daljavo preteklosti in onkraj šip dopoldan s svojo svetlobo obljublja nekoliko ukročen napad atlantskih vetrov skozi črtasto raševino; zakaj to je ura, ko samovšečni mladi kapo razreže štirioglato štruco komisa na tanke režnje in se začne razgledovati po množici sedečih prelomljenih črt. Kdove, morebiti je njegova počasnost v zavestni zvezi z budnostjo želodcev, ki so na preži za ograjami progastih jopičev; morebiti pa se samó otročje vdaja samodopadljivemu zadovoljstvu, da lahko izbira nagrajence, pri katerih bo zlahka našel nekaj hitre nagonske hvaležnosti. Ogoljene glave pa medtem ne vejo, če naj se vzpenjo, da bodo bolj vidne in mogoče tudi opažene, ali naj se rajši skrbno sklonejo nad rezilom in na tihem, a nič manj živo, upajo, da bo poplačana prav marljivost, ki ne odneha z delom niti v takó zapeljivem trenutku. So pa tudi oči, ki se zavedajo, da so se trudne veke pustile premagati ravno takrat, ko je bil kapo obrnjen v njihovo smer, in zasledujejo tenke režnje komisa in iz njihovih pogledov nad suhim nosom sije zdaj siva grabežljivost ptice roparice, zdaj se pod ponižanim čelom zbudijo odsevi mrzličnega moledovanja. Nazadnje pa so še oči, ki so se pravkar zavedele, da skuša vzleteti prošnja iz njih, a so se v poslednjem trenutku zadržale ter se vrstile k samogibnemu brkljanju prstov po vegasti deščici. Tam

sem se nekega jutra, ko smo se premraženi od dolgega apela prerili v barako, znašel ob Gabrieleju. Njegova glava je bila velika in okrogla, njegovo telo pa prav takó še zalito in nič podobno telesom prebolevnikov in kilavcev, kakršni smo bili zbrani v webereiu. A ta razložek ni presenečal, ker je bilo zavljo prihodov novih transportov razumljivo, da so nekatera telesa še pri moči. Ne, njegova glava me ni opozorila nase s svojo okroglostjo, ampak so se mi zdeli domači njeni gibi, način, kakó se je napol vprašujoče, napol zaskrbljeno obrnila k meni. In še preden je spregovoril, sem vedel, da sem takega moža z gibčnimi očmi za debelimi lečami nekoč že opazoval v tržaškem tramvaju ali opoldan na pločniku, kjer se stikata Korzo in Rimska ulica. Zakaj v potezah naših meščanov so nekatere značilnosti, katerih ni mogoče natanko določiti, vendar imajo to posebno lastnost, da nam, ko smo daleč od našega sveta, priključijo pred oči znano črto domačega vogala in starega izveska nad bližnjo mlekarno. Takó je, kakor da je rojstno okolje vtisnilo svojo podobo v obraz, ta podoba pa kakor poletna toplota nad asfaltom rahlo valovi ob koži lic, v zarezah pod nosom, ob ustnih koticah. Kajpada je beseda, ki vznikne iz teh potez, nekoliko manj čudovita, ker si jo slutil in pričakoval, vendar tudi sijajna zavljo bližine, ki ti jo pričara. Mislim na bližino rodnega mesta; ta pa je bila v tem kraju zelo labilna, podobna bledemu pogle-

du, ki ga čutiš ob strani, ko poševno pada nate, a se mu narahlo, a vztrajno izmikaš. Ker prvi pogoj za najmanjšo možnost preživetja je stroga odstranitev vseh podob, ki ne spadajo v kraljestvo zla; tako da je tudi tisti, ki ga je smrt nazadnje vendar pomilostila, potem še tako nasičen z njo, da je pravzaprav kljub novi prostosti zmeraj še povezan z njo. Zato se tudi pogovor z Gabrielejem ni oddaljeval od območja peči, ujet je bil v dvom, da ne bo več dolgo trajalo naše posedanje, ki je bilo že zavoljo tega krepilno, ker je telo mirovalo in ni oddajalo kalorij. In njegov zbegani pogled, kakor da je pričakoval spodbudne besede od mene, ki sem že bil na delu zunaj taborišča in sem bil zavoljo tega v njegovih očeh že izkušen in vpeljan, hkrati pa je bila v njegovem pogledu izgubljenost človeka, ki nima tovarišev, da bi se z njimi povezal, medtem ko sluti ob meni množico slovenskih jetnikov in se zaveda stvarnega, čeprav rahlega občutka varnosti, ki mi jo da je pripadnost plemenski skupnosti. Da, ker tukaj, kjer smo že bili prestopili mejnike življenja, državljanstvo ni več ločevalo slovenskih ljudi, ki zdaj nismo bili edini samó v jeziku, ampak zavoljo upora proti uničevalcu našega rodu tudi združeni v kazni in v želji po skupnem odrešenju. Kakor v odgovor na to novo stvarnost je Gabriele govoril o demokratičnosti in o dobrem sožitju v naši obmorski deželi, in pri tem so njegove oči begale od mene k dolgim rezancem

na mizi, pa spet k meni, kakor da dvomijo, če bom verjel novim besedam. In priznam, da se mi je, ko sem ga poslušal, njegovo razodetje zdelo čudno, in res sem pomislil, da ima za tiste izraze o bratstvu najbrž poglavitno zaslugo neponovljivo okolje, v katerem so bili izrečeni; ker v dokončni enakosti v gladu in pepelu res ni bilo mogoče še misliti na trmo o dozdevnih prednostih in razločkah. Prav zato pa se mi je zdelo neumestno, da mi po toliko letih skupnega bivanja na istih ulicah in na istem obrežju someščan, pripadnik italijanske elite, prvič govori v človeškem jeziku prav tukaj, kjer je bilo vse človeško postavljeno na tehtnico; in čeprav sem se zavedal, da je nespremenljiva enakost obsojenih teles odrinila stran vse zapreke, sem se vendar upiral misli, naj bi skupni strah pred pečjo botroval pri spočetju novega bratstva. Strah je bil namreč substanca naše skupnosti ves čas, od konca prve svetovne vojske, od tistih dni, ko so knjige s polic naših knjižnic stresli pred Verdijev spomenik in se radovali zubljev, ki so jih požirali. In potem je bil strah naš vsakdanji kruh, ko so postajali pogorišča naši odri v predmestjih, ko je fašist streljal celo na slovenskega pridigarja v templju ob Kanalu, ko je vaški jetični učitelj s svojo slino kaznoval ustnice dekletca, ki se je predrznilo spregovoriti v rodnem jeziku. Ali ni bil ob vsej tej preteklosti zakasnel vznik prijateljske besede v krematorijskem svetu? Ali se ti tržaški ita-

lijanski človek približa samó takrat, ko preti tudi njemu uničenje? No, a njemu nisem pravil o svojih dvomih, vesel sem bil, da so se bile njegove besede rodile, pustil pa sem jih nekako ob strani, kakor da jih prepuščam življenju, ki je plalo neskončno daleč proč od pogubljenega stopnišča. In ko sva spet sedela eden ob drugem, se nisva menila o Trstu, ampak sva sredi dopoldneva zavoljo občutka skupne navezanosti na kraj v živem svetu na soroden način spregovorila o lakoti in se nemo, družno ozirala za tenkimi režnji komisa, ki so zdaj krenili v najino smer, zdaj se spet oddaljili. Morebiti pa je tudi v tistem trenutku vegetativno življenje imelo premoč nad tovarštvom, ki da je gibom rojstni kraj, in so sestradane celice prekričale vse drugo, takó da je vsak izmed naju videl, kakó se štirikotni list komisa bliža samó njemu, zakaj skoraj nemogoče je bilo, da bi naju kapo nagradil oba hkrati. O, ne samó morebiti, prav gotovo so zmagovale celice; zakaj tudi če na zunaj človek ne pokaže, ker je prelen, preveč trmast, preponosen ali fatalist, njegova žival znotraj na tihem razklepa čeljusti in krči kremplje. Gabrieleja pa zelo razločno še vidim, kakó stoji ob baraki nad krematorijem, v kateri je menda bival. Taboriščno življenje naju je razdvojilo, številna množica se je gibala med nama; tako sem ga srečal samó še enkrat, v Dachauu. Takrat njegove oči niso več nemirno begale, ker je bil preveč zbit. Sedél je ali čepel

na tleh pred eno izmed barak na desni strani aleje. Zelo truden je bil, a še pri sebi, imel je odpeto srajco, ker je bila jesen in ni zeblo; njegov pogled je bil bolj umirjen, a obenem tudi bolj odsoten. Ne vem več, koga je čakal, če je sploh koga čakal, ne kam je bil namenjen, če je bil sploh kam namenjen. Bilo je v dnevih, ko so nas pripeljali odtod in smo spali v papirnatih vrečah, da je vso noč šumelo; potem so nas zaprli v karantenski blok, od koder so nekateri prvič šli šele, ko so jih peljali v München odkopavat ruševine po letalskem napadu. Takó Gabriele tava v mojem spominu kakor izgubljena duša iz tistih dni vročičnega preseljevanja; in je podoba samotnega popotnika, ki je stopil iz nedogledne vrste zebber in za trenutek sedel, da bi se odpočil na dolgi poti v neskončnost.

Zdaj sem na dnu.

Dve baraki sta tukaj nedotaknjeni; dve pa prav tako zgoraj, zraven vhoda. V tej tukaj je bil zapor in zato je tišina, ki oblega odprta vrata, sorodna tišini, ki je oklepala to barako, ko smo se premikali po gornjih terasah in čutili njeno pričujočnost, a je nismo gledali. Sprejeli smo jo in jo hkrati izključili iz svojih misli, kakor smo sprejeli in obenem izključili peč, ki je brez prestanka gorela v sosednji baraki. In ko zdaj stojim pred odprtimi celicami, pred lesenim konjem, na katerega je moral

leči do pasa nag tisti, ki mu je potem bikovka mesarila hrbet, ne sočustvujem z njim in tudi ga ne pomilujem zavoljo udarcev, ampak sem spet ves sredi negibne tišine, ki je v takem primeru zajela postrojene vrste vse gor po paštnih. Nekdo se je nekam stisnil, da bi se odpočil, se nekam zleknil in se takó ni zavedel, kdaj so se mu izmučene veke zaprle, zato so razkačeni možje iskali po lesenih pogradih in straniščih, v zgoščeni molk pa se je kradel lajež volčjaka, ki ga je vznemirila nenadna napetost. In takrat se nobenemu izmed nas, ki smo sredi ubitega večera stali v gostih vrstah na ravnica po pobočju, ni prikazal ta leseni konj, na katerem je zdaj pritrjen listek z vzdevkom *Chevalet à bastonade*; to se pravi, da nismo mislili toliko na kazen, ki bo doletela nesrečnika, ampak smo prežali za trenutkom, ko bo nekje za nas neviden ob nenadnem ropotu težkih škornjev planil pokonci in se znašel ves sam v votlem ozračju, sam pred tihimi vrstami, ki so se kakor zebrasta piramida vzpele proti nebu. Strah nas je bilo njegove ločenosti od naših strnjenih vrst, ki sta jih molk in preplah še tesneje amalgamirala v trdno gmoto. V tesnobi, s katero smo ga spremljali, pa je bila seveda tudi nagonška ločitev od njega, takó da nam je prinesla mrvico olajšanja motna zavest, da so ga že odpeljali v eno izmed teh celic in se zato v zbrani tišini ne bo več oglašal tek esesovskih škornjev po stopnišču na levi ne po stopnišču na

desni. Seveda smo ga z mislijo spremili tudi v te celice, a nam spet niso bili niti lakota niti udarci tisti poglavitni, ampak njegova osamljenost tukaj, v bližini barake s pečjo, s katero si zapor deli prostor tega najnižjega paštna.

Saj, najnižji je, in onkraj žic je že stena smrekovih debel, a tudi zdaj, kakor takrat, ne čutim, da stojim pred gozdom. In čeprav vem, da sem krivičen, se ne morem prisiliti, da ne bi gledal na drevesa kakor na mumificirane predmete, na scenerijo, ki spada v sklop preurejenih, ograjenih izkopanin. Pri tem tudi vem, da nisem ves čas svojega bivanja tukaj niti enkrat pogledal na gozd kot na del proste narave, razločno pa se zavedam, da sem ga v svoji misli uničil, ga upepelil tisti večer, ko so pripeljali sto alzaških ljudi in jih zgnetli v to barako s celicami. Izpod kapice nad dimnikom so potem neprenehoma moleli rdeči jeziki v planinsko noč. Nekaj mož in tudi en duhovnik je bil v skupini. A večina je bila deklet in so gotovo slutila, kam jih peljejo, saj ga menda ni bilo Alzačana, ki ne bi vedel za kostišče tukaj, osemsto metrov visoko v njegovih planinah. Videlo ga seveda ni veliko ljudi, a vedeli so, da je in da je zgrajeno v terasah, in prav takó, da se na najnižji terasi zmeraj kadi iz dimnika. Vsekakor; ker takšne stvari se zvejo, pa tudi to, da na mrtvem pobočju lajajo volčjaki. Takó so tudi one slutile, kaj se dogaja, ko so se tovornjaki zač-

li vzpenjati po strmih serpentinah. Nekoliko so morebiti upale, ker so bili zavezniki že v Belfortu, in tudi na pomoč alzaških partizanov so najbrž precej dale; a na dnu srca, tam, kjer se človek poredkoma moti, tam so čutille prav. Takó kakor mi, ki smo iz tihih barak sledili prihodu vozil. Spuščala so se počasi, ker je pot, ki spremlja padajoče terase, zelo strma; mi pa smo čutili, da je njihov prihod znamenje spremembe, ki je trepetala v ozračju. Zavest, da se gospodarji umikajo in da ne vejo, kam z jetniki, ki jih imajo po zaporih, je bila kakor sunek luči v oči, ki so se privadile trdi temi; vznemirili smo se, čeprav je bil naš novi nemir ujet v barako, ki je kakor siva lokomotiva brez koles vse dni bruhala ogenj in dim v gorsko nebo, ponoči pa je visela ognjena krona nad njenim dimnikom kakor plamen na drogu tihotapske rafinerije. Saj, a človek se je v dolgih mescih navadil na dimnik in na vonj v zraku, prežet je bil z njim, zato je gledal gostje iz živega sveta kot iz varnega kotička. Klavrn občutek zavetja, ki ga je dajala domačnost s poginom, je toliko bolj stopnjeval nenadno prebujenje topega odpora proti uničevanju živih, prožnih in sočnih teles. In to je bila gluha in negibna napetost, ki je rasla iz zavesti nemoči in se izgubljala v nemoč; nenadoma prebujena moškost, ki se je ob razodetju konca ženskega telesa neposredno dotaknila ničā. Eros in smrt, ki pa sta bila združena na neponovljivo surov način; zakaj bili

smo samci, uklenjeni v sesušena telesa in v lesene barake, a smo bili naenkrat prebujeni ljubimci, ki jim je prav v trenutku njihovega prebujenja razodeta obsodba na večno osamljenost. Bil je blazen občutek, da smo bitja, katerim je ogenj pred spočetjem uničil matere; in nesmisel človekovega obstoja je bil spojen z mrtvorojeno moškostjo pred dimnikom s krvavim tulipanom na vrhu. A obenem se je, glej, zavest upirala preglobokemu doživetju nesmisla, da ne bi ta predrl rahlega notranjega ščita pred poplavo nič; in ker je bilo to varovanje bitja pred neskončno praznino jalovo ob vidni resnici človekovega nesmisla, je ta navezanost na preživetje še stopnjevala nesmisel, medtem ko je usoda dekliških teles stopnjevala bolesteri, nemočni odpor v izpiti telesih trudnih samcev. Gotovo, zdaj vem, da bi bili takrat morali planiti iz barak, da bi bili morali zdrveti navzdol po stopniščih in trumoma napasti blok, iz katerega je esovec eno za drugo peljal dekleta v dvajset metrov oddaljeno barako s pečjo. Strojnice s stražnih stolpov na desni in na levi bi kosile našo zebrasto gmoto, veliki žarometi bi jo slepili, vendar bi se s takšnim koncem rešili tesnobe in ponižanja, ki sta pokrila notranje stene našega bitja. A tisti lačni množici je misel usahnila, odtekla s sokom, ki se je z grižo scedil iz teles. Zakaj ko postane koža pergament, stegna pa imajo debelino gležnjev, so miselni utrinki slabotne iskricke izpraznjene ba-

terije, so komaj še zaznavno vzdrhtevanje, ki se kdaj pa kdaj vzdigne iz trajne obsedenosti plašnih kromosomov, so mehurčki, ki potujejo celo večnost z dna temnih vodnih plastí in se razpočijo, ko dosežejo površino. Saj, in hočem reči, da je bil gozd pri vsem tem nedolžen, a kljub temu sem mu takrat očital, da je s svojo gostoto nudil skrivališče pogubi, v njem sem obsojal vso naravo, ki se v vertikalnih črtah vzpenja k soncu, a se ni premaknila, ko je sončna svetloba izgubljala sleherni pomen. Čutil sem odpor do dreves, ker bi se morale iz njihove teme prikazati čete takó dolgo pričakovanih bojevnikov, ki bi onemogočili tiho žrtvovanje alzaških mladenk. Takó sem tedaj projiciral nanj vso svojo nemoč; in zdaj stoji nem in tog pred mano, kakor da se je tisto prekletstvo vraslo vanj, se spojilo z njim.

Skupina z vodnikom prihaja sèm, zato se odpravim na drugo stran. Sonce je ves čas julijsko, kamenčki rožljajo pod sandalami, da s svojim glasom prinašajo podobe steze v nedeljskem parku. To podobo seveda odpodim, a hkrati se mi zdi krivično, da obiskovalci nabirajo svoje vtise v tako prijetno toplem in mirnem, skoraj zasanjanem ozračju; morali bi hoditi po ravnici, ki jo spodaj zaslanja visok zid temnih dreves, v dneih, ko so terase v oblasti mraka, nalivov in podivjanih vetrov. Kajpa, ni da bi človek primerjal deževne dni z zimskimi dnevi, ko so

zavoljo snega kosti še bolj trde, takó da izgublajo ravnotežje nad podrsavajočimi lesenimi podplati. Bela stopnišča so dosti bolj neusmiljena. Blokaš pa zmeraj enako noro kriči Tempo, tempo! in odganja z gumijevko zebraste suhce iz barake, da se prevračajo po stopnicah in da brizga v razgaljene gležnje deževnica iz luž, ki so jih v temi razbrozgale cokle in stopala, s katerih so se cokle snele. Potem na apelu črtasto blago visi na hrbtu kakor moker časnik. A vlažna smrt je vseeno manj nasilna, manj oblastna kot ledena, posebno, če je treba zavoljo boja proti ušem in legarju teči v kopalnico sredi noči. Seveda tek navzdol po stopnišču ne ogreje teles, ampak jih še bolj predaja v objem planinski sapi, medtem ko so zveneči udarci lesenih cokel ob kamne kakor poki prenapetega hladu. Tukaj, pred to mračno barako, se potem zbegana čreda hiti slačiti, medtem ko z druge strani pobočja, od onkraj bodeče žice, prihaja lajež, ki odsekano para noč, da padajo črni kosi teme v neskončno brezno niča. Tempo, tempo priganja koleričen glas, glasovi za obronkom pa so zmeraj bolj razkačeni, kakor da so nosnice mnogoglave zveri pravkar zavohale duh nage kože, ki ga veter nosi po plečih noči. A kljub blokaševim krikom so vrata v kopalnico zaprta, takó da žarnica nad vhodom osvetljuje množico lobanj in lestvice reber, tačas ko roke hitijo z zvijanjem cap, ki jih povezujejo v cule. Palčasti udje drhtijo in se prestopajo

in poskakujejo, da bi se izognili sapi: ko pa so cule povezane z vrvicami, ki so poprej držale hlače v pasu, si suhci drgnejo lakte in stegna in si objemajo ramena s prekrižanimi rokami in tiščijo brado na prekrižane roke. Pa hitro jih spet spustijo in polagajo dlani na trebuh, na prsi in spet na trebuh. Nekdo je počenil in si objel kolena, ker pa mu ostra sapa pljuska v hrbet in se ne more obrniti narobe, da bi ga zaščitil, se sproži pokonci in si s hrbti rok zaslanja ledja; njegovo telo se skrivenči v mraku kakor perilo v rokah nevidne perice, ogoljeno teme pa se sunkoma obrne stran od vetra. Vrata so še zmeraj zaprta in v gozdu se začne oglašati sova, kakor da se je nenadoma prebudila v prestrašeni domišljiji otroka, ki se je scela vživel v babičino pravljico. Tla so posejana z omoti in naga telesa bela rasejo iz njih. In tu in tam se telo naenkrat skloni in pograbi kupček cunj in si ga pritisne na kožo; potlej si ga počasi in pazljivo polaga na trebuh in na prsi, da bi ujel zadnji odsev kalorij, ki jih je njegova koža oddala jutastemu tkivu. Nazadnje roke krepko prižmejo culo in jo krcevito tiščijo k telesu, ki se sklanja in se približa stegnom in kolenom kakor pri nogometu vratar, ki je ujel žogo in se kot gosenica upognil nadnjo. Dosti pa jih ne more stati, ker so s capami slekli s sebe poslednjo moč, zato so počepnili na cule; tisti pa, ki stojijo in imajo glavo sklonjeno, roke ob telesu, so koščeni zgled, preklasta prapodoba, kateri morajo

postati vsi podobni. Na njihovi skorjasti koži, v katero so ovita rebra, riše luč iz žarnice, ki je nad vrati vhoda, nemirne odseve, medtem ko prsti mrzle sape igrajo na harfo človeških prsi tihi rekviem, ki ga sproti trgajo zobje volčjakov. A naenkrat napade noč človeški lajež. Tempo! Tempo! Ker zdaj so se odprla vrata in na plano butne topla para in z njo naga telesa. Tempo! Tempo! A zdaj je vpitje odveč, ker je beli in gorki oblak neudržana vaba za begajoče sence, ki jih je pregnala planinska noč in zdaj hitro polnijo štirikotni prostor s kapajočimi prhami na stropu. In nič jih ne razburja, ampak jim je skoraj v veselo dobrodošlico kričanje brivcev, ki vabijo vsak k svojemu stolčku prihajajoče krdelo in mahajo z britvijo po zraku, da svetloba z žarnic pobliskava po njihovem rezilu, kakor da se kanci s prhe iskriivo vnemajo na svetlem jeklu. Takó novi gostje z zadoščenjem premikajo telo v toploti, sedajo na stolčke in podstavljajo glave stroju, ki odnaša pol nohta visoko lasišče, ali pa stojijo in čepi brivec ob njihovih kolenih in spretno krmarji s svojo britvijo v razčlenjenem pristanu suhega koraka. In kričavi Figaro zdaj šaljivo, zdaj razsrjeno skube usahlo perjad, ki bo še bolj osirotela, preden bo dozorel čas, da jo bo uničila peč. Potem se nož suče v nerodovitnih votlinah podpazduh, tačas ko namaka drugi režiser velik zidarski čopič v vrč in maže obrite korake, da se dlani hitro oprimejo skelečega mesta in tiščijo, tiščijo,

tiščijo, da bi zadušili živi ogenj. In pri tem skakljajo, da bi z gibanjem oddali nekaj žareče energije; brivec pa je medtem posadil staro okostje kar na stolček, ker mu drugače ne more priti do živega. Daj, stari, ga spodbuja, a leseni kip se guga na desno in na levo, da bo zdaj zdaj ovehnil na mokri cementni tlak in bo slišati šum kakor od butare, ki čofne na tla pred ognjiščem. Verfluchter, se jezi brivec in ga drži za ud, da ne bi zgubil ravnotežja in omahnil; pri tem pa se staro črevo slabotno nategne. Ko ga nazadnje položijo na tlak, ležijo tam že tudi drugi na hrbtu. Ker zdaj so se izpod stropa sprožili curki in gozd teles poskakuje pod vrelim dežjem in si drgne lakte s trdim milom, ki se sproti razkraja, da tečejo po cementu rumeni potočki kakor ob velikih nalivih deževnica, pobarvana z ilovico. A telesu je prijetno, da ga oblizujejo takó številni topli jeziki, in spomin na ponočni planinski zrak za trenutek izgine in misel se ne zaveda, da je pod kopalnico peč, v katero kurjač noč in dan polaga človeška polena. In tudi če bi telesa pomislila, da bo morebiti v kratkem tudi z njimi takó grel vodo, bi bil užitek, ki ga nudi mokra toplota, vendar še velik. In hitijo se militi, ker v koraku ne peče več; samó tistim, ki ležijo vznak na cementu, razklepa usta dosti bolj počasen ritem. Takó je, kakor da vlečejo zrak skozi vso dolžino palčastih udov iz stopal, ki izginjajo v pari in se stegujejo do poslednje meje sveta; na njihovo hli-

panje pa cepajo vroči kanci in se razletavajo na steklenih zenicah in na razkrečenih zobeh. A tudi zanje mora veljati hišni red, zato tisti, ki so že končali z umivanjem, zdaj drgnejo luskinasto kožo ležečih, kakor da ribajo raskavi pod, kakor da milijo površino suhe polenovke. In sključeno telo čepi na cementu zraven stegnjenega telesa in voda odskakuje od obrite lobanje kakor od kamnite glave sredi rimske fontane, pod telesom, ki leži, pa teče žolt potok. Telesa, ki stojijo ob zidu, si medtem otirajo mokroto s kože, in zdi se, kakor da mahajo z belimi prtiči ležečim v pozdrav, ker tokrat oni sami še niso na vrsti. A v resnici ne mislijo na nič drugega kakor na beg, zakaj glej, pravkar so se odprla vrata in teči je treba na plano, in tudi napadalni kriki tempo tempo spet režejo noč. Takó ob vratih roka pograbi hlače in jopič in cokle in srajco, da telo hitro steče po stopnišču navkreber. Tempo tempo, ker bikovka zacvrči na pravkar umiti koži in samó onemogli so še ob vratih in drgetajo, ko si skušajo nadeti hlače. Tempo tempo, a vendar za trenutek utegneš še ostati v meglenem prostoru in podaljšuješ objem toplote, medtem ko padajo s prh redki kanci kakor zadnje kaplje življenjskega soka. Nekdo vleče za stopála po cementu preklasto telo, ki ne diha več, brivci pa že kričavo vabijo nove prišlece, takó da je naposled res treba teči za čredo, ki napol naga bezlja navzgor po stopnišču in lovi odpadle cokle in pobira

izgubljene hlače in jih spet vtika pod pazduho. Krik blokaša se zdaj oglašča nizko spodaj, tukaj ob tej baraki, ker razkropljeni trop je že na prvem in drugem in tretjem paštnu, nekateri pa so tudi že više in bodo prej kot drugi prinesli svojo kožo v zavetje bloka na četrtem paštnu.

V čistem soncu so zdaj te podobe nemogoče in zavedam se, da so naše raztepane procesije za zmeraj prešle v neresnično ozračje preteklosti. Postale bodo goste sence v podzavesti človeške skupnosti in poganjale bodo množice k slepemu iskanju potešitve za moten občutek krivde; poganjale jih bodo morebiti obenem, da bi se znebili nejasnega očitka vesti, v nerazsodno, nagonsko sadistično napadalnost. Zato bi bilo prav, če bi se vodnikom posrečilo oživiti v domišljiji obiskovalcev sekvence nekdanjega zla; a kaj, tudi to bi bil zavržen trud, ko pa bi potrebovali preštevilne legije vodnikov, da bi vzdramili vse evropske ljudi.

Tako stojim pred barako in mislim, da je podobna baraki, v katero spravljajo orodje in manjše stroje delavci, ki asfaltirajo cesto ali gradijo novo stavbo; a ta privid je spet rodila poletna svetloba. Ko sem bil pred dvema letoma tukaj in je mizar, ki je zamenjaval gnile deske na ti stranici, tožil, da je takšno delo nerodna stvar, so me obhajali drugačni občutki. Seveda mi je bilo prav, da francoski ljudje tako skrbijo za leseni spomenik, a obe-

nem sem se upiral belim zaplatam sredi počrnelih, spranih in zlizanih desk. Pa to ni bilo toliko zavoljo barve, saj sem vedel, da bo mož nove dele prepleskal in izenačil s starimi; preprosto nisem mogel prenesti dodajanja tistih kosov surovega, pravkar zoblanega lesa. Bilo je, kakor da skušajo cepiti na odmrlo trohnobo žive in sočne celice, kakor da bi kdo po sili vdela belo nogo v plast sploščenih počrnelih mumij. Bil sem za nedotakljivost pogube. No, zdaj ni več razločiti dodanih vložkov, zlo je sprejelo v svojo sredo nove celice in jih prepojilo s svojim gnilim sokom.

Kamenčki spet rožljajo, ko se odpravim na gozdnato stran, kjer je vhod v najbolj skrivnosten del pritlikave stavbe. A niso ne kamenčki ne nedeljsko ozračje vzrok, da mi je težka peč takó malo grozljiva. Zavoljo vrat, ki so na stežaj odprta, je podobna žrelu čokate ribe, čokatega slepega zmaja, pred katerim so postavili polico s kolesci, da bi pladenj z zalogajem hitro zdrknil v globoki goltanec; vendar je bilo naše umiranje daleč od železne pošasti z razklenjenimi čeljustmi, in razen tistih maloštevilnih, ki so prihajali sèm z nosilnico, ni nihče imel priložnosti, da bi jo videl. Tudi jaz jo prvič gledam. Ko sem bil v tistih dneh tukaj, sva šla s Tolo v prizemski prostor spodaj, podnjo. No, in hočem reči, da je bila zavest usodnega odtekanja življenja v nas, v naših celičnih jedrih, v našem mozgu, v stekleni vlagi naših oči. Dih

konca je prihajal tudi od tega mogočnega žrela, prav gotovo, a predvsem se je vzdigoval iz hladnega dna, kjer se je bila naša misel spojila z zavestjo dokončne ujetosti. Ko se je telo nazadnje znašlo pred glavo tega kovinastega kita, je bilo takó dehidrirano, da je bilo podobno čudno skrivenčenemu dračju. Tedaj je bil rajniki že docela spojen s svojimi strahovi, in ko so bile na koncu njegovih lesenih udov široke razprte oči, te niso bile srepe zavoljo zubljev v pripravljene pasti, saj so se bile že zdavnaj zazrle v brezmejno praznino in takó zazrte osteklenele.

Zato pa so pred velikim gobcem toliko bolj presunjeni obiskovalci. Zdaj stojijo pred uničevalnim strojem, ki ne zahteva nobenega domišljjskega napora. Vsakdo lahko *vidi*, ni treba, da sestavlja v sebi podobo po vodnikovi razlagi; lahko se celó dotakne železa, lahko skuša premakniti eno od vratnih kril, ki sta sestavljeni iz dveh debelih plastí. Ravno zato zdaj vodnik opozarja: Pazite, da se ne umažete, zakaj peč je naoljena. In res se vsa sveti od maščobe, da je kakor upokojen stroj, ki je, takó osnažen in praznično oblečen, ponosen na svoje dolgoletno natančno delovanje. A zajel me je val turistov in umaknil sem se v ozadje. Mislim na to, kakó mož preprosto svari, naj pazijo, da se ne umažejo, raba tega glagola pa, kakor je pravilna, zbuja v meni razglašenost, in ta me še bolj oddaljuje od množice, ki je napolnila pro-

stor. A nekje je nameščen zvočnik, takó da me vodnikove besede zasledujejo, čeprav je še zmeraj pred pečjo. Vendar govori mirno, brez zanosa in želje, da bi pretresel in ganil, zato se njegovi stvarni razlagi ne upiram. V velikem štirikotnem kotlu, ki čepi na peči, pravi, se je grela voda za kopalnico, ki jo vidite onkraj steklenega okenca na desni. Mladi ljudje se gnetejo ob okencu, meni pa se zdi, da z naše kože še teče milnica, rumena od peščeno hrapavega mila, in da tudi telesa onemoglih še ležijo na cementu in hlipajo v vroče curke. Hkrati si spet mislim, da se takrat nisem zavedal, s čim je kurjač segreval vodo, in prav tako znova čutim, da to vedenje takrat ne bi nič spremenilo mojega razpoloženja. Zavaljo te brezčutnosti sem zdaj zaznamovan med množico nedeljskih izletnikov, hkrati mi je, kakor da so me rajnki z doživetim darom nekaj tople vode sprejeli v bratovščino, ki je svetejša od vseh bratovščin, kar jih rodijo verstva. Glas iz zvočnika pravi, da je dolgo, zakrivljeno orodje, ki visi na zidu, uporabljal kurjač, da je uravnaval sipanje pepela, z dolgo grebljico pa da je grebel pepel na kup. Štiri velike kavlje, ki štrlijo iz trama zad za pečjo, nadaljuje, so uporabljali za skrito obešanje, medtem ko je bilo za javno obešanje določeno véšalo, ki se bomo ob njem ustavili, ko se bomo vrnili na gornji del taborišča. Takó torej. Jaz pa sem zmeraj mislil, da jih privežejo na prhe. Najbrž je kdo kar mimogrede

tako rekel, ko je Leif pregledoval skupino poljskih fantov, meni pa je potem podoba s prhami ostala. A šele zdaj se mi je razodelo, da je bila misel na prhe nesmiselna; saj so samó kavljji zadosti trdni za takšno opravilo. Pa kaj, takrat je šlo za to, kaj se bo zgodilo, ne za tehnično natančnost izvedbe. Vsekakor je s kavljji spet kakor poprej s pečjo; ukrivljeno črno železo je malo pomembno, ko človeka noč in dan preganja strah ob misli na skrivnostni konec v tej baraki. Takó je trpel André, dokler nas niso jeseni prepeljali v Dachau, in še tam se je kdaj pa kdaj prebudila v njem bojazen, da pride za njim dokaz o njegovih dejanjih v odporniškem gibanju.

Vsakokrat, ko so dopoldne koga peljali dol po stopnicah po tisti strani, kjer je peč, je v nas zadihala gluha praznina. André pa je bil še bolj bled kakor po navadi, in nič ni več vedel, da je dober in požrtvovalen zdravnik, ampak ves nebogljen je bil sredi hladu, ki je dihal z najnižje terase. Kot zdravnik je dobro vedel in videl, kakó esesovec pripelje skupino fantov na pregled. *Entlassung*. Kar pomeni odpustitev, odpust, a prav takó dopust, nazadnje pa še slovo. In to je bil pravi pomen, slovo. Zdravnik je moral potrditi, da je zdravje odpuščencev dobro. Fantje so seveda gledali z uprtimi in hkrati izgubljenimi očmi, a esesovec se je razjezil nad tistim, ki mu je manjkala desna noga od kolena dol. »Nisi zdrav? Ne maraš biti odpuščen?« Leif je pri tem živčno premi-

kal roko, v kateri je držal stetoskop; presedala mu je mrtvaška komedija, pred katero je bil brez moči, a se ni mogel upreti, ko so mu pa samó ukazali, naj fante pregleda. Saj zato je vendar zdravnik. André Leifa ni maral, a ne bi mogel storiti prav nič drugače. Samó fantom, ki so imeli v rokah kartoteko okrevališčnikov v bloku št. 2, se je kdaj pa kdaj posrečilo rešiti kakega takega zaznamovanca; a so pri tem tvegali vse za vse, zakaj če bi jih odkrili, bi potem šli sami sredi dopoldneva dol po stopnicah h kavljem. Franc na primer, dolgi prisrčni Don Kihot iz Ljubljane, zmeraj nemiren, poln iznajdljivosti in trdoživega humorja, je to zmožgel. Ko je prišel esman s seznamom za Entlassung, se je začelo vročično reševanje vsaj enega izmed obsojencev, tudi dveh, seveda, a to samó izjemoma, zakaj bogvari, da bi zbudili kak sum. Šlo je namreč za to, da bi mrtvak, ki je ležal na tleh v umivalnici, v waschraumu, in ki je čakal, da ga odnesejo sem dol, dobil na palec na nogi listek s številko obsojenca, namesto prave, svoje. Rešeni fant je takó menjal ime in številko, a treba ga je bilo kolikor mogoče hitro poslati s kakšnim delovnim transportom iz lagerja. Prav gotovo, da so takšne delovne skupine odhajale v negotovost, a kavljju je človek vendar ušel. Da, a ko je esman prišel do ljudi, se je Franc moral z vsemi močmi nadzorovati, da ni izdal svojega drhtenja. Ko je prebral fantovo številko, je rekel: Gestorben, esman pa je vprašal:

Wann? Tedaj je Franc, da bi zakril svoj nemir, pokazal seznam mrtvih. »Tukaj so vsi datumi,« je rekel, in šele ko je esman odšel, se je zavedel, da se ga mokra srajca dotika in da ga spreletava mrzel srh. André najbrž ni nič vedel za čudovita in pošastna tveganja, zakaj za takšne reči je boljše, da levica ne vé, kar je naredila desnica; to se pravi, da je moralo biti zarotnikov čim manj, mogoče nič več kot dva. A tudi če bi André vedel, bi bilo isto, zdravnika poznajo in o njem Franc ne bi mogel reči: Gestorben. Ljudje, ki se zdaj gnetejo med pečjo in tem ozadjem s kavljji, pa ne bodo nikdar nič vedeli ne o ljubljanskem nemirnem dolginu Francu ne o francoskem zdravniku Andréju, čeprav so ta trenutek ganljivi, ko tako zbegano gledajo okoli sebe v tej kovačnici smrti. Zato stopim na hodnik, ki gre skozi ves blok, in se ustavim v prvem prostoru, a že so ob meni gruče, ki napol prepadeno, napol otročje stegujejo vratove, da bi videle pepel v rdečkastih opečnatih loncih. Ti so bili seveda samó za ljudi nemškega rodu, a tudi zanje je ta prednost trajala zelo malo časa, kmalu so njihov pepel trosili tja, kamor so trosili tistega navadnih Evropejcev. Ko pa se moj pogled ustavi na drobnih koščkih kosti, ki so kakor grobo zmlete in sestavljajo vsebino enega lonca, ko se moj pogled ustavi na majhnem gumbu, ki je pomešan vanje, vodnikov glas navaja, koliko glav je treba ostriči, da dobimo kilogram las, ki jih potem človek lahko upo-

rabi za izdelavo sukna in odej. A to ne povezuje več mojih spominov, zato se skozi gnečo počasi pomikam proti izhodu; njegov mirni glas pa mi zvesto sledi, čeprav je on še zmeraj ob peči. Tukaj je, pravi iz zvočnika, soba, ki je bila določena za eksekucije, njena tla, kakor vidite, rahlo visijo, da kri žrtve lahko odteka. V tej sobi je padlo septembra 1944 sto osem alzaških pripadnikov osvobodilnega gibanja. Da, govori o devetdesetletnem starčku in o tistih dekletih. In skušam se preriti do vrat, ker zdaj me množica moti, njegov glas me moti, a ko se skozi gručo pretisnem do odprtine, ki pelje v naslednji prostor, je že spet ob meni s svojo razlago. Tukaj, kakor vidite, je secirna miza, na nji je profesor s strassburške univerze delal vivisekcije, bakteriološke poskuse, prihajal pa je še posebno takrat, ko je nadzoroval stanje deportirancev, ki so dobili v plinski celici različno količino plina in so zavoljo tega nekateri manj, drugi spet dalj časa umirali.

Na prostem sem. In priznam, da se rajši spet ustavim pred pečjo kakor ob mizi iz porumenelih ploščic, na kateri, se mi zdi, še ležijo gumijaste rokavice, ki si jih bo kultivirana roka spet začela natikati. Peč je kljub vsej svoji grobosti vsekakor bolj čista, kurjač, ki upravlja z njo, je pravzaprav grobar. Lahko je omejen, a prav nič ni potrebno, da bi bil tudi krut. Pri takó korenitem nagnje-

nju k uboju, pri takó nespoštljivi nasladi ob tujem trpljenju in tuji krvi potrebuje človeštvo tudi primerno število pokopališčnikov; poklic torej kakor vsi drugi poklici. Medtem pa je rdeča orokavičena roka ovila požoltele ploščice v hudodelsko ozračje, ki še zdaj trepeta nad osamljeno hladno mizo sredi sobe. In krožim okoli barake in se sprašujem, kaj bi rad. Želim si, da bi se čas ustavil, da popoldne ne bi nehalo, ampak bi tako trajalo brez konca; hkrati pa se zavedam, da popoldne v resnici nemoteno traja in da je še zelo daleč do večera. Ljudje so v notranjosti barake, takó da je prostor zdaj osamljen, stopnišči na levi in na desni se okorno vzpenjata k prvi terasi in belo sinjemu nebu. In takó je prav, ker ne želim si pogovora, ne besed ne ljudi. Vendar vem, da sem pravkar vlekel na uho njihove zadušene vzklike, vnaprej pripravljen takó na upor proti vzdihom in kimanjem kakor na upor proti mirnemu in treznemu opazovanju. Poprej je v gneči ženski glas vprašal: *Qu'est ce que c'est ça?* Moški glas je odgovoril: *Le four*. Zatem je prejšnji ženski glas rekel: *Les pauvres*. Vsenaokoli so bile postave, ki so se vzdigovale na prste, da bi videle pepel in koščice v loncih, meni pa se je kar naprej zdelo nerazumljivo, kakó more nekdo ob tako mogočni peči spraševati, kaj je; obenem me je tista lagodnost pomirjala, ker mi je potrjevala resnico o obupno lenem ritmu, s katerim se prebuja človeška zavest. To se pravi, da sem

bil nekako zadoščen ob ugotovitvi, da je naš taboriški svet neprenosljiv, čeprav ne morem reči, da sem bil ob tem spoznanju potešen. On je rekel: Peč. Ona pa: Ubožci. Taka kratka vprašanja in takó kratki odgovori bi bili lahko lapidarni, lahko bi bili polni zgoščenega, neizgovorjenega smisla; tako pa se mi je zdela njena pripomba kakor tožba žene, ki je videla muco pod avtomobilskim kolesom. Res, krivičen sem, ker njeno vprašanje ob razklenjenih ustih železne sfinge je bilo samó rešitev iz zadrege, beg pred strahom, da se ji kovinasti goltanec ne bi približal. Krivičen sem, ker ne upoštevam, da vsem tem številnim ljudem zlo ni takó domače in vsakdanje kakor meni. Nimajo o njem vidnega spomina. A kaj, morebiti je zdaj tudi moj korak takó nemiren prav zavoljo tega, ker se mi potopljene podobe prikazujejo premalo v reliefih. Verjetno se bom moral oddaljiti od tega kraja, da se bodo premaknile v meni kakor alge ob vzgibu vodnih plasti; tukaj so zdaj predmeti goli in sence rajnkih so daleč od njih. Mogoče se vrnejo sèm, ko zagrne planino tema. Mogoče se zberejo, ko pokrije terase sneg. Takrat so sami in najpoprej kakor nekoč položijo umirajoče na snežno ležišče, potem se postrojijo, a ne pričakujejo moža v škornjih, ki jih bo preštel, ampak v popolni tišini zbrano razbirajo vrednost valovnih sporočil, ki prihajajo s šumečega živega sveta.

Kletni prostor pod pečjo, skladišče, ki je opremljeno z rudimentarnim črnim železnim dvigalom. To je nazweilerska mrtvašnica. In vidim, kakó sva s Tolo na nosilnici prinesla Iva, vidim črne železne palice in debelo sivo platno nosilnice. Iva sva potem vzdignila in položila na kup. Takrat sem pomislil, da se bodo dolge klešče sklenile ob njegovem vratu, ko ga bo grobar potegnil s kupa. Zakaj ležal je na kupu sredi suhih reber, votlih kolkov, ostrih ličnic in balinčastih lobanj. Samó njegov obraz je bil obrit, ker sem nekje staknil žiletko in mu s težavo ostrgal vdolbine lic, da bi ga vsaj s tem povezal z navadami našega rodu. Takó je bil na vrhu kosti v rumeni koži njegov obraz kakor pomlajen in je klical za mano, naj ga ne puščam takó samega med tujci, ko pa sva bila skoraj ves čas skupaj vse od cementne celice pod Oberdankovim trgom. In klical me je tudi potem, ko sva z Anatolijem nesla prazno nosilnico po stopnišču; na sredi grobega platna je bil zmeraj rjavkast madež, ki ga je pred kdove koliko mesci pustil kdove kateri rajni. Slišal sem njegov tihi očitek, da sem ga varal, ko sem mu za-trjeval, da ga bolezen ne bo vzela, ko sem mu ponavljal, naj takšne misli kratko in malo odpodi. Videl sem ga, kakó je nepopravljivo užaljen, ker sem bil zmeraj veder, ko sem prišel k njemu, sédel na njegovo ležišče in se menil z njim kakor z bolnikom, ki se mora samó odpočiti po dolgi bolezni. Molče sem sledil Toli in privzdigoval

drog nosilnice, zakaj bil sem nižji od njega in sem pazil, da ne bi drugi drog udarjal ob kamne stopnic. A tudi ko bi udaril, Tola tisti dan ne bi v šali zarobantil, vseeno pa nisem maral, da bi udaril in se kovinsko oglasil. Ne, Tola se ne bi ustavil in ne bi rajnkemu tovariško ozmerjal njegovo carsko mater, zakaj vedel je, da sem se pravkar ločil od rojaka, in zanj, ruskega fanta, je bil rojak sveta stvar. Meni pa je bilo, kakor da sem pokopal očeta. Čutil sem svojo nemoč in nebogljenost in hkrati sem se zavedel tiste prvinske ranljivosti, ki jo človek globinsko doživi ob pogledu na hladno telo tistega, ki je bil početnik njegovega življenja. Kakor da je bramor pregrizel koreniko, s katero sem se tukaj, sredi pogubnih teras, natihoma povezal s terasami v bregu nad morjem; in bil sem zadet v živo tudi zato, ker sem zares do zadnjega upal, da se bo Ivo kljub vsemu rešil. Želel sem mu, da bi se; živo sem mu želel tudi zato, ker je s svojim mirnim nasmeškom in s svojim značajem stkal takó gosto mrežo prisrčnih vezi med nama. Zavaljo njegove človeške podobe sem mu želel, naivno pa sem verjel, da se bo moja želja uresničila tudi zato, ker je bil deležen moje skrbi in naklonjenosti. In tega mojega poraza se je zavedel tudi Leif, ki me je očetovsko (kar je bilo nenavadno) poučil, da bi Ivo tudi v navadnem življenju podlegel. In morebiti je bilo res, a Leif Poulson, moj šef, je bil pri tem nekoliko vzvišen kakor zmeraj, ko ni imel opravka s svo-

jimi norveškimi ljudmi. Zato sem si, morebiti po krivem, mislil, da bi Leif za drugega bolnika vendar iztaknil kje sulfamide; ne zdaj, seveda, ko se je bolezen poglobila, a hitro od kraja, ko je Ivo zbolel. Prav dobro vem, evbazin in prontosil, ki so ju zdravniki dobili, sta pošla v dveh dneh; a če bi Leif hotel, bi preskrbel dozo sulfamidov. Jaz pa bi ga moral takrat nagovarjati, zavzeti bi se moral za Iva. Saj, a takrat nisem pomislil na sulfamide, ker ni od začetka menda niti Leif vedel, kaj je Ivu; ko pa je Leif omenil obisti, je bilo z bolezenskim procesom že tako daleč, da je Ivo vidno hiral. Ne vem, ne vem, čisto mogoče pa je tudi, da bi sulfamidi nič ne opravili. Morebiti je bila tuberkularna infekcija, Leif z mano ni govoril o tem, premalo pomemben sem bil v notranji taboriščni politiki. A zdaj, ko vse to vem, se mi Ivo vendar ne prikaže, njegovega obraza ni, skladišče in klešče so tam, kakor da nimajo ne z mano ne z Ivom nobene zveze. Sam sem. V senci, ki je topla, ker so onkraj barake in na njenem desnem koncu julijski žarki. In šele ko se v zadregi ozrem, se zavem, da so med Ivom in mano moje lahke sandale, poletne hlače, kemični svinčnik, s katerim si na hitro zapišem ime predmeta, ki ga zagledam, fiat 600, ki me čaka pred izhodom in s katerim se v Rojanu večkrat peljem mimo skladišča, kjer je Ivo prodajal oglje. In tako tudi vem, da bi se moral rešiti vsega posvetnega, natakiniti lesene cokle našega uboštva, če bi

hotel spet postati vreden njegovega tovarištva. Tedaj bi Ivo nehal biti neviden in ne bi mi zameril, da se bom povrnil na tržaško obrežje; morebiti tudi ne bi zahteval od moje zvestobe, naj se ne razveselim plivkajoče vode pod skalami barkovljanskega brega.

Takrat sem že hodil obiskovat Tomaža v drugi blok. Pravzaprav sem ga nekega dne spoznal ravno v trenutku, ko sem Leifa iskal zavoljo Iva. Poletje je bilo sijajno, a ni bilo za nas; kakšenkrat se je pogled, ko si šel navzdol po stopnicah, vendar ustavil v oddaljeni dolini, ki se je kakor zdaj sončila v globokem prepadu. Toplota je trepetala nad ujetim mirnim svetom daleč pod nami in naše punčice so ga opazovale, kakor da ga gledajo skozi vodene leče obrnjenega daljnogleda. Bili smo vzdignjeni visoko nad poraslo sotesko, a v nas se ni porajal nobeden od občutkov človeka, ki s hriba občuduje celotno podobo nižine. Nismo bili postavljeni v višino, da bi se še bolj povezali s človeškimi bivališči, ampak zato, da bi razločno videli, kakó dokončna je naša ločitev od njih. A kljub temu je bil poleti bežen pogled tja dol zdravilen, ker na dnu tesni se je belil trikotni vogal nizke stavbe. Bil je kos samotne vile ali zapuščenega sanatorija, iz katerega so že zdavnaj, takó se nam je zdelo, odpeljali bolnike, da ne bi ob pogledu na našo grobnico izgubili poslednje vere v življenje. Bil je predmet sredi

prostega ozračja, bil je premec bele ladje, ki je bila neresnična v globeli med planinami, ki pa je bila hkrati tudi simbol odhoda in potovanja. In naenkrat, glej, se je v daljavi na premcu tiste zračne ladje prikazala zastavica z rdečim križem na belem polju. To ni pomenilo samó, da so v nizki stavbi sredi gorá ljudje, ampak tudi, da so se ti ljudje nenadoma začeli bati. Bil je kakor svetlobni blisk, ki šine skozi motno zavest nezavestnega, a prebujajočega se telesa. Bojijo se zaveznikov, ki se bližajo Belfortu. Bojijo se jat zavezniških letal. In v nas se je zbudil utrip, ki je bil podoben trepetu, vztrepetu ribe na suhem, preden se krčevito sproži, da bi dosegla rob, za katerim je odrešilna voda. Nekje sredi našega bitja je pognala klica upanja, ki smo se je zavedeli, a na katero marsikdo ni hotel misliti, da ji ne bi z ranjeno, razpadajočo mislijo škodil. Ker terase po pobočju so bile zmeraj isti vinogradi smrti in trgatev na njih se je nadaljevala ne glede na letne čase. Nosači so zmeraj enako nosili pridelek pogina na najnižjo teraso, s katere se je potem vzdigoval rahel oblak in se počasi razpredal nad ktra-niziranimi strehami barak. Seveda pa je bilo poletje vendar usmiljena doba, takó da so pred bloki, v katerih so živel nesposobni za delo, telesa lahko posedla po maloštevilnih klopeh, da se je les kostí upiral v les sedeža. Drugi so polegli v prah. Gotovo, tudi zato, ker je bilo klopi malo, a predvsem se je telo zleknilo zavaljo trud-

nosti, zavoljo neskončne onemoglosti. Ko človek tako tišči glavo, prsni koš, trebuh in noge k zemlji, se mu nekako kakor v omami zazdi, da bo poslednjič omeščal trdoto zemeljske oble in s tem nagonskim stiskom izsilil iz nje nekaj življenjskega soka; a hitro zatem ga trudnost premaga in čuti, kakó oddaja tlom svojo zadnjo, revno nežnost. So pa spet trenutki, ko nad ležečimi kraki nevidno gospodari vonj, ki ga prinaša dim. Tedaj se kljub želji po neomejenem počivanju zavest upré. Tedaj se z vsemi preostalimi močmi hraniš duha po osmojenem loju, zapiraš usta in pihaš sapo skozi nosnice, kakor da se ti bo s tem posrečilo ukaniti pogubni oblak strupenega plina. A dolgo ni mogoče trzati z glavo, tudi ti nič ne pomaga, če smrt pazljivo izdihavaš, ko jo zatem vendar moraš, čeprav v kratkih in odsekanih presledkih, spet vdihavati. Zato je spet najboljše, če odpraviš sleherno misel, pljuča se potem sama prilagodijo neskončno razpotegnjeni valovni dolžini uničenja. Zakaj tudi če bi nenaden prepih povlekel čez planinsko pobočje, bi to ne spremenilo nepremičnega ritma smrti, samó še bolj bi se v želodcu, v kosteh, v lobanji razživila praznina, ki je v ležkem vonju omamljena, zazibana v megleni narkozi. Saj to je vendar tisti odhod skozi noč v meglo, ki so ga z dvema velikima rdečima začetnicama narisali na hrbte in hlačnice Norvežanov, Holandcev in Francozov. N. N. *Nacht und Nebel*. Noč in Megla. Sama noč ne za-

dostuje. Skozi dvojno noč je treba tudi v sončni svetlobi navzdol po stopnicah v podzemeljsko skladišče tukaj pod pečjo. No, a kakor bliskavica v noči in megli je zafrotala zastavica v dolini. Zato sem tako nemirno iskal Leifa. Vedel sem, da ne more nič pomagati Ivu, saj je začel blesti in mešati razcefrane tržaške podobe v ta odmaknjeni svet, da sta mi postali daljava in bližina enako abstraktni, a prav zavoljo sprememb, ki jih je napovedovala tista zastavica, se mi je zdel njegov konec v takšnem trenutku nedopustno krivičen in nesmiseln. Kdo vé, v razburjenju, ki se je vtihotapilo vame, sem si najbrž mislil ali vsaj upal, da bo Leif zavoljo vesele novice in od nje navdahnjen iznašel nekaj odrešilnega za Iva, prinesel na dan zdravilo, ki ga je imel dotlej skritega za izredne primere, a ga bo zdaj v spremenjenem ozračju lahko prosto uporabil. Leif pa je bil medtem gotovo v enajstem bloku in svojim Norvežanom predajal pravkar odkriti beli kos blaga z droga v dolini; pri tem je bil kajpada videti zelo malo vznemirjen, ker kot nordijski človek ne kaže na zunaj svojih notranjih vzgibov. Samó v očeh se je prikazovala poplesujoča svetloba, ki je prehajala na krog okoli njega, posebno na starega dolgina, skušenega mornarja iz skandinavskih romanov. Ta je bil brez kuštravih sivih las, njegova glava je bila gladka, usta brez pipe, a čeprav je bil mornar brez fjordov, se je zdelo, da ni dokončno opustil misli na zo-

petno vkrcanje. In tudi Leif je bil kljub belim lasem in svetlemu stetoskopu, ki mu je pobliskaval na progah črtastega jopiča, s svojo pokončno in visoko postavo bolj podoben norveškemu kapitanu kakor zdravniku. Leif je bil neranljiva in ponosna moškost, in čeprav je njegov trezni mir morebiti v kom zbujal zavist, je bil vendar pogled nanj kakor injekcija odpornosti. Takó na primer tisti večer, ko so po apelu prinesli v revier telo mladega fanta in ga položili na ozko pločevinasto operacijsko mizico. Premrlo in negibno telo, ki bi ga poprej, ko je bil še sneg po terasah, prenesli po večernem apelu kar v shrambo pod pečjo. Mrlič, sem mislil, in takó je mislil bolničar, ki je stal ob Leifu, ta pa je bil tih in kakor zmeraj vzravnán. Odpel je umazani zebrasti jopič, razparal srajco na prséh in začel prestavljati bobenček stetoskopa po fantovi srčni strani. A nič ni bilo videti, da bi šel kakšen utrinek življenja skozi celuloid in po ponikljanih cevkah v njegova ušesa. Kakor sam sebi je vendar rekel: *Man soll versuchen*, se dostojanstveno prestopil in odbil konico ampuli coramina, medtem ko so fantu roke mrtvo visele z mize. Potem je v desnici držal štrcaljko, s kazalcem in sredincem leve roke je potipal, zmeril med rebrom in rebrom, in zapičil iglo v srce. Zdravniku v bolnišnici ni seveda vse to nič izrednega, a ko sredi tihega pogina telo začne otepati z rokami, loviti zrak in zvijati prsni koš, je človeku, kakor da prisostvuje

pravemu Lazarjevemu vstajenju. Zakaj fant je zares živel. Seveda je buljil oči in hlipal, a skromno se je smehljajal, ko se je Leif ustavljal ob njegovem ležišču. Takó nerazločno se je smehljajal, kakor da se ne more spomniti, ne kdaj ne zakaj ga je Leif spet priklical v svetlobo, a smehljajal se je vendarle. Ne, Ivu na tak način ni bilo več mogoče pomagati, njemu na noben način ni bilo več mogoče pomagati. Pa tudi Leifa nisem mogel najti. In takrat mi je norveški bolničar povedal za Tomaža. Kamerad Jugoslav, je rekel, kar je večkrat pomenilo, da gre za primorskega Slovenca, zakaj v kraju, kjer je vse do skrajnosti preprosto, so dolge razlage odveč. In čeprav ima v rdečem trikotniku na prsih veliko začetnico I, ker je bil pač ujet kot italijanski državlján, slovenski človek vztrajno trdi, da je Jugoslovan, in tako na najlažji način prepriča okolje, da prisluhne njegovim ugovorom. Seveda se človeku srce in pamet upirata, da bi ga v deželi pogina ugonobili kot Italijana, potem ko je od konca prve svetovne vojske italijanska država uničevala njegovo identiteto na domačih tleh. Temu bistvenemu, organskemu razlogu je treba dodati še omalovaževanje in tudi zaničevanje, ki so ga bili v taborišču deležni italijanski ljudje. Te so drugi narodi nagonsko povezovali s fašizmom, a v glavnem je bil vir zaničevanja in sovraštva strahovita nemška jeza nad narodom, ki je znova izdal, kakor je bil izdal v prvi svetovni vojski. Ta nemški pre-

zir pa so v neizproslem boju za obstanek v taborišču prevzeli vsi, ki so imeli nad brezimno množico kakršno koli oblast; pri tem je igral veliko vlogo tudi razloček med severnim, hladnim in zadržanim značajem, ter mediteransko občutljivostjo in zgovornostjo. Takó da je celó Leif, čeprav Norvežan in zdravnik, po navadi pokazal ob italijanskem človeku negodovanje, ki je večkrat mejilo na krivico. Bil je, kakor da je zanj italijanski človek nujno lenuh, ki s cmerikavim gostobesedjem skuša doseči usmiljeno naklonjenost; tudi telesno je kot pokončna in ponosna postava Leif čutil odpor do nevisokih ljudi, ki so preveč govorili z obrazom in rokami. Zato sta se takó primorski Slovenec kakor istrski Hrvat upirala, da bi delila usodo ljudi, v katerih državo sta bila proti svoji volji vključena. Dotik smrti je odstranil vsiljene vzdevke in takó se je tudi norveški bolničar ravnal po oznaki, ki mu jo je dal Tomaž, saj so kartotečni podatki tako in tako prišli v poštev samó ob prihodu sèm, na ta pašten s pečjo. Takrat je številka spet našla ime in priimek na koščku lepenke v pisarni. A Tomaž ni nikoli mislil na to. Tomaž je bil drugačen od vseh, kar sem jih srečal poprej in potem; in to zavoljo živega nemira v očeh, zavoljo živahne in neukrotljive zgovornosti, zavoljo neverjetne, otroške vere. Bogastvo, ki se ni maralo ali se ni moglo brzdati, se omejiti. Razpoloženje, ki ni imelo ne potrebe ne možnosti, da bi postalo vsaj rahlo bolj

trezno; vendar je ostalo zmeraj razsodno, kakršno je bilo pri prvem srečanju. Bolničarju da je pač rekel, da je iz Trsta, ter kako naj norveški fant pozna Sečovlje! Kaj ni tako? In mu gotovo ne manjka dosti do petdeset, a se muza in steguje roke vzporedno ob telesu kakor sinček, ki si mu obljubil, da bo vstal, če bo priden. Vse dni tako leži ob oknu, medtem ko so nad njim žaganice zgornjega ležišča; iz reži med žaganicami pa uhaja slama in pada na njegovo prevleko. Leži vse dni vznak, s prsti pometaja preperelo slamo in je kakor v zaboju zavoljo žaganic nad glavo, nad nabuhlim telesom. V drugem satju pa so prav takó gnojne flegmone pod prevlekami, da je zrak okužen, kakor da razpadata hrib in gozd, kakor da gnije samo srce planine. A kljub temu so njegove oči sredi kristalov domačih solin, in ko govori o tržaškem Kanalu, o Borznem trgu, o trgu ob Rusem mostu, z enim očesom celo poškili kot ribič, ki se zazré v obsončene oblake. Vesel je, da sem se pustil ujeti v njegovo igro, in je ves iz sebe zavoljo nepričakovanega obiska, jaz pa ne morem dojeti, če sluti, kakó je ves prešeren v strupenem ozračju, kakó je v njem nezasidran, brez kompasa na brezmejnem morju. In prav tak je, ko se odkrije in se potreplja po vodenično napihnjem telesu, se šaljivo primerja z nosečo ženo in pravi, da bo vse splahnelo, potem pa spet pokriva nabuhlo telo, medtem ko mu v očeh plapola bela zastavica, ki se je prikazala v dolini.

No seveda, saj tudi v drugih so se večkrat vžigale iskre življenja, odkar so prihajala tako številna letala. Bikovke so zmeraj enako padale po ramenih, po koščenih rokah, ki so branile gole črepinje, a ko je kričanje potihnilo in so zebraste cunje napolnile barake, so se iz polmraka, daleč proč od oken oči upirale v nebo. Telesa, ki so bila sklonjena ali pa so čepela in stegovala vratove, so bila suha, kroglice pa so bile vlažne; po dve in dve, na gosto stisnjene so prežale za srebmmimi luskinicami, zapičenimi v belkasto mrežo oblakov. Tedaj se je brnenju na nebu odzvalo nepoznano drhtenje v prsnem košu; še bolj pa je bil ta notranji odmev razločen ponoči, ko je bilo telo stegnjeno. Takrat je spremljal votlo in sunkovito brenčanje nebeških os glas nepomirljivih ovčjakov. Začelo se je. Bile so besede iz polsna, iz telesa, ki se je zavedalo, da leži na vrhu trinadstropnega pograda in sliši prijateljske stroje, a se je hkrati zavedalo, da dremlje sredi lačnih celic. A že se je bližal nov val, in zemlja z vonjem po osmojenem mesu in sežganih kosteh je do konca izumrla, in življenje se je preneslo pod oblake, k jeklenim žuželkam, ki so varale noč. V Münchnu bodo zdaj planili iz postelj! je rekel glas, ki je bil buden, čeprav so bile besede zamrmrane, posmehljivo jezne, kakor da je škrtnil leseni stav ležišč. Da, in tedaj je šel čuden tresljaj skozi vodoravno telo, frfotanje bele zastavice je šlo skozenj. In lačni udje so se zasukali, priželi odejo k sebi,

grlo je z naslado, kakor da se mu je kolcnilo, pogoltnilo skopo slino, uho pa ni več slišalo tuljenja psov na trebuhu črne planine. Gotovo, tudi v drugih se je zaiskrila misel, ki je bila svetla kakor srebrne jate v soncu, a iskra je počasi usahnila v debeli plasti pepela. Pri Tomažu pa ne, njegova igrivost ne zatone, ker jo ves čas varuje, jo neguje in me z njo nepretrgoma obkoljuje. Pravi o mostu, ki sta ga s sinom pognala v zrak, da sta ustavila nemško kolono, in me drži ujetega s svojimi svetlimi punčicami, pa ne kakor hipnotizer, ki me bo premagal, ampak kakor videc, ki hoče, da sem tudi jaz nepremagljiv. Nepremagljiv zato, da bom lahko v tržaški hiši sprejel istrsko črnino, ki mi jo bo on pripeljal. Sod. Dva soda. O, če bi mogel že zdaj srkniti črni sok, si želi, hitro bi ozdravel. Prav pred vežo mi ga bo pripeljal, trdi in gleda razposajeno na številna ležišča, kakor da jih ne pozna. Pa je vendar zraven njega stokanje pod odejo, nekje pritišano grgranje, nekje oči, ki so na koncu kockastega blaga napol proseče, napol uporne. Dvoje nepremičnih steklenih kroglic. Medtem gre pravkar iz sobe nosilnica s telesom, ki je prekrito s prevleko. Tomaž ga pogleda in reče: Ves čas jih nosijo, a hkrati spet pravi, da bi zagotovo ozdravel, če bi se napil vina. Dva soda mi bo pripeljal. Samó da se pri tem nič ne ponareja, se nič ne posiljuje, njegova življenjska sila je tako velika, da jemlje vedrino iz teme. In vesel je, da je njegov sin ušel v hri-

be, pa je videti, da je zdaj njegova neugnanost vsa zgoščena in obenem sprožena zame, za tega novega sina, ki ga bo s svetlobo svojih oči naredil trdoživega in neranljivega. Da, priznam, da ga nisem razumel in ga se zdaj ne razumem. O, zelo lahko je reči, da so njegove žive oči z razigranostjo in hudomušnostjo hotele ukaniti smrt, da se je Tomaž nevidno presadil na istrska tla in kakor trta srkal iz zemlje zdravilnega soka; zelo lahko je reči, da je z zgovornostjo prekrival vse skrite dvome in podobe, ki so mrgolele kakor spake ob njem in v njem. A kakó potem, da se mu ni niti enkrat zareklo, da ni niti enkrat ovehnil, ampak se zmeraj držal v ravnotežju, ostajal zmeraj na površju? Morebiti je bil res takó čudovit igralec, kakšnega ne bom več srečal. Igralec, ki si v tekmi s smrtjo niti za trenutek ne oddahne, nikdar ne sname maske, ampak se tako istoveti z novo vlogo, da pravzaprav nima pomena govoriti o maski. Tudi ponoči ne? A ne vem, takrat nisem pomislil, da bi prišel v noči k njemu, a verjetno bi spet našel dvoje nasmejanih oči, ki so me čakale. Res, ker zanj ni veljal noben ugovor, kaj ugovor, nobene pripombe ni sprejel. Takó takrat, ko smo se začeli pripravljati za odhod. Mislil sem si, kakó bomo natovorili vse Tomaže na kamione, potem pa v živinske vozove, takó da bodo terase ostale brez laježev in brez dima; mislil sem si, kakó bomo potem vse takšne Tomaže spet raztovorili pred višjimi minareti novega

verstva. Skrbel sem zanj, ki je imel pretežko telo, da bi lahko stekel naproti prostosti; zato sem molčal. On pa je bil še bolj zgovoren kakor po navadi. Rekel je, da bomo v Dachau vendar bližje domu. In bil sem hud in razorožen kakor poprej ob šepetanju, da bodo napadli taborišče vogeški partizani in nas osvobodili, kakor sem bil zadržan ob napovedovanju, da nas bodo rešili padalci. A na Tomaža se nisem mogel znesti; zato sem spet molčal. Videl sem ga, kakó je že ves sredi istrskih trt in ne več z nami. Pa to in prav, sem si mislil, da si tukaj in hkrati tam, v živem svetu, Tomaž, to ni prav. Smrt tega ne dopušča. Ni prav, Tomaž, da si zdaj v sečoveljskih solinah, da v kmečki sobi odpiraš predale težke omare in vohaš zdravo platno hrapavih rjuh. Ni prav. In ogle doval sem se, da ne bi stopil za njim, da ne bi slišal osliča, ki je pravkar zarigal za hišo, ne junice, ki drgne vrat ob jasli. Njemu pa je v kleti glasno klokotalo črno vino. Brentači črnine. Sodi, poplava črnine. Povodenj, ki se bova obadva kmalu kopala v nji, plavala v nji. A ne bi smel, Tomaž, ker gre pravkar nosilnica mimo ležišč, smrt je ljubosumna megera, Tomaž. Ob mojem molku se je ta neverjetni človek res za trenutek zresnil, a samó zato, ker ga je zaskrbelo, da me ni s čim užalil; ko pa sem se izgovoril, češ da sem mislil, kakó bi bili morali storiti vse mogoče in nemogoče, da ne bi prišli v krematorijski svet, se je spet razživel. Mlel je z rokama kakor

dobrosrčen gospodar, ki je kljub boleznì sklenil s sosedom pomemben dogovor. V Dachauu bomo vendar bliže domu, človek! je vzkliknil. In hotel je, da mu napišem svoj naslov, a se je uprl, ko sem strgal list papirja iz zapisnice. Ne, na žaganico nad glavo naj mu ga zapišem, da ga bo imel ves čas pred očmi. In ko sem risal dolge, preklaste črke, kakor da rišem Molo San Carlo in oba zvonika grške cerkve, je še brundal ob mojem ušesu, da mi bo pripeljal vina. Takó sem nazadnje res slišal glas voza na tihi ulici in še poplesujoča kolesa vozičkov šmarijskih in koštabonskih mlekaric, ki so se ravnokar izkrcale s koprškega parnika. A vendar sem takrat še bolj čutil, da sedim na lesenem robu ležišča in se zato dotikam njegove rame, čutil sem, da je Tomaž bolj vesel te bližine kakor naslova na žaganici; morebiti mu je bilo, kakor da se ga dotika sin, zakaj v meni se je tedaj utrnila misel, da sem se dotaknil nepozabnega očeta. A ne vem. Težko je povedati o občutkih, ki jih človek ob svojem pravem očetu ni doživel; težko je razložiti to očetovsko tovarištvo, preblisk tovariškega očetovstva. Ne vem, ne vem. Vem pa, da so se potem njegove oči zadoščeno iskrile, da so bile nekaj časa mirne in potolažene, a da je kmalu spet pomežiknil in to z desnim očesom in z glavo pokazal žaganico nad sabo. Na pamet se ga bom naučil, je rekel o naslovu. Vendar je bil potem tisto jutro dachauski apelplatz velikansko smetišče, na katero so

številne lopate kidale skozi okna kopalnice papir, mokre cunje, obtolčene cokle, onesnažene zebraste cule. Takó so se med slamnjačami, ki so pokrivalo prostorna tla, vijugali razpleteni papirnati ovoji, ležale obrabljene lesene žlice in je sameval nožič, ki so ga skovali ljudje v prazgodovinski dobi. Pa slamnjače z vlažnimi madeži, prazne, brez ulitka, ki je vtisnil vdolbino vanje. Pa slamnjače z nagimi telesi. Rane na mečih, kot velika ženska spolovila z nabrekliimi, trdimi ustnicami. Četrť metra široke gnile ustnice. In spet šara. Spet cokle. Spet kupi vlažne, zaprašene, onesnažene kože zeber, ki jih je pokončala kuga. Poleg pa telesa, ki so še pri moči in se na slamnjačah slačijo. Ovoj iz krep papirja, ki se razpreda kakor nit nenasitne Parke. Koščena roka pa ne mara izpustiti lesene žlice, da ne bi pretrgala poslednje vezi z bivanjem. Prsti nagonsko stiskajo leseno žlico, zgoraj pa so lesena rebra pod luskinasto kožo. Teh teles niso odnesli na levo, ta so prišla v barako; a ob robu je bila dolga vrsta praznih ležišč, s katerih so že odnesli rajnke Jobe, da ne bi razpadli pod žarečo kroglo, ki visi v zraku in nič ne kaže, da bo padla dol in tako nehala osvetljevati vse te ostanke. V ozki soteski med dvema barakama pa je bilo vse spet tiho in v redu. Zdravnik z naočniki in z gumijastimi rokavicami na rokah je v baraki razrezal telo. Voda teče na kamnito mizo in komaj slišno splakuje. Mož v beli halji govori po češko in mora za vsakega najti

vzrok smrti, spretno dela, skoraj hití, kakor da mu ni treba dolgo brskati po drobovju, kakor da že vnaprej vé. A hití tudi zato, ker teles noče biti konca. Takó zdaj šiva, zabada debelo iglo in plete debelo kito od koraka do podbradka. Zelo hitro plete, in videti je, da je začel že zarana, zakaj zdolž barake jih leži vznak že dolga vrsta. Kakor zmeraj so z razklenjenimi čeljustmi, z žoltimi zobmi, s ploščatimi trebui. Samó eden je nabuhel in bel. Dein Kamerad Jugoslav, je spet rekel norveški bolničar, a opazoval sem deske, ki so zad za njegovo glavo sestavljale stranico barake. Bile so kakor žaganice nad njegovo glavo, samó širše, namesto nosilnice, ki bi potovala mimo lesenih ležišč, pa je čakala dvokolnica z dolgim kositrnim žlebom. Zraven nje je bil pokrov, ki je bil prav tak kositrn žleb. A moral sem vseeno pogledati v njegove oči na koncu kite, ki se je vzpenjala po sredi njegovega telesa. Odprte so bile v prazno nebo in zdelo se mi je, da se bodo zdaj zdaj nasmehnile. Viš, kakšno kito so mi spletli, bo rekel. Ne vem. Ne vem. A nič nisem mislil, samó videl sem, kakó so se tudi v živinskem vozu njegove oči upirale temi. Kakor v drugih vagonih so tudi v njegovem zaprtem vozu manj bolna in lačna telesa podnevi in ponoči, posebno ponoči, gomazela. Gomazela so čez njegovo telo, mu stopala na vrat, na trebuh, njegov pogled pa ves čas skuša prodreti skozi temo, da bi jo odmisлил in jo razveljavil. Ali pa je bil tisti

trenutek sončen dopoldan nad potujočim zaprtim zabojem in žarek je obsvetljeval vagonu strop, obsvetljeval deske nad njegovo glavo, medtem ko so kolesa štela sklepe: bliže domu, bliže domu, bliže domu. In tako so njegove oči zaverovano strmele, da niso opazile, kdaj so odtegnili stran žaganice in jih zamenjali s to kupolo nesmiselne sinjine, ki se je bočila nad njegovo modro, očetovsko glavo.

A ne vem, če sem pomislil nanj tisti dopoldan, ko smo se odpravljali odtod, takrat, ko sem se ustavil vrh stopnic in se za trenutek zagledal v terase, ki so se nizale navzdol po pobočju. Prazne so bile in tudi barake, kakor da so bile spremenjene, čeprav so bile kakor zmeraj po dve in dve na vsaki terasi. Bilo je zavoljo tišine, to je bilo tisto novo, ki se je nevidno grelo v pozlačenih septembrskih žarkih, in zavoljo česar, se je zdelo, bodo tudi planine vsenaokoli zdaj zdaj začele iskati svojo resnično podobo v usihajočem ozračju pogina. Prav tako, je bilo videti, se bo začel prebujati tudi smrekov gozd, ta temno zeleni ščit, ki zagrinja bunker in barako s pečjo. In tako se bo spremenila nizko spodaj v dolini bela zastava z rdečim križem, ki je vzcvetela na beli stavbi in je napovedovala prihod zaveznikov iz Belforta, pa je bila zdaj zavoljo tišine teras že zdavnaj pozabljeno mahanje bele roke v neizmerno oddaljenem in neverjetnem člo-

veškem svetu. Res, tišina. A tišina je tudi poprej vse mesce neprenehoma spremljala polzenje življenja navzdol do te skrajne meje, in še globlja tišina je plavala z dimom navzgor. Vendar je bila zdaj tišina molk brez ljudi, ker so bila lesena bivališča osamljena, razen najnižje barake, tiste nad bunkerjem, iz katere so jih pravkar nosili na tovornjak. Tišina in jesenska zbranost sta hkra-ti legali na planinsko kostišče, takó da se je misel, ki se je celo večnost skrivala pred uničenjem, zbudila in prikukala kakor smrček martinčka iz luknje v skali. Seveda sem jo odgnal, misel, iz navade po obrambi sem se je otrešel, a se je kljub temu za trenutek prihulila. Kaj bo s terasami, ko bo odšel poslednji tovornjak? Bo gozd šumel in se bo dež spomladi neusmiljeno ulival in bo sneg pozimi zadelal stopnišče, ki je usekano v pobočje? Bo poleti sonce vzhajalo takó, kakor vzhaja v planinah? Pa jeseni? Da, in jeseni, kakor je zdaj jesen? Pa vsi tisoči cokel, ki so stale na snegu in je apel trajal neskončne ure? In poštar iz Padrič, ki so ga morali prinesti na apel, ker je še dihal, a so mu črtaste hlače zlezle na stopala pa so ga kar takšnega položili na sneg, ta čas ko je esman štel vrste? Kaj bo z njim, ki so ga potem, ko se je štetje končalo, vzdignili in odnesli sèm dol, kjer se zdaj razgledujejo obiskovalci? In z nalivi na obrite glave, na oči, ki so že srepe, a jih lakota še ni izsesala in bodo vztrajale do konca, ker jih debela kost varuje pred sušo, ki izmoz-

ga poprej vse druge celice? Kakó bo z očmi, ki so s svojo svežino največja vseh neusmiljenosti in ki se šele prav na koncu sredi koščnega kontinenta spremenijo v motni jezerci? O vsem tem ne bo več nobenega sledu, ko bo čez uro ali dve stopnišče docela zapuščeno? A ta vprašanja so bila že poskus skoka v prihodnost, medtem ko me je še oklepala podoba stopnišč kakor privid obsojenih mehikanskih starodavnih razvalin. Pa tudi posel je zahteval, da se spet začnem spuščati k baraki, zato sem se streznil in se prestopil. Tedaj sem zagledal tiste, ki niso čakali na našo pomoč, ampak so kar sami zapustili slamnjače. Neslišni so bili kakor ves dan, ko so ležali v baraki, nič niso motili tišine, ki se je sončila pod vangogovsko raztreskano kroglo visoko nad hribom. Saj jih je morebiti prav nenadna tišina vzignila z ležišč, da so prišli na sonce, tenke prikazni, ki ne slišijo več niti glasu svojih bosih stopal. Nagi so bili s srajco do votlega koraka, in ko so tavalili čez ozko teraso, so krilili z rokami, da bi našli ravnotežje, oslepeli ptiči, ki so jim požgali perje, da jim je ostala samó mreža porjavelih koščic. Takó so pritavali do stopnic in začeli grebsti navzgor po bregu, da bi se z zadnjimi močmi rešili brezna, kjer so jim plameni posneli vse celice s telesa. In poveznili so se na stopnice in zdaj so plezali po vseh štirih, koščeni vodni komarji, osmojeni pajki z iksastimi zadnjicami. In tako se je sprožil počasen premik, kakor da je bil ta gib

lesenih korakov poslednji. Potem je bilo neskončno počivanje, ki mu je bil sončni molk naklonjen, a hkrati se je v razpetem suhem bitju nekje najbrž utrnilo motno spoznanje, da je sončna krogla izdajalska priča, ki bo izsrkala še zadnjo kapljo življenjskega soka. Zato se je otrdeli ud nenadoma po žabje sprožil do naslednje stopnice, in lupinar se je razkoračen priklenil nanjo. In spet je celo večnost počival, medtem ko je nad njim drugi že lezel na gornjo teraso, in še više še eden, vrsta plazilcev, ki so od časa do časa vzdignili gole želvine glave v naporu, da bi oddrsali iz kraljestva teme. In tedaj je menda stekel mimo mene Tola z nosilnico na rami. Davaj! je vzkliknil, skoraj nejevoljen, ker sem stal, kakor da počivam, medtem ko je bil on neutrudljiv delavec kakor nekoč v življenju ob kolhozni mlatilnici. Saj grem, sem rekel in pomislil, da bi se spustil po stopnicah na desno, da ne bi srečal plazilcev, ki jim nagon ni dal, da bi počakali nosače. Takrat pa se je s steze onkraj barak oglasilo zateglo cviljenje, ki je ritmično prebadalo tišino. To valovanje je bilo rezko in preteče zavoljo svoje nenavadnosti in zato, ker je prihajalo s steze, ki je bila zmeraj samotna. Bodeča žica je bila tik ob nji in poprej se ji ne bi nihče brez potrebe približal, zdaj pa je bilo, kakor da se nizko pri tleh mota cvileča tožba, ki se zelo počasi in s težavo vzdiguje po pobočju. Takšen občutek je zbujala, kakor da se je nenadoma spustila na dvakrat

osirotele paštne pogibel, ki je neznana in že zavoljo tega skoraj bolj pretresljiva od zublja nad dimnikom. A ko se je hitro zatem prikazalo kolo samokolnice, se je porajajoči srh omilil, čeprav ni bilo odkritje skrivnosti prav nič tolažljivo. Izza barake se je zatem vzbela cela samokolnica. Potem še ena. Kdo se jih je domislil, samokolnic, da je z njimi nadomestil nosilnice, ki jih ni bilo zadosti. Zdaj so lezle kakor v sprevodu trudnih delavcev, ki se vračajo iz neskončno globokega trebuha zemlje. Procesijski rudarjev, ki so položili krampe in lopate v samokolnice, samó da namesto orodja štrlijo iz trikotnih zabojev udje pravkar izkopanih štorkelj. Eno samo okostje ima na sebi tudi srajco in tako je zavoljo nje tista samokolnica bolj čudaška. Ogoljene ptičje glave nihajo in imajo, prav kakor poprej na slamnjači, zevajoča usta, takó da je videti, kakor da hočejo ujeti nevidne mušice, a se jim ne posreči, ker zavoljo tresljajev preveč poplesujejo. In je, kakor da je vzrok njihovega nihanja cviljenje osi, obenem pa, kakor da prihaja tožba suhe osi naravnost iz šibja ptičjega prsnega koša, medtem ko bingljajo noge desno in levo ob kolesu, roke pa mlahavo veslajo po prašni stezi. Ne, saj ne vem, kaj sem takrat mislil, verjetno to, da jih ne bo treba več dosti nositi, ko pa se je nekdo domislil samokolnic, a najbrž tudi to, da bo pravzaprav izdajalska tišina, ki bo pregrnila planino čez eno uro, ko nas ne bo več. Saj na tleh teras ne bo

ostal noben odtis, v ozračju noben posnetek, vse bo tišina zamolčala, kakor gluhonemec bo vse obdržala zase, tudi ta sprevod, ki ga je zdaj zakrila baraka, tudi to cviljenje, ki je zmeraj bolj oddaljen glas zarjavelega račnja. Zato ne morem reči, da sem se takrat domislil Tomaža, saj so njegovo barako spraznili že zjutraj, medtem ko je nas še čakala vožnja proti Münchnu. Ta pa je bila prva skušnjava s takšnimi prevozi; in če bi telesa na ležiščih v baraki mogla vnaprej videti gosto gmoto teles v težkih vozovih, bi najbrž ne plezala s takšno muko proti soncu. A kaj, saj ni res, dokler so živa, se celična jedra upirajo napadom pogina, se skušajo rešiti z begom, čeprav se vse razvija v usodnem krogu. No, a navsezadnje je bil po lagerskih kriterijih tisti prevoz najbolj mil od vseh, kar sem jim bil kasneje še priča. Celó glasbo smo imeli za spremljavo. Vsaj naš voz. Pa obojna vrata so bila odsunjena, da so se v okviru velikih odprtih ves čas spreminjale pozabljene slike jesenskega polja, ki so plavale mimo. Kolesa so ropotala, hitrost je bila nova, nerazumljiva kategorija, ki je naenkrat nastopila namesto uzakonjene nepremičnosti, da smo bili kljub treznim mislim in pogovorom v resnici netrezni in neprisebni. Da, sedel sem z Albertom v kotu, in komaj da sva se razumela, ker so naju godci preglašali. Paul s trobento. Pierre z violino. Pa harmonikaš. Saj, kakor da je vojske konec in nas peljejo proti domu. Bliže domu! In takó je trdil tudi Al-

bert, češ da smo na začetku konca, jaz pa sem mu ugovarjal, kakor bi bil tudi Tomažu, ko bi bil zdrav. Věš, kam nas peljejo? sem vprašal. A ga to ni nič motilo, če so zavezniki že v Belfortu, nas morajo vendar peljati nekam stran. Dobro, sem rekel, a ta kolesa, ki zdaj ropočajo, nas nosijo zmeraj dlje od zaveznikov, zraven tega pa imajo v Dachauu dosti mogočnejša žrela za vagone kosti, ki jih vozimo s sabo. Kako? je zdaj on vprašal, ker je bil Paul takó divje zatrobil, da nas je oplazil leden pljusk. Velike peči imajo tam, sem rekel, a on je skomignil z rameni, češ da bi jih na naši planini ravno tako morali še naprej žgati. Imel je širok obraz, Albert, tak, ki z njega odseva zaupanje, a ta lastnost se je bila s časom v našem svetu precěj obrabila, takó da sem mu neprijazno rekel, da je bil tudi poleti optimist, da jo je že julija polomil s svojimi napovedmi. Njegov okrogli obraz pa se ni vdal, podoben je bil narisnemu polnemu mescu, ki se ne zaveda svojega dobrodušnega smehljaja. Zdaj so vendar v Belfortu, dragec, je navihano rekel, takó da sem bil zadovoljen, ko ga je Daniel poklical. Ni mi bilo treba vzdigovati glasu, da bi mu odgovarjal. Pa ja, kakor da gre za otroško igro, je vsak teden znova napovedoval konec vojske, kakor da gre za dobrohotno igro. A ko se je moj pogled ustavil na Paulu, se mi je zazdelo, da tudi on veruje kakor Albert; boči ustnice ob trobenti kakor plavolasi angel z ostriženimi lasmi na čudni podobi in

veruje. Prav takó njegov brat Pierre. Prav takó harmonikaš. Zakaj zares so noro igrali in se niso hoteli utruditi tam ob vratih, da so se na septembrske njive sipali zvoki iz bežečega voza kakor izzivalna zlata semena, ki pa ne bodo nikdar vzklila. Igrali so kar naprej, brez prestanka. Tudi Pierre ob svoji violini, čeprav je violina že sama po sebi takó tenkočutna in zmerna, da jo trobenta in harmonika z lahkoto dušita. A tudi po značaju je bil Pierre v trojici bolj rahel, bolj mil, saj se je že tukaj na teh terasah najbolj zavedal razglašenosti svoje violine ob tihi spremljavi neutrudljivega dimnika. A tukaj je bilo drugače, tukaj niso bili godci samó oni trije, saj se je pravi mali orkester uradno zbral zvečer, preden se je zagrizel lajež volčjakov v planinsko noč. Pa je seveda igral sam sebi, ker po barakah so telesa hitro legla, da bi v omočnem spancu zadušila žive klice lačnih tkiv. Kvečjemu če je po naključju kdaj šla prav takrat nosilnica navzdol po stopnicah in je imel koščeni rajnki nekaj taktov Mozarta za popotnico sèm dol. A tukaj sta se namesto loka nad strunami usločila dolga ukrivljena zoba nad njegovim vratom. Ko se je železni obroč sklenil pod žolto brado, je kurjač povlekel, da se je lobanja poveznila čezenj in zakinkala. Takó je bil zavoľjo zlomljenega vratu okostnjak še daljši, posebno če je bil norveški, ker francoski in slovenski ljudje po navadi niso dolginasti. Pa tudi češki in ruski ne. Holandci pa. Seve, da je potem

čudaški takšen orkester na takšni planinski terasi, a tudi tisti v odprtem vozu ni bil dosti bolj sprejemljiv, ko pa je dolgi vlak peljal takšen tovor. No, zato je Paul tulil s svojo trobento. Sedél je ob odprtini, da so mu noge bingljale v prazno, in nihal s trobento na desno in levo in jo vzdigoval navpično, da bi izstrelil nevidno puščico v nebo. Tam ni bilo rdečega tulipana nad dimnikom in hitrost je, ne da bi kaj obljubljala, dražila in razburjala; nesmotrna in motna podoba prihodnosti pa je vsekakor bolj spodbudna kakor nezmotljivo trajanje v ujetem carstvu ničā. Ne vem. Ne vem. A kakor takrat, ko je bil govor o partizanih, se tudi zdaj nisem znal vzdigniti iz skepse. Najbrž me je senca zla v otroških letih takó močno oplazila, da tako medel žarek upanja ni mogel prodreti v območje zavesti. Mogoče sem pomislil na to, kakó bo treba začeti znova raztovarjati, a da bo šlo teže, ker se ne bodo premikali ne tisti, ki so jih vozili s samokolnicami, ne samotni plazilci. Gledal sem Andréja, ki je stal v drugem kotu z doktorjem Senetom in z drugimi zdravniki in bolničarji, in si predstavljal, koliko pošastnih ur je pretrpel, ko je esman peljal fante sèm dol pod kavlje za pečjo. V vsaki skupini, ki so jo peljali navzdol, je že videl sebe. Zdaj je poslušal Seneta, a videti je bilo, da je z mislijo vendar tudi odsoten, kakor da dvomi, če naj upa ali naj ne upa, da se bo s preselitvijo kartoteka zamešala. Paul pa je kar naprej norel, čeprav je bilo ne-

koliko tudi razumljivo, da je takšen, ko so valovila polja pred njim in so barve pljuska ob njegova viseča stopala, medtem ko so se Pierru žarki zapletali v svetlobno mrežo nad strunami. A saj vendar vejo, kam gremo, sem si takrat rekel, prav zato je Paul tak, ker vé. In kakor da je odgovoril moji misli, je tedaj Paul še bolj nabuhnil lica in zaplesal z rokami in naperil trobento v sonce, da bi z jeklenim krikom dokončno sestrelil njegovo svetlobo. Esesovca ob vratih sta se zdrznila in krepkeje stisnila puški, doktor Senet pa je za trenutek pretrgal svojo pripoved in obrnil k vratom svojo častitljivo belolaso obrito glavo.

Vse drugače krčevit pa je bil odhod iz Harzungena, potem ko smo se znašli sredi praznih barak, sredi tišine, ki je zajela z okroglimi kamni tlakovane poti med barakami. Kakor da smo ostali v zakotni vasi, ki so jo izpraznili, preden se bo vanjo vlila lava. Vendar je bilo aprilsko sonce (namesto septembrskega tukaj) kar nekam rožnato v prozornem zraku, samó da se je še zmeraj bleščalo tudi v štirikotnih šipah vrh lesenega stolpa s stražo in strojnico. A tudi ta odsev bi človek lahko prezrl, da ni bilo v ozadju zubljev na nebu nad Nordhausenom, takó da nas je že štiriindvajset ur obkrožalo apokaliptično ozračje. Sami, s šeststo bolniki v dveh barakah revierja, medtem ko je vse, kar je lahko za silo migalo, že odšlo

kdo vé kam. Poslednji smo bili kakor zmeraj in rajnkih nismo več nosili v zaboj za barako. Nihče jih ne bo več peljal v Doro, in jih je bilo treba zagrebsti; zato je kopal Vaska s pomočnikom druge barake luknjo na tratini med barakama. Nad njim se je vrh stolpa vojak šalil. Vzdignil je šipo pred strojnico in dopovedoval nekaj nerazumljivega kakor človek, ki se je v svoji ločenosti od ljudi odvadil človeškim besedam. Vaska se ni zmenil zanj, globoko v jami je kopal in se potil in kar mimogrede je njegov ruski stavek klepetavcu onečastil mater. Takó je stražar spet znižal šipo tam zgoraj vrh stolpa in bil dobre volje, kakor da se je kopač razveselil njegove domislice. Morebiti sta neobljudeno taborišče in bližajoči se konec rajha zbudila tudi v njem tam zgoraj v stekleni stražarnici iskro tragičnega humorja, a Vaska ni imel časa zanj, je bil preveč zaposlen. Vsi smo bili zaposleni; saj ne vé, česa bi se poprej lotila, deseterica ljudi s toliko invalidi, od katerih polovica ne more z ležišč. Prenašali smo jih z žimnicami vred na hodnik, da so jih lahko odnašali na tovornjak, ko se je ta ustavil pred vhom v barako. Eden ob drugem so ležali ob straneh hodnika, pa tudi eden za drugim, da je bila samó po sredi ozka steza. Najprej so seveda prišli na vrsto tisti s flegmonami; čakali so mirno in obračali oči za nami, ko smo nesli mimo kockasto belo modro prevleko, katero smo napolnili s papirnatimi obvezami, da je bila podob-

na veliki breji ribi. Potlej, ko teh bolnikov ni bilo več, smo prinesli take, ki niso bili radovedni, ampak so imeli udrte ličnice v cunjasti šari na tleh; nekateri so stokali in tako skušali priklicati nas, bolničarje. Takšni so v življenju betežni starčki, ki se jim zmeraj zdi, da so v predalčku posteljne omarice pozabili nekaj zelo pomembnega. Vzdigovali so se na komolce in prosili vsakogar, ki je šel mimo, naj jih usliši. A nihče ni imel časa zanje, zakaj takrat se je že začelo hudo. Vse tiste slamnjače so bile še po tleh, tovornjak s prikolico pa bo prišel samó še dvakrat. A je bolje ne misliti na to, si rečeš, ko pa je še toliko drugih opravkov. Takó je prav takrat eden na slamnjači izdihnil in zdravnik je rekel, naj pokličem Vasko in naj popazim, da ga bo prav zakopal. Dobro, sem rekel, v moji sobi pa je mali Čeh že čisto pri kraju; potlej sem šel po Vasko in sva odnesla telo na tratino, kjer je bila jama že kar globoka. Vaska ga je začel pokrivati z rušo, jaz pa sem mislil na zdravnika, kakó je bil stopil v mojo sobo. Vaska je nekaj godrnjal nad rajnkim in stražnik je bil vrh stolpa skozi stekla rdeč od požara na nebu nad Nordhausenom, a sem še zmeraj mislil na zdravnika, ki je stopil v mojo sobo z brisačo v roki. Zdelo se mi je krivično, da na to mislim, a vendar nisem mogel drugače. Tedaj je Vaska, ki je z lopato zajemal zemljo, rekel, da je lačen. Če hočeš, da kopljem, prinesi kruha, je rekel. In mi je bilo prav, da moram v sobo po kruh, ki je ostal za

rajniki. Hitro ti ga prinesem, sem rekel in odhitel v barako, a pred vhodom sem zadržal korak, ker sem se bal, da bo odkritje prehudo, in hkrati, kakor da čakam, naj se zgodi do konca, kar se dogaja. Ker mislil sem si, da zdravnik sam najbolje vé, kaj mu veva njegova poklicna etika. Morebiti je čisto prav, da se telesu olajša odhod, posebno ko pa mali Čeh samó še od časa do časa razpré ustnice in jih vzboči kakor na suhem riba, za katero je morje izgubilo sleherno veljavo. Takó sem sodil in se počasi približal vratom, da bi šel Vaski po kruh, a ko sem pritisnil na kljuko, so se vrata odprla samó za ozko režo, ker jih je hitro neko stopálo zadržalo od znotraj. To je bil bolničar, ki mi je hitro rekel, naj hipec počakam, meni pa ni bilo prav, da ne morem v svojo sobo, a obenem mi je bilo žal, ker bosta zdravnik in bolničar vedela, da slutim, kaj se je zgodilo. Okleval sem, ali naj se uprem v vrata, ker nisem vedel, če morebiti zdravnik ne ravna zelo modro. Kaj ni bolje, da mali počiva pod plastjo mehke zemlje, ki jo je skopal Vaska, kakor pa, da konča pod tovorom slamnjač in teles na tovornjaku? In takó sem se začel počasi odmikati od vrat in bolniki so na podu na svojih gnilih ležiščih nekaj pravili, a jih nisem razumel. Ko pa je prišel zdravnik iz sobe, je rekel, da je tudi mali izdihnil in da je treba po Vasko. Takrat bi mu najrajši rekel, da vem, kaj sta on in bolničar počenjala v moji sobi, a sem tekkel k malemu, da

bi še kaj pomagal. Rešetasti prsni koš se je na srečo še vzdigoval in tudi skozi nabrekla usta je še hlipalo, takó da mi je odleglo, obenem pa se mi je spotilo čelo, ko sem se sklonil in se dotaknil lica malega Čeha. Še je hlipal, samó da je zdaj imel okoli vratu blede rdečo liso, ki je prej ni bilo. Sredi pomladi je mlado telo izgorevalo, meni pa je bilo v nepričakovano tolažbo trajanje njegovega izgorevanja; bilo je, kakor da me rešuje grozljivega dvoma o udeležbi pri umoru. Še zmeraj je bila v meni zavest krivde, ker sem bil pasivna, neodločna priča, a zdaj sem ob ustih, ki so se odpirala v zmeraj bolj počasnem ritmu, pomislil, da je človek vendarle dober, če pomaga že suhemu telesu, da se do kraja pomiri. Vseka kor sem bil tako razklan, ker nisem mogel sprejeti zdravnikovega značaja. Slutil sem, da je to storil zato, da bi zmanjšal število tistih, ki jih bo treba prenesti na tovornjak, ne torej iz naklonjenosti do bližnjega, ampak iz organizatorskega računanja o možnostih. Potolažen pa sem bil ob ugašajočem dihanju malega zato, ker, če bi bilo zdravniku uspelo, bi se moj dvom cepil na fantov konec in z njim postal večer. Vendar sem bil takrat omahljivec in nisem našel načina, da bi se zdravniku uprl. Bil sem neodločen, kakor zmeraj, ko o nečem nisem prepričan. Ker skoraj nobenega dvoma ni, da je imel zdravnik prav, samó da se jaz pravzaprav nisem upiral dejanju, ampak njemu. Če bi bil na primer tam

André, bi bilo drugače. Ampak André bi mi povedal, ne bi storil na skrivaj. Takó sem se potem zdravniku maščeval in sem mu na hodniku rekel: Mali še zmeraj diha! Samó da sem mu to rekel, ko smo hodili po sredi slamnjač, takó da me on mogoče ni prav razumel, poleg tega pa je bil najbrž naglas mojega stavka premalo oster, kar je bila spet slabost, ki je skazila maščevanje. Ne vem. A kdo je takrat lahko sledil intonaciji mimogrede izrečenega stavka, ko pa se je ravno tedaj ustavil tovornjak pred vhodom in so se suhi komolci začeli vzdigovati s tal. Tako, iz združitve energij vseh izžetih celic so naša telesa poslednjo moč, da so s koščnimi palicami svojih nog tavalala ob Vaski, Pierru in ob meni, ki smo jih vodili ven. Vmes je bil zrak prepojen z grižo in gnojem, ki sta bila obarvala papirnate ovoje. Pa to ni bilo novo, bolj je bilo nenavadno, da smo bili bolničarji glasni. Spodbujali smo se, ker nas je bilo malo; tako je tisti, ki je bil močnejši, zgrabil slamnjačo kar čez polovico in jo vzdignil od tal s podolgovatimi kostmi, ki so bile v nji, drugi pa je slamnjačo samó vlekel za sabo. In tisti, ki so jih zgoraj v tovornjaku urejali, so jih najpoprej polagali na dno tovornjaka, enega k drugemu, po vrsti, potem pa so nad prvo plastjo hitro sestavljali drugo. Saj, zakaj treba je bilo hiteti. In tako ni bilo časa, da bi se pogled ustavljal pri rahlem gomazenju tistih plasti, ampak je bilo treba opustiti tudi zamisel o plasteh in kar zvrčati telesa s

slamnjač čez leseni rob. Treba jih je bilo vendar vzeti s sabo, ko pa so še dihali. Samó eden je pravkar ugasnil in ga je Vaska odnesel za barako. Mali Čeh je na dnu in gora teles je na njem, sem takrat pomislil in bil manj hud na zdravnika, a tudi to je bil samó preblisk, ker smo tedaj tovorili na vrh vsega še obveze v prevleki, medtem ko so straže začele obkoljevati vozili in se začele dreti. Šofer pa je kar naprej trobil, ves nestrpen, ker smo čakali samó na Vasko in na tistega, ki je z njim odšel za barako. Takó smo zlezli v prikolico, ob prednji rob, kjer je bilo še nekaj prostora, ta čas pa se je tudi Vaska vrnil s svojim pomagačem in sta privezala k stranicam dve nosili iz surovega lesa in z žico po sredi, da je bil tovornjak kakor vozilo gasilcev z lestvami ob straneh. Takó smo nazadnje odšli in je zažvenknila šipa tam gori v stolpu, ker je stražar menda usekal kar s strojnico po nji, tovornjak pa je stekel po cesti in skozi gozd v smeri velikega kresa, ki so ga prižgala zavezniška letala. Nordhausen. Tam je obolel Mladen, sem pomislil, da ne bi poslušal tožb v tovornjaku. Zakaj medtem se je znočilo in nisem videl predse, čeprav sem stal ob prednji stranici prikolice. Nisem videl pomešanih plasti pred sabo, a stokanje se je trgalo, kakor da prihaja izpod koles, medtem koje bilo razsekano zavoljo koles, ki so stresala vozilo. Kakor velikansko leseno skledo so ga kolesa stresala in v nji so stresala ječanje. Podobno je bilo tre-

petajočemu glasu, ki ga dobimo, če tresemo s plosko dlanjo pred odprtimi usti, ko pojemo ali kričimo. Samó da je bila zdaj gosta mreža takšnih glasov in sem se silil, da bi poslušal brnenje stroja, in vlekel sem na uho pogovore bolničarjev, da me ne bi ujel val zmravljenega zbora tožb. A v mislih sem videl, kakó se vsa pregibljuje kakor na nori mlatilnici, telesa s srajco do popka, pa tudi v zebri katero, kakó tiščijo noge v usta, plavuti koščenih zadnjic v brade, zagozdena pošev z rokami v korak, in palice nog, ki se pretikajo skozi zverženo snov navzdol ali pa navzgor. Sunki pa ves čas ne nehajo sekljati zadušenega momljanja. Vzdržema ga sekljajo, takó da kamion v temi kakor živ drgeta od mraza v vseh svojih vijakih, ki ritmično stokajo. In spet sem skušal združiti svoje misli ob gozdu, ki je črn spremljal cesto, ter se silil, da bi razbral poslednjo skrivnost nemške zemlje; a tresljaj vozila je tisti trenutek združil tiste roke in noge v eno sámo telo s številnimi belimi očmi in z enimi samimi usti. Ta so zaječala, kakor da so obvisela na vzmeti, in se spet spojila z brnenjem motorja. A preden so se spet oglasila, sem z mislijo znova zbežal v noč, a ne bi nič pomagalo, da si takrat nisem samogibno popravil ovratnice pod brado. Takó sem se ustavil ob njem, ki je bila ovratnica nekoč njegova. Pa kaj, misel na Mladena ni bila dosti drugačna od podobe, ki je bila nevidna in glasna v temi pred mano. V Dachauu Mladen ni ho-

tel gledati seciranja, v Dori pa smo mi gledali, kakó mu je nož razkrojil srce. Ne, ni da bi mislil na Mladena, sem si rekel, tudi na to ne, da imam njegovo ovratnico, medtem ko so njega odnesli na kopo, ki je v Dori gorela vrh griča. Takó sem spet pomislil na malega Čeha. Gotovo je trideset teles na njem in v njegovem grlu ne hlipa več. In seveda bi bilo bolje, ko bi počival v zemlji. Zdravnik je ravnal stvarno in preudarno, medtem ko sem jaz ujet v svojo čustvenost, sem pomislil. Saj, a sem se predvsem uprl samovoljnosti, posebno še, ker je bil tudi bolničar zraven; nekaj brezobzirno oblastnega je v njegovih gibih. No, a prav, da se jima ni posrečilo; kljub vsej zdravniški izvedenosti zdravnik ni vedel, da s sesušenim telesom stvar ne gre takó preprosto od rok kakor z normalno hranjenim in oblim vratom. Ni lahko uničiti do kraja telesa, ki je že napol leseno. Res, premišljeval sem o vsem mogočem, da bi preslišal valujočo tožbo in da ne bi prešla vame, ker smrt je treba zmeraj znova odmišljati, če nočemo, da se nam ne vsrka v mozeg. Iz nagona po obrambi sem potem prisluhnil pogovoru bolničarjev za mano. Menili so se, kakó bomo morali na postaji ostati vsi skupaj, da si uredimo notranjost živinskega vagona v zasilno ambulanto. Tudi Janoš je pritrjeval. A kaj, saj ni bilo nič čudnega, če je bil za to pametno misel in da je bil njegov glas takó tovariški, najbrž smo ga poprej po krivem obsodili, češ da je robot z bol-

niki, ko jih je prevezoval. No, prav gotovo, da smo morali ostati vsi skupaj, če smo se hoteli rešiti in pomagati še komu, da se reši. A potem na postaji ni bilo lahko ostati skupaj, ker nas je kričanje napadlo z vseh smeri. V Harzungenu smo se tuljenja odvadili, tam je vse potekalo neslišno. Ne, ne, nič se nismo razburjali zavoljo krikov, saj navsezadnje je zmeraj takó, da je v nemškem bitju zmeraj na vpitje pripravljen obraz, kakor da lahko v katerem koli hipu zatuli od strahu pred nevidnim preganjavcem. Navaditi se je treba na to, potem ni takó hudo. No, takrat je bilo rjovenje zavoljo vlaka, ki nas je čakal. Žarki ročnih svetilk so švigali po dolgem in počez, medtem ko smo grabili cule in telesa s kamiona. Stegovali smo roke v temo in jih vlekli čez rob na nosilnice iz žice, a telesa so zdrknila mimo nosilnic in nekdo je stal na takem koščenem podnožju, ko je vlekel to, kar mu je prišlo v roke, iz tovornjaka. Takó smo vsi vročično hiteli v noči, ki je imela za kupolo krvavo nebo, ko pa je spet blisknila proga svetlobe, je bilo videti, kakó jih vlečejo z vozila kar z glavo navzdol, da se večinoma izmuznejo in zdrknejo na peron, a ko se nosač skloni, da bi telo oddrsal proti vlaku, pade s kamiona nanj slamnjača in ga pokrije. Straže pa kar naprej udarjajo z bikovkami, brcajo in se zaletavajo od tovornjaka do vlaka in od vlaka spet do tovornjaka. Ni lahko ostati skupaj, če se vse tare vzdolž vlaka in je zavoljo švigajočih prog iz ročnih sve-

tilk slabše, kakor da bi bila prava tema. In res smo morali ostati hladni, ko so nas sredi krikov potiskali v vagon, takó da smo čez trenutek, ko se je napad prenesel drugam, spet izstopili in šli v voz, kjer so bili že drugi bolničarji. In tako smo nazadnje vendar znesli tudi vse cule z obvezami v svoj voz. Kakor zmeraj v življenju, je tudi takrat človek moral vedeti, kaj hoče, imeti je moral svoj načrt in moral ga je uresničevati kljub paniki in blaznosti. Seveda, ni se lahko bojevati v zmedenih gnečah, kjer te zdaj ošvrkne pramen svetlobe, zdaj pasji bič, medtem ko so neke kričeča usta, ki se bodo znova zakadila vate. A pri tem so vendar najbolj nesrečna telesa, ki jih drsajo po peronu. Vlečejo jih za roke in noge izpod tovarnjaka skoz temo in skoz črtasto svetlobo in sreča, da so že neobčutljiva in hladna in vsa ploščata s srajco do kolkov. A katero je bolj ohlapno in bolj mehko, da se mahedravo krotoviči, ko si tisti, ki ga drži za členke in ga vleče za sabo, v naglici išče pot skozi gnečo tekajočih senc. Saj, kdor je v tem kaosu lahko tekel in delal načrt o ambulanti v živinskem vozu, ta je imel tako veliko prednost v možnosti za preživetje, da je lahko brez težave preslišal tako noro vpitje kakor tudi udarce.

Koliko dni je potem trajalo tisto potovanje? Šest? Sedem? Pa saj je čas že zdavnaj izgubil vrednost, ki mu jo dajeta kroženje in srečanje nebesnih teles. Konec noči

je pomenil samó, da se bomo spet videli, sonce, ki se je zjutraj prikazalo, je samo obsvetilo dolgo vrsto premi-kajočih se ali stoječih vagonov. Bila je to nepregledna veriga odprtih zabojev s pokončnim tovorom, ki je imel za streho le nemško nebo. Konvoj, ki je potoval najpo-prej v eno smer, potem dolgo stal, pa spet krenil v dru-go smer; potem spet pol dneva stal in čakal. Takó sredi tistih travnikov, kjer smo vse popoldne in vso noč zako-pavali sto šestdeset ostankov, in je Janoš vodil delo. Čis-to novo delo seveda, zakaj to je bilo po dolgem času prvič, če izvzamem tistih nekaj ob odhodu iz Harzunge-na, da naši skeleti niso šli v peč. Prva dva voza sta bila namreč določena za mrtvašnico; tista dva ob lokomoti-vi. Tisto zakopavanje pa, kakor ni bilo sámó po sebi spodbudno dejanje, je bilo vendar nekakšno poroštvo, da se oddaljeni svet živih ljudi bliža, čeprav predvsem našemu spominu. In tudi ni bilo ne barak ne žic, ampak sámó gmajna, na katero je aprilsko sonce pošiljalo dvo-umno svetlobo, ki pa seveda ni bilá več sámó luč mrz-lega reflektorja nad secirno mizo. Takó se je vsaj človeku zdelo, ker čeprav je bilo petindvajset ali trideset vago-nov že teden dni brez hrane in sta se zato voza ob loko-motivi polnila hitreje, je bila vendar tolažba v tem, da sta prosta narava in sonce spet sama in brez mej. To spremembo je gotovo čutil tudi Janoš, ker je kljub noč-nemu delu skočil z voza čil in gibčen, kakor da se je tudi

iz naše pokvarjene snovi izvila iskra življenja in se posebila v njem. Takó sem zavoljo jutranje svetlobe in zavoljo Janoša tudi jaz vstal, čeprav bi bil rajši ostal pod kocem v kotu zaprtega voza. Kljub prerivanju in pehanju smo si le izbrali zaprt voz. Pomagaj mi, je rekel Janoš, ker pred vozom je stal mali Poljaček in z dlanjo leve roke pestoval sivo desnico, medtem ko mu jo je Janoš pregledoval. Tenek, petnajstleten, z obrito glavico, ves bled in zelen, ker ni pet dni in šest noči nič jedel. Ko so poprej streljali esesovci, je bilo zavoljo tega, ker so iz naših voz suhci stekli k vozu, ki je sameval na sosednjem tiru in je bil poln krompirja. Mali je bil med njimi in krogla mu je šla skozi laket. Mrha, lej, kakó si se zamazal, se je Janoš jezil, kakor da bi bilo na svetu hitro vse dobro, ko bi bila prestreljena roka čista. Zlil je razkužilno tekočino v ambulatno skledico in mi jo dal, naj jo držim. Lej, kakšna packa si, je pri tem godrnjal, mali pa se rahko tresel, siv in vijoličast, in bradica mu je ostro štrlela proč. Bogve če ima še kje mater, sem si mislil, a bolje, da te ne vidi zdaj, tvoja mamica, sem mu v mislih pravil, hkrati zadovoljen, da smo bili tako prisebni in odnesli s sabo tiste posode in steklenice in potrebno orodje. Pa tudi Janoš mi je bil všeč, ker je bil ves drugačen kakor v taborišču, nič več se ni zdel nadut, njegovi škornji, ki so poprej poudarjali slab vtis, so ga zdaj (nihče ni imel vojaških škornjev) delali še bolj klenega in

neugnanega. Kdo vé, kakó je prišel do tistega obuvala, njegova taboriščna preteklost je bila prav gotovo zelo pestra, a to zdaj ni imelo pomena, ko je takó očetovsko mrmral malemu. Ko pa je šel mimo unterscharführer s suhljatim in mračnim obrazom, se je Janoš na mah spremenil. Sunkoma se je ozrl in ga poklical, naj pride bliže in naj si ogleda laket. Tako zgodaj pri delu, je rekel suhljati obraz in se lokavo režal. Svinjarija, je vzkliknil Janoš, zavoljo dveh krompirjev, ko pa niso pet dni nič grizli. Unterscharführer pa je rekel, naj se pazi, a je bil tudi v zadregi, ker ni bil pripravljen na tak napad; nekaj pa tudi zato, ker je bilo razmerju, ki so ga imeli esesovci do bolničarjev, zmeraj primešano nekaj spoštovanja; kakor da se niso mogli načuditi, da se ukvarjamo z bolniki, kakršne je ustvaril krematorijski svet. Zakaj jih potem puščajo iz vagonov, če potem streljajo nanje, je še zaklical Janoš, ko je esesovec odhajal, a ta je samó zamahnil z roko in se sam pri sebi namuznil. V zraku je bilo čutiti bližnji konec in morebiti je bilo možu neka-ko nagonsko všeč, da sredi toliko teles, ki s svojim umiranjem molče obsojajo njegovo zemljo, eden obsoja na glas. A kdo vé, mogoče je tudi, da je že bil v njegovem režanju spačeni obraz nekoga, ki že čuti pok pušk pred zidom in sebe ob zidu. Če ga ne boli, je fertik, je rekel Janoš o roki, ki jo je razkuževal nalahko, kakor malemu bratcu, sinčku daljne domovine. Mali pa ni niti trenil; v

njem ni bilo ne čutov ne misli, a če bi mu dali surov krompir, da bi ga zgrizel, bi morebiti pogledal preluknjani laketi, sem si mislil. Iz dveh kosov je bil, njegov laketi, kakor cepec, ki se zavoljo usnjenega spoja lahko vrti v vse smeri, in Janoš ga je ovijal v progo belega papirja z ljubeznijo, s kakršno mati previja dojenčka. Ne, tega ne bi pričakoval od njega, sem si mislil, ko sva vzdignila malega v voz, Janoš pa se je drl na reveže, ki so ležali na podu in se branili, češ da ima mali grižo. Jaz vam bom dal grižo! je vzkliknil. Res, poznal sem samó polovico človeka, sodil sem ga samó po tej polovici, sem si rekel, ko sem spet legel in se zavil v koc, ker me je zeblo in me noge niso hotele držati. Janoš pa je bil potem še bolj neverjeten. Od nekod je prinesel papir s črno mažo in si začel loščiti škomje. Močen in duhovit mora biti človek, da se zna sredi pogina tako norčevati iz njega. Kakor klofuta smrti na lice, kakor skok iz njenega vse-mogočnega območja. Junaštvo, kakršnega se je človek že zdavnaj odvadil. Kam? je zaklical za njim bolničar. Na inšpekcijo? A Janoš je samó zamomljal in se nasmehnil, medtem ko je potegnil črtasti jopič v pasu. Bila je nejasna, nerazločna, zgoščena prešernost, a zdelo se je, da z njo rešuje za ves transport košček sonca, tistega pravega, ne mrzlega očesa, ki je viselo nad vlakom kakor oko utopljenca. Da, pokrtil sem se čez glavo, da bi mi bilo topleje, in kmalu nisem več mislil na Janoša. Slišati je

bilo njegovega Poljačka, kakó v nasprotnem kotu drgeta pod kratko odejo, in obenem pridušeno stokanje blizu odprtih vrat. Tam sta stala dva esesovca in prežvekovala gumijasti klobasici; enakomerno sta jih rezala na majhne koščke in gotovo je kje izpod koca strmelo dvoje oči v njune rezine. Eden je bil rekrut in obleka mu je rezko štrlela od telesa, drugi je imel naočnike in je bil v civilu prav gotovo poštar. Nič kaj prijetno jima ni bilo med nami, o tem ni bilo dvoma, ker videti je bilo, da sta novinca v takšnem poslu; poleg vsega je še zaudarjalo po griži in temu in onemu je močno grgralo v prsih. Ko se je odkašljaj, se je olajšal v plahto, in ko so ga potem vanjo zavitega nesli v voz ob lokomotivi, je bil konec plahote še uklenjen v skrčeno pest. Takó sta avtomatično in zgubljeno nosila v usta koščke komisa in klobase in morebiti tudi onadva podzavestno slutila, da je čas zvo-denel v blato in gnoj. Bedasti priči, sem si mislil pod kocem in sledil šumu pod vozom; bilo je drgnjenje suhega telesa, ki se je naslanjalo ob kolo. Večinoma niso mogli več počeniti in so samó takó stali z upognjenim vratom pod vozom. Slišal sem, kakó so se roke oprijemale kovine kolesa in kako se je obrita lobanja dotikala dna vagona; in ker sem mislil na hlače, ki so se nabrale ob gležnjih in jih roke ne morejo več doseči, nisem ujel, kaj je pravil esesovcu nekdo, ki je stal pred vrati. Wer? je vprašal tudi rekrut, a poštar je že ponavljal, da

to ne gre. Das geht nicht. Das geht nicht. Tedaj sem pogledal izpod koca in videl, da je bil njegov poštarški obraz odkritosrčno prepaden, klobasa v njegovi roki pa vijuga blede rožnatega mesa, ker ujetnikov glas ob vratih je še hitro povedal, kakó je Janoš kričal, da zavoljo krompirjev ne bodo streljali, in da je kričal tudi še potem, ko je bil že zadet in že na tleh. Da, v taborišču smo gledali nanj po strani, zdaj pa sem vedel, da je bilo to zato, ker je sijala iz njega neugnana sila. Saj človek, ki je takó poln življenja, ves čas drugače čuti na sebi oklep bodeče žice. Mi pa smo mu očitali celó to, da se je poleti kdaj za barako sončil; zdelo se nam je, da se posmehuje usihajočim telesom, da jih skruni. Obenem sem si takrat rekel, da je novica pretirana in da bo zdaj zdaj Janoš prišel in vprašal, kakó je z malim. Prav Janoš? je še dvakrat vprašal poštar, ko je tisti pri vratih povedal o krogli v glavo, jaz pa sem se ozrl na Janošev koc, ki je bil tik ob mojem, ker je bil Janoš vse dni ležal zraven mene. Kdo vé zakaj je bil z mano takó tovariški. Morebiti zato, ker sem ves čas pokašljeval, nekaj pa verjetno zato, ker sva bila edina slovanska bolničarja. Ne vem, a ko smo nekje iz zbombardiranega vlaka prinesli v naš vagon staro železno peč, je v obtolčeni konzervni škatli zavrel nekaj krušnih drobtin in nekakšno travo in mi prinesel »juhe«. No, tedaj je nekdo rekel, da ga nesejo, in tudi esesovca sta spoštljivo pomolila glavi skozi odprtino.

Najpoprej sta prišla vzdolž vozov dva v zebri in nekaj nesla v sivem kocu, a ni bilo videti ne glave ne škornjev. Vendar je bilo telo kratko in prav gotovo je bilo Janoševo. In videl sem še moža z brzostrelko, ki je stopal za skromnim sprevodom, potem sem spet legel in se pokrtil čez glavo. Saj, oster je bil tisti aprilski zrak, in živo sem čutil, kakó mi hlad prodira skozi celice v notranjost. Seveda sem pomislil tudi, da sta vagona ob lokomotivi prazna, ker so ponoči pod Janoševim vodstvom zakopali vse rajnke, in da bo ležal sam; a še bolj sem hotel misliti na to, da me zebe in da se mi bo najbrž spet ulila kri. Seveda sem, čeprav sem bil pokrit s kocem, videl škatlo z juho nedaleč od mojega zglavja, a sem rajši hitro sledil šumotu pod vozom, kjer se je gola glava spet drgnila ob leseno dno. Vendar se je čas počasi le premikal. Neskončno počasi je odtekal in je trajalo še celo večnost, preden smo prišli na zadnjo postajo. Celle. Ko se je vlak ustavil vzdolž pomola, ki je na vseh postajah privzdignjen zavoľo tovornih voz, je kljub brezupnosti položaja misel za trenutek vendar odšla k tračnicam v tržaškem prostem pristanišču, kjer so nekoč zdavnaj pred jutranjo svetlobo odpeljali prav takšni vozovi za živino, samó da je takrat udarjalo ob vrata skladišč do tlej še nepoznano tuljenje, medtem ko je bila zdaj vse naokoli tišina. Poldan je bil in nad pokrajino je viselo nepremično ozračje, kakor da je strupeni plin uničil vse

kali življenja. Zato so tudi straže avtomati, pokorni pri-
dihu nič, ki se je spojil z negibnimi stvarmi. In nič ne
kričijo, takó da spremljajo počasno polzenje teles in
vozov tu pa tam samó vzkliki tistih, ki ne morejo odle-
piti svojih udov iz polmračnih kotov, ker so preslabot-
ni, da bi jim kosti mogle služiti kot vzvod. Brezupni
molk ozračja, ki je omrtvičil dotlej kričave čuvaje, je s
svojim pogubnim šepetom namreč zbudil v še ne uni-
čenih bitjih bolj razločen drget pred kozmično osamlje-
nostjo poslednje ure. In moral bi uslišati rezke, zadirč-
ne prošnje, še bolj pa tiste, ki so bile samó nakazane v
premikih oči, ko so nemirno zasledovale naše gibe. A
čeprav je koščeno, bi ležeče telo ne moglo hoditi, moral
bi ga nositi, ne bi zadostovalo, da ga podprem. Nisem
imel toliko moči, da bi ga nesel; obenem pa se je kolona
že uvrščala in moje uho je moralo biti trdo in pustiti je
moralo, da se klici odbijajo od njega kakor val od kam-
nite obale. A vest se je nekje sredi prašnih cunj kljub
vsemu upirala in vrnil sem se, da spodbudim tistega, ki
je po vseh štirih prilezel iz vagona in je sedel ob odprtini
in se mu je v razprtih očeh zgostila strahotna negibnost
ozračja. Mogoče pa moje zadržanosti ni vodila samó za-
vest telesne slabosti, ampak podzavesten strah, da bi
zavoljo onemoglega telesa še sam zaostal, da bi se z
njim še sam bolj izpostavil pogubi. Kdo more vedeti.
Kdo more vedeti, koliko je kdo sebičen po značaju, ko-

liko pa ga napravi sebičnega ranjeni organizem. Straže so medtem trdile, da bodo prišli tovornjaki po vse, ki ležijo v dolgi vrsti vagonov, a kako naj jim človek verjame, ko pa so netuleči čuvaji takó neopredeljivi, da so skoraj neresnični. In takó se je razpotegnjena čreda komaj vidno premikala, se razkrajala, razpadala in puščala v jarku ob cesti sesušeno neuporabno snov. Vendar je nihče ni pokončeval, straža je celó skomigala z rameni; kakor da se ji je po skrivni poti razodelo, da ne bi imel pok iz samokresa ali puške nobene veljave v izvotljenem zraku pod bledim, na smrt obsojenim aprilskim soncem. Ker pogin zdaj ni bil več samó v dveh vozovih zraven lokomotive in tudi ne samó v ptičjih gležnjih, s katerih so odpadli leseni natikači, ob poti, ampak tudi v osamljenih vojaki, ki so tavalili po nizkih gričih in leno, skoraj sanjavo od daleč sledili zapuščenim konjem. Taki potepuški, prosti in nesmiselni konji-mesečniki najbrž kljub jeklu in tankovskim divizijam še zmeraj spadajo v nemo podobo razsula. In takó smo bili mi, jetniki, ki smo doslej kakor v ogledalu videli poteze nič v postavi hodečega okostja, zdaj vključeni v široki krog dokončno razpadajoče zemlje. A namesto da bi nam to doživetje prebudilo poslednje strahove, nam je bilo skoraj kakor v olajšanje, ki je pognalo v opotekajoče se noge iskro energije. Takó so belgijski ljudje, ki so poprej v gruči pridrževali prokuratorja iz Antwerpna, zdaj vzdignili

suho telo na ramena, da je potovalo kakor telo sestradane-
nega Gandhija na lesenem gibljivem mostičku. Prah pa
se je vztrajno jemal izpod lesenih podplatov procesije,
ki ni pričakovala nobenega tavmaturga, ampak se je
premikala zavoljo vztrajnostne sile, zavoljo tope zavesti,
da je z gibanjem kljub vsemu še v območju življenja. In
trdovratni nagon je tedaj potrdila jata zavezniških letal,
ki je letela nizko nad griči in nad tavajočimi konji, da je
bil nepričakovani grom jeklenih ptic najpoprej rezek
sunek odmeva nepreklicnega konca, naslednji trenutek
pa potresni krč ubite zemlje, ob katero je treščilo žezlo
razjarjenega demiurga. Takó zavoljo jat, ki so si sledile,
skoraj nismo opazili dvorišča, na katero smo dospeli,
posebno pa še zato ne, ker so bile straže zdaj spet vpi-
joči zakonodavci strahu in so morala naša krdela počep-
niti in poleči po vegastih in zaprašenih tleh. Bencinska
črpalka je bila ob strani, na levi, ob nji pa kup bencin-
skih sodov. To je pomenilo, da nismo pred vhodom v
novo postojanko z večno pečjo, ampak pred zapuščeno
vojašnico za motorizirane oddelke. In ko je telo ležalo
stegnjeno v rumenem prahu, mi je šinila skozi dvomečo
zavest podoba bombe, ki se odtrga od letečega kovin-
skega trupa in sproži ošabne plamene iz bencinskih so-
dov; a hkrati je zmeraj pričujoči razum na tihem zago-
tavljal, da letalci natanko vidijo osirotele črtaste pege, ki
pokrivajo tla kakor mrhovinasti ostanki okuženih zeber.

Vendar telo nazadnje še najbolj zaupa zemlji in bi si najrajši izdolblo zibko v njenem žoltem telesu. In za trenutek se mi je zazdelo, da čutim vzgib odgovora na spodbujajoči, proseči pritisk. Ko pa je grmenje ponehalo in so se črtasti kupčki vzdigovali s tal, so skupine zgubile svojo odsotno zbranost in so bile množica razpršenih ciganov brez voz in brez ognja, ki kakor psi vohajo bližino človeškega naselja, čeprav je sestavljeno iz dvonadstropnih vojaških stavb, ki si vse enake sledijo v precejšnjih razdaljah po razvoženi planjavi. In hiteli smo, da bi jih zasedli, kakor da bi bilo zidano poslopje že zavoljo te lastnosti poročstvo varnosti, ki je nismo mogli več niti slutiti, odkar se je naša usoda ujela med deske lesenih barak in, pretekli teden, v deske kravjih vagonov. Takó so telesa, ki so bila še sposobna, v naskoku začela polniti prazne prostore, grabila za podboje z mrzličnostjo brodolomca, čigar roke so se dotipale kopnine. In hrupno je bilo tekanje po spet najdenih stopniščih, prerivajoče se, grabežljivo zasedanje zapuščenih ležišč, pa brskanje po praznih predalih in prevračanje neuporabnih kovčkov. Sprožil se je brezumen pohlep v bitjih, ki niso vedela več, kaj je osebna lastnina, takó da je stopila takrat v ozadje celó starodavna lakota, ki jo je bil dopolnil celotedenski post. In spet smo bili prav bolničarji tisti, ki smo imeli sredi prehitevanja in zmede določen načrt; kakor ob odhodu iz Harzungena, kakor potem na

postaji in vse dni v vlaku. Res, morebiti je bilo pri tej iznajdljivosti poglavitno gibalo nagon po lastnem preživetju, vsekakor pa to ni bilo nič v zvezi z zakonom močnejšega. Šlo je namreč samó za akt razuma, ki je odločil, da bodi ena izmed stavb bolnišnica, ali bolje, zatočišče izmozganih in zaznamovanih. Prav nič namreč ni treba, da bi skrb za drugega izvirala iz sebičnega računanja, pa tudi ne iz tovariške naklonjenosti, vsaj zavedno ne, ampak je lahko organska potreba, kakor dihanje ali partenogeneza misli, in če je že kako povezana z nagonom po samoohranitvi, potem je to zavoljo tega, ker je delo za človeka predvsem sredstvo, da uide sam sebi, posebno še takrat, ko je sredi pogube, ki se stopnjuje ko neubranljiva plima. Takó na primer, če se človek ni vdal novici, ki jo je raznašal lačni skušnjavec, češ da nas bodo vse pokončali z mineštro, kateri bo na srednjeveški način primešan strup, če se človek ni vdal tej novici, ni bilo toliko zavoljo ugotovitve, da je docela nemogoče stakniti zadosti posod, da bi se nakrmila množica, ki je kljub pomrlim še številna, ampak predvsem zavoljo mreže opravkov, v katero se je zapredel s svojim organizatorskim duhom. Takó prenašanje in vlačenje dvonadstropnih ležišč iz sobe v sobo, iskanje in obenem obramba najdenih slamnjač, razdelitev prostorov v oddelke za flegmone, za grižo, za edeme, za šen, pa za preklasto mumijo, ki je nepremično stala na hodniku in je gneča

nič ni zanimala, ker njene porcelanaste zenice niso več srkale vase podob. Takó potem namestitvev teles, skrb za smotrnost njihovega ležanja. Saj, ležanje, negibnost, to je bilo še zmeraj najbolj učinkovito sredstvo proti okužbi s smrtjo. In tudi takrat, ko je telo nepopravljivo načeto, je vodoravnost edini nadomestek za zdravila, ki jih ni. Nazadnje pa je ležanje še najbolj primeren položaj za rahlo drsenje v objem praznine, toliko bolj, ko so zavoljo izsušenosti sokov mišice in žile že jermeni suhe srobo, vzdolž katere bolečina ne potuje več. Torej načrtna ureditev lesenega satja v sobah, ki so v nekaj urah postale smotrne celice v podivjani zmesi, skoraj kakor neprepustni zaboji na potapljaščem se plovilu. Seveda so bili ti izseki iz brezvladnega ozračja predvsem in samó oaze miru; zakaj drugače je spet gospodovala dialektika potreb in praznih rok. In pri tem ni šlo toliko za hrano, čeprav so nekateri po ležiščih obračali za mano oči kakor mladiči kljune, posebno tisti s šenom, ki so bili zares podobni slepim mladičem, ko pa so se jim na oči povesili klobasasti napeti mehurji. Ni šlo toliko za to, kakó bi odpravili post, ampak za pomanjkanje vseh pri-tiklin, brez katerih se bolniški obred ne more niti začeti. Kajti poleg papirnatih obvez, rivanola in alkohola so bile velike ampule traubenzuckra vse, kar je bilo na razpolago. Kdo vé zakaj pa je bilo toliko raztopine grozdnega sladkorja v esesovski ambulanti v Harzungenu.

No, imeli smo tudi dvocentimetske ampule coramina, a pri šenu in griži s coraminom ne moreš nič pomagati. Tako je edino termometer ustvarjal bolniško ozračje in spletal med zasilno urejenimi ležišči in bolničarjem nevidno pajčevino tišine in resne zbranosti, dokler ni začel skozi okna lesti mrak. A dotlej je bilo že vse dokočno razporejeno, celó prvi dve telesi sta bili že položeni vzdolž stranske stene stavbe. Pravokotno s steno sta ležali, in ko sem se prislonil k oknu svojega »oddelka« in sem ju imel pod sabo, sem si mislil, da sta na koncu svoje odisejade dosegla vsaj to, da pokriva njune kosti črtasta vrečevina, pergamentna koža pa se jima prav gotovo ne bo zvila v ognju, ampak jih bo jutri kdo predal zemlji. Da, pred nočjo je bilo vse urejeno in razmeščeno, takó da je razen stokov in prošenj vladal v stavbi red in mir, kar ni bilo mogoče reči o drugih stavbah, od katerih so prihajali, ker so bile oddaljene, motni valovi hrupa in topega lomastenja. Šele noč je, če že ne ukrotila, vsaj omilila boje za ležišča in iskanje hrane, ki je ni bilo, takó da je prepojilo ozračje grmenje oddaljenega sveta, kjer sta se, kakor je bilo videti, spoprijela zemlja in nebo; zato je bilo nevidno obzorje najpoprej obroč, potem pa razpotegnjena črta valečega se momljanja. To naj bi bila znamenja bližajoče se rešitve, ki ji je tema dajala podobo neznanskega valjarja; ta se je pri dnevnih svetlobi oddaljil in privzdignil, da se je zdelo,

kakor da se je potresno bobnenje preneslo na drugi, od nas najbolj oddaljeni konec sveta. Seveda, zastrupili nas niso, a dvom in nemir sta vendar tlela pod razgibano površino številnih opravkov. Saj smo bili v Bergen Bel-senu, in čeprav je bilo taborišče nekje v ozadju, je bilo zavoljo njega tisto območje območje uničevanja, zato bi bilo nenavadno, da bi ravno nam prizaneslo. Množica pa je čutila razsulo in bila zavoljo lakote razdražena ko ranjena zver. Kljub enoletnim spopadom s poginom je naša skupnost takrat doživela prve primere kanibalstva. Dotlej je bilo odtekanje življenja neslišno, uničenje je bilo ovito v tišino, zdaj pa ni bilo več ne barak ne reda ne skopih obrokov menaže, zaradi katerih je bilo upadanje življenjske sile nemo, zdaj je tišino dokončne oseke prelamljalo hrumenje, ki spremlja razburkano valovanje morja. Tako je bilo tisto dopoldne, ko je kljub prepovedi (čemu takšna prepoved?) gruča iskala vode v zidani lopi prav nasproti naše stavbe — bolnišnice. Opazil sem jih, ko sem se približal oknu, da bi videl, kakó dolga je že bila vrsta tistih, ki so ležali spodaj vzdolž zida. Dva fanta sta pravkar stopila v notranjost pritlikave stavbe, medtem ko so se drugi razbežali, ko so zagledali stražarja, ki se je prikazal izza vogala. Mlad fanté je bil, s podolgovatim obrazom in črnimi očmi, preklast, v esesovski uniformi. Nič ni rekel, nič kričal, samó polglasno se je primojdušal, ko je vzdignil zaklopko in

sprožil v tistega, ki je prvi prišel ven z vrčem v roki. Telo se je opoteklo, se hkrati sesedlo in obležalo v pljusku, ki je planil iz vrča, ko je ta udaril ob dvoriščna tla. Potem je mladi sprožil spet in počasi potegnil zapirač, ga počasi vzdignil in se sam pri sebi kakor za šalo jezil, ko ga je počasi potiskal navzdol. Potem je sprožil v tistega, ki je izpustil vrč, a je zavoľjo zadete noge skakljajal samó z desno nogo. Mladi se je režaj poskakovanju in je spet brez naglice pritiskaj na zapirač; a tedaj ni bilo več mogoče videti, kakó je z bežečim, ker je vogaj »bolnišnice« jemaj pogled; sodeč po zadovoljstvu malega, ko je vrgel puško na rame, bi si lahko mislil takó ali takó. Zakaj ves čas se je nekako bedasto veselil, takó da bi človek lahko sodil, da je bil zadoščen tudi v primeru, če mu je skakljajoči ušel. A takrat se je začel glasneje primojdušati ob telesu, ki je negibno ležaj v razliti vodi ob prevrnjenem vrču, takó da sem iz njegovih besed odkrij, da je mladec pravzaprav hrvaški ustaški fant. Vendar je bila bolj kakor prizadetost ob tej ugotovitvi, bolj kakor zavest notranje izvotljenosti ob zvoku bratskih slovanskih besed v takih okoliščinah tisti trenutek presenetljiva predrznost zebrastih ljudi. In ta resnica, da je bila še živa upornost, ki se je zdelo, da je že zdavnaj zamrla, ta resnica je bila kljub težkemu položaju odločilen dokaz, da je s krematorijskim svetom konec. In morebiti se je prav zavoľjo spoznanja te neverjetne resnice pamet balkanskega

stražarja razlila kakor voda iz vrča ob njegovih čevljih. No saj, a človek je moral k poslu, da je pregnal misli in občutke. Nekaj koristnega posla pa sem tedaj res imel, ker so od nekod prinesli tablete sulfamidov. Kdove kje so jih nemirni prsti staknili. V kaki veterinarski ambulanti vsekakor, zakaj velike so bile ko dno kozarca in jih je bilo treba razčtetveriti, pa je še takšne bolnik s težavo goltal. Nekaj seveda zato, ker so bile oglate, a tudi če trikotnik zdrobiš, ni rečeno, da bo bolnik z rožnatimi polži na očeh laže požiral prah kakor oglat drobec. A to so bile postranske reči, zadovoljen sem bil, da sem sulfamid imel, zakaj zavoljo njega se je obred tako za bolnike kakor zame nadaljeval, in hvaležen sem bil konjem, da so opravili brez sulfatiazola, ko so se darovali za veliki rajh ali pa tavajo po gričih za izgubljenim ciljem. Gotovo, vprašanje je bilo, koliko bodo stegnjena telesa s tem na boljšem, ker sulfamid ni nikakršna hrana za dehidrirano protoplazmo. Spodaj se je ob zidu vrsta daljšala, naša stavba pa je bila že premajhna za vse, čeprav so bili s telesi že napolnili tudi podstrešje. Res, odšel sem na podstrešje, a ne vem, zakaj sem se odpravil gor. Morebiti iz vneme, da bi našel še koga s šenom ali grižo, morebiti zato, da bi z nečim novim pretrgal ozračje divjine in neodločnosti, najbrž pa predvsem iz potrebe, ki jo čuti ujeti, da obhodi kraj svoje ujetosti. A ni bilo podstrešje, kjer so združene vse mogoče skriv-

nosti, predmeti, ki so raznoteri in hkrati starodavni kakor venci in slavoloki pajčevin nad njimi. Tam je bilo samó debelo in težko tramovje, ki se je za celo nadstropje vzdigovalo od poda, prazen prostor pa ni z nobenim namenom utemeljeval ne svoje višine ne svoje širine. Zebrasti ljudje so bili na tleh pod mogočnimi poševnimi tramovi obrnjeni v vse smeri, zagozdeni eden v drugega, da so bile črte povaljanih oblačil kakor zveržene vijuge zbrozganih možganov. Glasovi v mešanici cunj in črt pa ohlapni mehurčki, ki se sproščajo iz gomazeče, razkrajajoče se snovi. Zato je bilo strešno okno odprto. Zrak, ki je prihajal skozenj, je redčil goste plasti miazma, telesa pa so se bila, da bi se ubranila sape, s poslednjimi drsljaji nagonsko skrčila v vboklo črto okoli okna. Samó eno je bilo tik pod oknom, osamljeno v bodečem zraku, odplavljeno od pogubljenega, a strnjenega človeškega brega, sredi morja nič na deskah kakor na zapuščenem otoku, negibno v svoji razpotegnjeni suhoti. In mogoče bolj kakor nagib, da bi ga odtegnil nekam v zavetje, stran z izpostavljenega jase, na katero ga je položil neučakani nosač, me je vznemirila oblika zleknjenih udov, posebnost njihove lege. Zakaj telo vendar ne spremeni svojih potez, ko neha biti pokončno, pa tudi takrat ne, ko meso ne oblikuje več njegovih vijug in vzboklin. Oglata lesena krogla, ki je bila položena na lesen podstavek, mi je bila domača, kakor da je kljub štrlečim lič-

nicam še zmeraj glava mladega pastirja, ki ti je, meščanu, urezal piščalko iz leskovine v Špilarjevi loki, ali pa obrita glava bratranca, ki ga je eses odpeljal, češ da bo izpuščen, a ni bilo potem o njem ne duha ne sluha. Res pomislil sem še na katero glavo, dokler se mi ni posvetilo, da je Ivančkova. In tedaj sem odkril tudi njegove svetle in krožeče oči, ki so me iskale. Seveda se je v njih, kakor zmeraj v zaključni fazi, nabrala vsa preostala vloga iz telesa in v njih so se utrinjali prebliski, ki so bili znamenje poslednjega obletavanja svetlobe, a vendar je še bila v njih tudi plahost mladega fanta, kateremu so zamenjali deške pustolovske zgodbe z nepredvidenimi podobami tovarne smrti. In medtem ko so me njegove zenice oblegale, kakor da se ne samó skušajo rešiti oklepa strahu, ampak hočejo tudi znesti name vse nezavedno, samó telesno, samó celično jezo, sem spet videl njegov sprašujoči in dobri smehljaj v trenutku, ko je odhajal iz Harzungena. Zakaj vse, kar je še migalo, je moralo peš na postajo; in ravno v trenutku, ko je bilo treba tako brezumno bežati zavaljo klešč vzhodne in zahodne fronte, ravno ta trenutek je po kdove kaki poti priromal Ivančku zavoj iz slovenske vasi. Sam zlat prepečenec, je rekel in držal omot v naročju kakor mlada, še nerodna mati novorojenčka. Kakor da je domačim uspelo prav v odločilnem trenutku priteči na pomoč sinčku na drugi konec zemeljske oble, tja, kjer so živi ljudje že neotip-

ljive sence. Bilo je kakor razodetje, ki mu je sijalo iz oči, in prišel je z njim k meni menda zato, ker sem mu dal menažko mineštre, ki je ostajala po rajnkih, za katero pa mi je on nosil iz predorov kose lesa za peč. V nedrjih je imel skrit les, da bi ga straža ne opazila. Tisti popol-dan pa je nagatil nedrje s prepečencem in si trdno prevezal v pasu cunjasti površnik, da so sprane sivomodre proge izstopile in se nabuhnile ko pri grbasti živali. Takó se je poslavljaj in upal, hkrati pa se je po malem upanje zdaj pa zdaj razkrajalo v dvomu, ki se je porajal v skromnih, otroških očeh; a spet se je trepljal po brezoblični grbi in jo hkrati varoval z dlanmi, kakor da se zaveda svetosti brašna, ki mu ga je poslala domača zemlja na pot dolge in dokončne preizkušnje. Zdaj pa je bil na podu in sam. Ti, Ivan, sem ga skušal spodbuditi z glasom, ki je tako brez težave sproščen pri ljudeh, ki si domišljajo, da stojijo njihova stopála na trdih tleh in da je njihov hrbet zavarovan. Ne, ne, v mojem nagovoru je bil tudi prizvok radosti, ki pa je bila tudi pomešana z zadregom, nekje pohabljen, izvotljen, da so jo njegove oči upravičeno odbile. Ali pa se mi je samó zdelo, da me njegova zlomljena mladost obtožuje, ker je bilo moje telo pokončno, ker je stalo na nogah. Ne vem. Pa saj nisem gledal njegovih oči, ko sem počepnil k njemu in prisluškoval ob njegovih ustih kakor planinec, ki je prislonil uho k robu prepada, potem ko mu je ta pogoltnil

tovariša. Pa so znamenja življenja tudi prihajala samó po drobcih kakor iz brezna, v katerem se zdaj pa zdaj odkruši prgišče skrilastih drobtin. Bile so skoraj besede iz onstranstva, ker so bile tako nemočne, ko so mi razodevale, da se je vse zgodilo prav zavoljo zlatega kruha, ki bi ga ko žlahtno popotnico močil v ustih, počasi mozgal iz njega prvine življenja, vsak dan, dan za dnem, ves čas kolovratenja brez smotra v odprtem živinskem vozu. In oddaljeni, prišepetani, raztrgani stavki so me počasi še bolj približali njegovemu ležečemu telesu, ko je bilo v vozu brez zaslombe pred trdo gmoto teles, ki so se tesnila ob njegovih nagačenih prsih, pred rokami, ki so grabile in mečkale, pred koleno, ki so suvala, stopàli, ki so mendrala, dokler niso pomendrala na dnu vagona telesa, ki je imelo roke prekrižane na prsih, na iztirjenih sivih in modrih progah žakljevine. Takó sem čepel ob izsušeni glavi in bil ujet pred podobo rumenih rezin kruha, medtem ko je zavest nemoči v meni stopnjevala brezploden upor in nesmiselno prizadetost, ki sta še poglobljala zavest nemoči. Saj, ker ničeva je bila misel, da bi mu mogoče pomagal, da bi ga mogoče rešil, ko bi bil vedel, da leži na dnu enega izmed voz, mimo katerih sem tolikokrat šel, ko smo obvezovali flegmone, pa ko smo nosili rajnke v vozova ob lokomotivi. Nič bi mu ne imel dati, a ležal bi vsaj v mirnem kotu kakor Janošev mali; odbil bi konico ampuli traubenzuckra in mu zлил

sladko tekočino med ustnice. In ves iz sebe zavoljo te zapravljenosti sem tedaj tekkel po brizgalko in velike ampule, kakor da bi mogla pristna gorečnost, združena z obrednimi predmeti, priklicati čas nazaj. Da, človek zares upa, da se mu bo posrečilo, upa, da bosta zmagali dobrota in naivnost, obenem pa se nekako mora podvreči tudi potrebi, da poteši nagon po reševanju, ta nedolžni lepi nagon, ki marsikdaj preživi puberteto in jo s trdoživostjo podaljša v nedogled. In takó sem odiral z zleknjenega telesa črtasto, uvelo, zasmrajeno kožo in razgaljal kosti oskubenega žerjavovega mladiča. Tisoč in tisoč sem jih videl, številne znosil v predvežo peči, a pred njegovim telesom je izginil poklicni hlad, saj sem mu nekoč skušal podaljšati življenje s hrano svojih mrtvih, saj je bil v meni dober smehljaj dečka mojega rodu; tako nisem mogel najti prave poti igli med kostjo in tenkim hrapavim usnjem, ki jo je ovijalo. Čeprav je bilo to početje ob leseni peruti brezupno, ni bila moja vnema nič manjša, a udrto stegno je bilo gluho in sladka voda je odtekala iz luknjice, kakó da curlja naravnost iz votle kosti. Prav gotovo, zavedal sem se, da bi mu ne mogel pomagati niti zdravnik, ki bi mu vbrizgal plazmo v žilo, a kljub nesmiselnosti klečanja na podu ob človeškem ostanku, ki je upognjeno v obliki vprašaja na deskah, sem bil vendar nepremičen, kakor da so tudi moje oči že dobile mrzle odbleske. Vsaj toliko pa je veljala

moja skrb, da se je v njem prebudil odziv na ostro sapo, ki je padala nanj z odprtega okna. V njegovih očeh se je pojavil nemir, ki je bil soroden starčevski razdraženosti in ki se in potolažil niti potem, ko sem ga potegnil v zatišje mračnega kota. O, saj najbrž ni vedel več, kdo ga polaga vštric telesom na les vojaške kašče, a ko sem odšel spet dol in začel deliti velike sulfamide, je pred mano ves čas polzela nit vodene tekočine iz okolčja pravkar izkopanih ostankov. Pa tudi misel, da bo popoldne z drugimi v vrsti ob zidu pod mojim oknom, je bila manjše zlo ob zavesti poraza, naivnosti v porazu, tihega, oddaljenega studa zavoljo nemoči v porazu in naivnosti v nemoči; tako da sem brez vere, samogibno razpolavljal velike konjske sulfamide kakor hostije, ki so bile namenjene dobrim živalim in se bodo zato uprle človeškemu telesu.

Spustil sem se po travnatem pasu, ki s pašna strmo pada k ograji iz bodeče žice. Tukaj, na koščku zemlje, ki ostaja med žico in vzpetino, je bila poleg greznice luknja za pepel. Zdaj je na tem kraju urejeno miniaturno, za dve rjuhi široko pokopališče, ki ga omejujejo preprosti kamni in ima na sredi dva napisa. *Honneur et patrie*. Čast in domovina. Pa še *Ossa humiliata*. Ponižane kosti. Dva stavka, skoraj dva aforizma, v katera je kakor po navadi človek zgostil resnico neskončne stvarnosti.

Ampak to, kar me zdaj navdaja z občutkom poraženosti, ni sveta skrivnost teh paštnov, ampak molk, v katerega previdni in vztrajni načrtovalci ovijajo ta ossa humiliata. Tisti, ki so se v trenutku skrajne nevarnosti zapri-segli, da bodo dodobra razkužili Evropo, so se potem posvetili drugim, manj plemenitim interesom, za dosego katerih jim je bila zahteva po denacifikaciji napoti. Takó je izšla Evropa iz prve povojne dobe, v kateri bi bila lahko doživela svoje očiščenje, kot invalidka, kateri so dali umetne steklene oči, da ne bi s praznimi očnicami strašila dobrih državljanov, obenem pa so se poigrali z njo in jo nesramno oskrunili. Evropski človek je to sprejel, ker je kljub visokoletečim frazam v resnici nemaren in boječ, obenem pa so ga tako navadili na lagodno trajanje in na sistematizacijo vsega, da v natančno izmerjenem zaporedju skrbi ne najde vrzeli, v katero bi vtaknil potrebo po osebnem, ponosnem dejanju. In če ga je kdaj pa kdaj v podzavesti vendar sram tega položaja haremskega skopljenca, se velikopotezno izživlja v moralizatoričnem pridiganju in stigmatiziranju klavnih podvigov mladine, kateri je že vnaprej zaigral vso dediščino poštenja in pravičnosti, ki bi jo mladi rod moral dobiti od njega. A tudi te ugotovitve so že takó obrabljene, da v lenem splošnem brezbrizju učinkujejo kakor fraze. Kdo vé, morebiti bi standardiziranega človeka lahko prebudil samó novi laični red, ki bi oblekel

črtasto raševino taboriškega človeka in preplavil prestolnice naših držav, vznemiril zbranost razkošnih trgovin in sprehajališč s trdimi udarci lesenih cokel. Kar pa je tukaj še ostalo lončkov s pepelom, bi jih povorke morale ponesti v nemška in druga mesta; noč in dan in mesec za mesecem bi morali biti možje v črtasti uniformi in s coklami na nogah častna straža ob rdečkasti lončeni posodi sredi poglavitnih trgov nemških in drugih metropol.

Ponižane kosti. In čeprav je v bregu nad taboriščem petinštirideset metrov visok spomenik in je tam tudi poljana, na kateri je določen prostor za vsakega Francoza, ki je kot deportiranec padel za domovino, mi je ta tukaj skrita dlan prstí bolj pri srcu. Bolj naša je, takó odmaknjena in skrita, pa tudi vsi skupaj so združeni, kakor se je bil nagrmadil in ulegel njihov pepel. Tam gori je Francija vsakemu izmed svojih sinov postavila ploščo in križ, a pod veličastnimi redovi belih križev ni nič, niti prgišče sivega praška se ni pomešalo s planinsko zemljo. Zato je tam gori spomenik, francoski narodni spomenik, tukaj pa mednarodno, človeško svetišče.

Nekaj bi ta trenutek rad povedal svojim nekdanjim tovarišem, a občutek imam, da bo vse neiskreno, kar jim bom v mislih rekel. Živ sem, zato so tudi moja najbolj pristna čustva nekje nečista.

Takó se počasi zamišljeno spet vzpnem na pašten in se najdem v gruči, ki tiho posluša vodnika. Malce so glave sklonjene nad strmim travnatim pasom, ko govori. Pravi, da je bila tam spodaj greznica, v katero se je stekala kanalizacija z vseh teras, ko pa je bila greznica polna, je njena vsebina uhajala in se mešala s pepelom in kostmi. Zato so, pravi, ko je bilo treba pognojiti vrt, ki je bil zgoraj, pošiljali sèm može s posodami.

Mislim si, da je precej stvari, ki jih danes prvič slišim. Polagoma stopam proti baraki z dimnikom, zakaj vse kaže, da je zdaj prazna. Rad bi bil brez prič. In zdi se mi, svita se mi, da v odlomkih dojemam pomen, ki ga ima spomenik, pa čeprav samó nagrobni kamen, za nadaljevanje rajnikove pričujočnosti v svetu živih. Bolj kakor pietetno dejanje je kos plošče ali kamna, ki ju postavimo na gomilo, poskus, da se zavarujemo pred človeško pozabljivostjo, pred revnostjo njegove domišljije, pred nestalnostjo njegove fluidne zavesti. Misel na ščepec mehkega pepela pa ne more zbuditi nobene prave podobe. A kljub tem prebliskom, ki me povezujejo z izročili mojih prednikov, sem vendar človek ognja in pepela. Jaz sem na teh paštnih doma. Zato ob vrnitvi v Trst nisem mogel razumeti tedenskega romanja svojega očeta k družinski grobnici; upirala se mi je njegova domačnost s cvetjem, ki ga je jemal s sabo. In zdaj, ko tudi nje-

ga ni več, govorim in pišem o njem, a ga ne hodim obiskovat tja, kjer počiva ob mami in Marici. Sestra me zavoljo tega kdaj ljubeznivo pokara, jaz pa se doslej nisem mogel vživeti v obred, od katerega sem se dokončno ločil na tej planini, v Dachauu, v Dori, v Harzungen. Bil sem pričujoč na toliko pogrebih, da pride po več rajnkah na vsak dan vseh let, kar mi jih bo dano še preživeti v človeškem svetu; zato menda ne morem zožiti preteklosti na obisk ostankov enega samega človeka, čeprav so to ostanki zelo dragega človeka ali celó očeta. Ne, saj ne rečem, da nisem nikoli šel; a zavedal sem se, da sem tam samó formalno, nisem doživljal svojega obiska, ravno narobe, čutil sem, da ga ne doživljam.

Obenem pa je res, da se poprej, ko sem stal pred grobim železnim dvigalom, ki povezuje skladišče s pečjo, Ivo ni hotel prebuditi v meni. Tukaj sem okužen od življenja, iz katerega sem prišel. Tok, energija, ki veje iz mene, sta Iva odbila, še preden sva zavoljo nekdanjega tovarštva skušala najti za oba veljavne besede. Takó sem kljub povezavi s tukajšnjimi skrivnostmi polovičarski v tem ozračju, ki je zdaj zavoljo tišine skoraj sanjsko, in sem prav tako polovičarski, ko sem daleč od tod, a je v meni odločujoče nekdanje tukajšnje ozračje. Takó se najbrž tudi ptič feniks ni za zmerom rešil pepela, iz katerega je vzletel.

Zdaj sem se ustavil. Še so ljudje v baraki. Po travnatem pasu, ki se spušča navzdol tik za skladiščem in dviгалom, se kakor doma v sadovnjaku valijo otroci in se nič ne zmenijo za mater, ki je pravkar šla stran od peči in jim žuga s stegnjeno desnico. Majhno dekletce pa se medtem srečno z obema dlanema oprijemlje žice, ki pri drži je tenki krematorijski dimnik, in v otroški igri veselo kroži. Nekje zgoraj je zaškripalo in sem se zdrnil, ker sem se ustrašil, da se bo cev zrušila na barako. Da, zbal sem se, da se ne bi poškodovala priča našega pogubljenja, zdrnil sem se v skrbi za žrtvenik evropskega človeka, ko pa bi si moral zaželei, da bi otroške roke načele stavbo zla.

Ljudje so odšli. Ne da bi trgala tišino, prihaja navzdol nova skupina. Takó je zavoljo časovnih presledkov onemogočeno zbiranje številnejše družbe, obenem pa so obiskovalci s svojim nemim prihajanjem in odhajanjem kakor sproti obnovljene skupinice odposlancev iz živega sveta. Človeštvo ima namreč zmeraj določen del članov, ki hodijo na božje poti, ki obiskujejo svetišča in grobove, in po navadi štejemo take ljudi za boljše, plemenitejše, a prav nič ni gotovo, da se zavoljo teh dobrih duš kdaj zgodovina zboljša. Vse kaže, da usmiljena srca samó spremljajo razvoj dogodkov, jih ne sprožajo, jih ne ustvarjajo, ampak so po navadi samó globoko sklonjene

vrbe žalujke na kraju, kjer je po hrupnem ali tihem pokončevanju zavladal neskončen molk. Tukajšnji molk je zdaj rahlo vznemirjen ob besedah postaranega vodnika; opira se na palico, ko se prestopa sredi majhne četice, ki ga obkroža. Mogoče je samó upokojenec in si s tem poslom zboljšuje dohodke, a rajši si seveda mislim, da je eden nekdanjih stanovalcev tega pogubljenega domovja. Takó se mi za trenutke zazdi, ko stopi z ljudmi v barako, da sem vohun, ki se opleta okoli stranic barake in v imenu nevidnih tovarišev nadzoruje tega, ki je določen, da spregovori namesto utišanih jezikov. A njegov glas v notranjosti zapora je trezen in resen, mož govori takó, da me ne odbija, počasi, brez ciceronske emfaze, z vestno pazljivostjo, da bi besede ustrezale podobam. Nimam mu kaj očitati. Ko pa, še zmeraj v notranjosti bunkerja, pripoveduje o alzaških dekletih, ki so malo pred izpraznitvijo taborišča padle sovražniku v roke in prišle v te celice, se v meni spet zbudi zapleteni občutek, ki me je obsedel takrat. Stojim sam ob zunanji stranici dolge barake in sem spet kakor tisto noč nemočen in vročičen. Takó je, kakor da zdaj nisem s taboriščem spojen človek in sem telesno, fiziološko obupan pred resnico zdravih, od taborišča neokuženih bitij, ki so bila obsojena na neposredno srečanje s pečjo. Tihi paštni so v soncu nepremični. O mladih dekletih ni nobenega znamenja ne v sončnih žarkih ne

na ozkih stopničkah, samó v celicah mojega organizma so pričujoče, a to je premalo. Mož pa, kakor da bo s tem povedal nekaj tolažilnega, pravi, da so kmalu zatem partizani zavzeli lager *à l'arme blanche*, to je v napadu na nož, in da je londonski radio tedaj sporočil to vest s stavkom *La tortue a gagnée sa course*. Pesniško besedilo, ni kaj reči. Želva je dobila svojo tekmo. Ilegala se je takrat morala posluževati dogovorjenih rekov in aforizmov, da je bilo zasedeno ozemlje v stiku s svobodnim svetom. Vprašanje zase pa je, kakšen vtis naredi takšen stavek v domišljiji ljudi, ki so si ogledali peč in prostor, kjer cementna tla rahlo visijo. Zato bi mogoče spremljevalec lahko pustil pri miru želvo, saj se ta prav nič udobno ne premika med lonci koščic in pepela. A ga razumem, ne more obdržati zase vesele novice, da so ta kraj, ko smo mi že bili za drugo žico, zavzele osvobodilne enote. Razumem ga, ker tudi v meni se nekaj zgane nekje nizko v grlu ob misli na konec dobe, ki ima samó v naših vesteh razsežnost večnosti. Res je, v povojnem času sem ugotovil, da me zmaga nad hudobijo in krivico globoko gane, medtem ko sem za vse druge človeške nesreče precej, če že ne docela hladen. Takó je tudi mož s palico dodal novico o londonskem radiu, da bi dal ljudem iskro vedrine, a bolje bi naredil, ko bi pustil zlo popolno in dokončno, kakršno je bilo. Njegova želva je obiskovalce raztresla kakor nepričakovana otroška

igrača. Prav gotovo, da so stari Grki po tragedijah gledali veseloigro, a ne kaže, da so takrat imeli za uničevanje človeških teles tako organizirane postojanke; zato je bila njihova potreba po katarzi nekoliko drugačna od potrebe Evropca dvajsetega stoletja. Moira se pri nas ne sprijema s posameznikom, ampak z družbo; naša Usoda je boginja skupnosti, rešili se je bomo množično ali pa množično podlegli.

Dvoje zamudnikov. Visok in tenek zamorski fant in drobno francosko dekle. Nič se jima ne da za drugimi v barako in tako sta osamljena na stopničkih, sama sredi tišine, ki pa zanju ni polna skrivnostne pričujočnosti. Njegova dlan je na zadnji stopnički skušala pridržati njeno laket, da bi jo odvrnila od vhoda v barako. In zadelo se mi je, da se je samogibno hotel umakniti pred nepoznanim hudodelstvom, kakor da ga je podedovani nagon pravočasno opomnil na bližino nevarnosti. Saj se v organizmih njegovega črnškega plemena stoletja nabirajo obrambna telesca, zato je naravno, da so zdaj zaslutila zahrbtno žarčenje pogube. A sem hitro uvidel, da sem se zmotil, zakaj iz njegovega mladega obraza, ustnic in iz oči je sijala nemirna radoživost. Bilo je, kakor da se rahlo dolgočasi, ker je prišel navzdol po tako pustih stopnicah, in komaj čaka, da bo na kakem lepšem kraju sam z dekletom. In res, položil ji je roko okoli pasu in

jo odpeljal na konec pašna. Neučakan je, da bi jo spet poljubil, čeprav jo je najbrž pravkar nekje zgoraj, na stopnicah, ko sta nalašč zaostala in bila sama. Tam na kraju, kjer se nasip spušča k bodeči žici, jo bo spet objel, morebiti jo že objema prav ta trenutek, ko jaz odhajam, in pri tem ne samó, da ga dvojna visoka žična pregraja, ki jo ima pred očmi, nič ne moti, ampak je sploh ne vidi, kakor ne vidi izolatorjev, ne visoke žolte trave ne stražnega stolpa, ki je kot visoka zapuščena pagoda sredi planin. Jaz pa se mu v mislih nič ne upiram, giblje se pač v drugi dimenziji, v ozračju, kjer gospodarita klitje in rast. In šele zdaj, ko si to zapisujem, si pravim, da bi bilo zelo otročje, ko bi prenesel ta dva zaljubljenca v naš nekdanji svet. Takó je na primer stavek »Komu bi se takrat mogla poroditi misel, da se bodo tod sprehajali zaljubljeni pari?« brez pomena. Zakaj za nas je veljala apokaliptična dokončnost v dimenziji nič, onadva pa sta v razsežnosti ljubezni, ki je prav tako neskončna in prav takó neumljivo gospodari nad predmeti, jih izključuje ali povečuje.

Čeprav se ne morem odločiti, da bi odšel, se vendar pomikam za obiskovalci, ki se vzpenjajo po stopnišču. Prav zadaj je mož s pohabljeno nogo, takó da ga ob straneh pridržujeta dekleti, menda hčeri; ko mora vzdigniti stopálo s stopnice na stopnico, se z vso težo nasloni na-

nju. No, v tej podobi je nekaj taboriščnega, samó da takrat ni pohabljenecem nihče pomagal. In tudi trenje kamenčkov pod stopali najde svoj odziv v spominu; seveda je glas čisto drugačen, zakaj žokanje lesenih cokel je bolj trdo in votlo, a ker so tudi noge obiskovalcev številne, se trenje njihovih obutev vendar prenaša v preteklost. Zame seveda, ki jih opazujem, kakó se vzdigujejo na gornji pašten, in jim želim, da se jim ne bi preneslo v prihodnost in ne bi skupina spodobnih nedeljskih izletnikov nekoč postala brezoblično krdelo. Ko pa izginejo in jih ne vidim več, stopam brez prič kakor vzdolž nerodovitne gmajne, katere nisem bil gospodar, a je vendar bila in je še zmeraj moja. Pravim gmajne, ker barak ni več, odstranili so jih, saj je res nemogoče obvarovati pred razpadom lesene stavbe, ki jih pozimi krije sneg, spomladi močijo nalivi, poleti pa žge višinsko sonce. Takó so od štirinajstih barak ohranjene samó štiri, dve zgoraj, pa tidve spodaj. Podolgovati prazni prostori so posuti z drobnim gramozom, na koncu vsakega paštna je nizek stebrič z imenom enega izmed taborišč, kjer so ugonabljali francoske ljudi. Dachau, Mauthausen, Buchenwald, Kochem, Neckagerath, Harzungen. Takó so simbolično združeni na enem kraju vsi padli, ki imajo skupno nekropolo zgoraj, zunaj žice. A te ozke parcele so zdaj s svojo gruščnato uravnanostjo nesmiselno prazne, kot dokončno nerodovitne. Nobene mož-

nosti ni, da bi se za imeni obiskovalcu prikazale žive podobe. Recimo ob imenu Neckagerath ali pa Harzungen. Pa je bilo v Harzungenu francoskih ljudi dosti, takó da so imeli tudi poglavitno besedo pri vodenju revierja, in to je veliko pomenilo pri reševanju ljudi. No, na splošno smo se kar dobro razumeli. Predvsem zato, ker se nisem zanimal za notranjo taboriščno politiko in sem povečini ostajal v svoji sobi. Ta je bila majhen prostor, pa je večkrat zahtevala hitrih rok. Po navadi seveda ne. Zjutraj sva z Vasko odnesla enega ali dva v zaboj za barako in vrgla slamnjači na travo, da bi se nekoliko posušili; a slamnjače so bile skoraj zmeraj takó prepojene, da sva jih zvečer za nove bolnike samó obrnila. Dopoldne je bilo potem mirno. Na mizi, pod oknom, so bili termometer, zavoj belega prahu in zavoj oglja v prahu. To so bila zdravila za tisto sobo. In trikrat na dan sem stresel beli prah v skodelico in prilil vode, da se je naredil mehek mavec. Stopal sem od ležišča do ležišča in vtikal žlico z belo zmesjo med sesušene ustnice, med napol razprte rumene zobe. Nekateri bolniki so z zobovjem hlastno grabili belo malto z žlice, da bi zadržali življenje, ki je vztrajno šlo iz njih na slamnjačo; drugi se niso več zavedali žlice pred usti, a so vendar, čeprav slabotno, cmokali in goltali lepljivo zmes. Ko so izdihnili, so imeli belkast cement na zobeh in vse okoli ustnic. Ali pa je bilo na vrsti oglje v prahu. S tem je bilo seveda vse dosti

bolj nerodno, ker so ga usta pihala z žlice ali iz ustne votline, če so ga že posneli z žlice. Tedaj je bil dan rajnkih s črnimi zobmi in ustnicami, in čeprav so bili vsi koščeni in dolgi, je bilo vendar najbolj videti črni progi okoli ust. To so bili mirni, nepremični bolniki; dokler so bili še napol pri zavesti, pa so vstajali, da se ne bi podejali na slamnjače. Takrat je za njimi ostajala na podu rjavkasta sled. Potem je bilo še huje, ko so mi začeli pošiljati bolnike, ki so imeli poleg griže še jetiko. Ležali so na osmih pogradih levo od vhoda in so čakali, da je prišel ponje tovornjak z Dore. Nikdar pa niso prej javili, kdaj bo tovornjak prišel, takó da je moral Vaska zmeraj zadnji trenutek teči v skladišče po njihove obleke. Po njihove cape. Okno je bilo zaprto zavoljo zatemnitve, v sobi pa je gorela peč, takó da se je težek vonj stopnjeval. Šele potem, ko je tovornjak odpeljal, sva lahko ugasila luč in odprla okno, da je prišel noter čist zrak od snega. A ko je vozilo čakalo, je bilo treba hiteti. Vaska je prinesel majhne umazane cule in jih odvezoval in kled mater carju in vsemu svetu, ko se je potil in odvijal smrdljive hlače, jopiče in cokle. Saj, a zares hiteti v resnici ni bilo mogoče, ker takih bolnikov ni mogoče obleči na ležišču, ko pa so kosti vdolbene v slamnjače. Stati pa tudi ne morejo. Zato sva jih prijemala za noge in pazduhe in jih polagala na pod. Skoraj da niso bili več bolniki, a so še hropli in jih je bilo treba obleči. Pa ni lahko potegniti

zmečkanega hlačnika na štrlečo kost; zato se je Vaska jezil, a ne na telo na podu, ampak iz upora proti poginu, nekako hud na ležeče ostanke, ker so se pustili uničiti. Jaz sem medtem podstavljal črtasti jopič, ki je bil kot cunjica za brisanje prahu, pod rebra drugega reveža in sem bil hvaležen Vaski, da je bil kljub godrnjanju prisrčen z nesrečniki. Potila sva se in previdno prestavljala stopala med telesi, ki so ležala križem kražem sredi šare. Zdaj pa zdaj sva koga vzdignila, da so kosti sedle, tedaj se je roka kakor suha veja stegnila in iskala cokle, steklene zenice pa so jo spremljale pri tem iskanju. Natikači, lesene žlice, kosi vrvi. Predmeti, s katerimi človek napolni svojo samoto. In spet eden, ki je kljub bližajočemu se koncu vedel, da je zunaj sneg, in z roko nagonsko iskal čepico. Takó se je Vaska spet jezil, ker se telo ni zavedalo, da je vseeno, če izdihne s čepico ali brez nje. A mu jo je seveda poiskal med okuženo ropotijo, in ko jo je našel, je pazljivo oblačil golo lobanjo v zmečkan kolobar zebraсте vrečevine. Najbolj pa se je Vaska razhudil, ko je prišel Pierre povedat, da je treba pohiteti, a je samó priprl vrata in vtaknil nos v sobo, nikoli se mu ni posvetilo, da bi nama prišel pomagat. Takó sva še dolgo čepele na podu. Ko sva nazadnje lahko postavila oblečeno okostje pokonci, sva ga vsak na eni strani pridrževala vzdolž hodnika. A ko je počasi prestavljal stopala, ga je Vaska skoraj zmeraj zadel kar na ramo, da mu je glava

bingljala nizko pri tleh in čepica zdrknila z lobanje. Nazadnje sva jih vendar vse prenesla na tovornjak, in ker so bili na njem že trije zaboji z rajnkimi, sva jih posadila kar na zaboje, medtem ko je Vaska spet zmerjal šoferju njegovo carsko mater, ker je tako trobil. Mraz dvajsetih stopinj je prihajal od snega, a telesa, ki so ležala in sedela na pokrovih iz surovega lesa, ga najbrž niso več čutila. Midva pa sva zbežala v barako in bila nekoliko potolažena, da sva dobro opravila svojo nalogo. Takšen je človek; čeprav hkrati misli na tiste, ki hropejo v vozilu in nič ne vejo, da sedijo na mrličih, ker so jim sami že v vsem podobni, je vendar obenem tudi olajšan, ker se mu je posrečilo v redu izpolniti svojo dolžnost. To se pravi, da je zahteva po zaokroženem redu, po zaključnem krogu lahko prav tako močna kakor druga najbolj humana nagnjenja. Ali pa se človek svoji naravi navkljub podzavestno navzame pravil ozračja, kjer se tudi smrt mora držati urnika in dnevnega reda. No, a ne mogel bi reči, da mi je v tej navezanosti na svojo sobo šlo samó za delo. Saj so mi večkrat svetovali, naj ne spim s svojimi bolniki, pa sem trmasto vztrajal med njimi. Nekaj je seveda kakor zmeraj odločal slepi nagon, prvinsko, celično razpoloženje; zakaj v tistem ozkem prostoru sem bil v samem brlogu smrti in sem zato bil pred njo nekako varen, ker je bila preblizu, da bi me mogla napasti. A bila je v moji trmi prav gotovo tudi

tovariška vez. Ležal sem v kotu na spodnjem ležišču. Vaska pa nad mano, in bila sva edina zdrava mornarja v podkrovju tesne lesene ladje, kjer je vsa posadka obsojena. In ko je zarana prvi vstal Vaska in se skobacal z ležišča in sem se potem tudi sam vzdignil, mi je bilo kakor kapitanu, ki je ostal zvest svojemu moštvu, čeprav je bilo potem moje prvo opravilo, da sem že ob zori katerega izmed njih oddal morju neskončnega nič. Saj ne vem. Mogoče je v meni nekaj slovanskega fatalizma; mogoče se mi je zdelo, da se z Vasko zadosti okuživa, že ko nadevava gnile cunje na umirajoče. A menda je človek v spanju res bolj ranljiv. Vsekakor pa je v krematorijskem svetu previdnost lahko tudi že izpostavljanje nevarnosti, ker je trenutek previdnosti kakor presledek v vztrajnostni sili, ki te nosi skozi pogin. Človek mora biti v takem svetu pravzaprav kakor vojak, ki na bojišču leži skrit pod kupom mrtvih; potuhnil se je in ne diha, da bi ga sovražnik ne opazil in bi se v pravem trenutku po vseh štirih odplazil proti življenju. A vendarje bila tisto jutro pretresljiva mokrota, ki mi je napolnila usta. Sprva je bila kakor večja količina sline. Vaska še ni bil vstal in sem hitro pomislil, da je še zelo zgodaj, zakaj če ne, bi se Vaska že začel motati nad mojo glavo, saj je moral pred svitom z drugimi pomočniki oribat hodnika obeh barak. Tako je bila sprva kakor obilnejša količina sline, samó toplejša. In sem jo pogoltnil, potem pa

sem prisluhnil grgranju bolnikovih prsi dve ležišči desno od mene. Čez dan bo izdihnil, sem pomislil in spet požrl toplo tekočino. Naenkrat pa je bil požirek preobilen in sem sédel, medtem ko me je prešinil mrzel dih praznine. Bilo je, kakor da mi je nekaj srebrnega počilo za čelno kostjo in hkrati tudi v temi pred očmi, svet pa se mi je tudi v tem preblisku pokazal ves, v vsej svoji celoti resničen in isti trenutek tudi izgubljen. Tedaj sem vstal in hitro šel po sredi ležišč iz sobe. Pravzaprav sem bežal, čeprav sem se zavedal, da sebi ne morem uiti. Najbrž sem iskal zraka in nisem vedel, kakó sem prišel v kopalnico, ki je bila tiha v medlo sivi svetlobi še oddaljenega jutra. Na sredi so s prhe kapali kanci v dolgih presledkih, leseni steni sta si bili tesno blizu, prav takó blizu je bila peč. Vse je bilo kakor vsak dan, vendar sem se tisti trenutek prvič zavedel, da sem z vseh strani obkoljen. In misel je kot blisk zdirjala skozi večnost, jo z enim samim pogledom objela in izključila, medtem ko sem z glavo samogibno trznil, kakor da bi se s tem gibom skušal rešiti bližajočega se vrtinca nič. Šel sem k oknu in se vrnil. Pa šel spet k oknu. A bodeča žica pred oknom ni bila splet zank, ki sem jih zmeraj gledal, ne da bi jih videl, ampak vidno, otipljivo znamenje ujetosti, ki je bila spojena z mano. To je bila predsmrtna jasnovidnost, ko človeka objame nebuloza belkastega pogina, kateri bo hitro sledila plast gostega mraka. Tisti trenu-

tek pa sem se že zavedel, da je robec v roki edini predmet, ki mi je ostal od doma, a takó namočen z rdečo snovjo je v moji dlani naenkrat postal izgubljeni vir življenja. Najbrž sem takrat spet trznil z glavo. Ne vem. A zatem so me verjetno pomirili kanci, ki so vztrajno, čeprav brez naglice, cepali na cement. Iz njihovega ritmičnega glasu so se v meni zbudile podobe tistih, ki jim zvečer, ko pridejo z dela, vroča voda izpira grižo s pergamentastih kolkov in stegen. Videl sem sebe, kakó jih oprane vodim v svojo tesno sobo, in za trenutek se mi je zazdelo, da je prišel čas obračuna za moje grobarsko delo; potem pa me je najbrž misel na mojo zaposlenost pomirila, da sem se vrnil na svoje ležišče. A morebiti sem se vrnil predvsem zato, ker sem spet pogoltnil slino, ki je bila samó slina. Vsekakor sem bil hvaležen Vaski, da je hitro zatem vstal in se spustil mimo mene na pòd, ker s tem se je začel znani red in bo mogoče spet vse prav. Obenem sem odganjal vse misli in občutke, ker sem se zavedal, da moram biti brezbrizen in top. Seveda po takem pretresu ni lahko biti takó potuhnjen kakor poprej, a vendar mora biti, kakor da ni nič načelo nepremične, gluhe in slepe vere v samoohranitev.

Saj, Harzungen! Ime tukajle pred mano na zglajeni stranici nizkega stebriča. A kaj naj jim, turistom, zdaj to pové. Treba bi bilo pripeljati sèm eno izmed izmen, ki so odhajale trikrat na dan v predore, enkrat bi se morali, ti

nedeljski turisti, voziti z njimi. No, ko ne bi prišel takrat Jub prosit, naj ga nadomestim, bi tudi jaz ne bil vedel, odkod prihajajo zvečer vsi tisti ranjenci in onemogli. Drisko imam, je rekel Jub, mi prinesel leseni zabojček z usnjenim ročajem in ga položil na pod poleg mize. Tak holandski dolgin je bil, da se je človek šele takrat prav zavedel, kakó je visok, ko se je sklonil in odložil zabojček na tla. Takó sem pod noč odšel iz taborišča namesto njegga. Sneg se je kovinsko svetlikal v temi in noč je skrivala mrko ravnino, ki je bila čez dan zasnežena stepa pod svinčenim nebom. Kdaj pa kdaj sem se z okna svoje sobe ozrl nanjo in kljub temu, da je bila tako žalostna, čutil v nji bližino zemlje; ko sem hodil po nji, pa sem se nenadoma zavedel, da me objema val negotovosti. Prevzelo me je nekako domotožje po mojem kotičku, čeprav je bil predsoba smrti. Seveda je trajalo malo časa, ker me je presunilo korakanje vrst. Za trenutek so se mi zazdele vrste pravih delavcev; ko pa se je oglasilo kričanje in so beli prameni obsijali črtaste obleke, je privid na mah izginil. Ker možje so si zgnetli v hlače površnike, tenke kakor predpasnike, da niso nekoristno plahutali po zraku, ki je bil leden zavoljo osemnajstih stopinj. Cokle so topo udarjale ob snežno skorjo, telesa pa so držala roke v hlačnih žepih in stiskala ramena, kakor da bi ta mogla objeti ušesa in glave, ki so obrite tičale v okroglih platnenih čepicah. A ne samó glave, vse telo je

želelo, da bi se stulilo in postalo drobna kroglica, kakršen je ostanek človeške zavesti nekje v še topli notranjosti organizma. Zdaj pa zdaj so se spredaj, na čelu kolone, odsekano zadržala usta in krik se je avtomatično razmnožil v vpitje ponorelih krokarjev. In bilo je, kakor da je strah silna sapa, ki je hkrati napadla vse tiste nemške glasilke, v temi skriti ovčarji pa so s tem kričanjem razpotegnili varnostni zid strahu vzdolž črede, ki štorklja in skaklja zavoljo severnega mraza. Ne, mene ni hudo zeblo, ker takrat sem že imel rjavi suknjič; segal je samó do kolen, a je bil debel in samó malo oguljen. Na hrbtu je imel izrezano okence, zadelano z zebrastim blagom. Skozi žakljevino hlač je seveda mraz imel prosto pot, a imel sem spodnje hlače, tisti par, ki sva ga z Vaskom slekla staremu Francozu, preden sva ga odnesla v zaboj. Kdo vé, kakó se mu je posrečilo, da je imel poleg srajce še spodnje hlače. Vaska jih je potem vtaknil v vrč, da so se v vreli vodi prekuhale. Takó so me rajnki ne samó hranili, ampak tudi oblačili, ker sem jim dajal oglja in jih nosil za barako. No, na tisti nočni poti sem imel s sabo leseno lekarno z rdečim križem na stranici, a telesom, ki so skakala v temi, kakor da je mraz prha, ki se je lahko ubraniš, so obveze in tablete aspirina zelo malo koristile. Hudo je bilo, ko so se vrste ustavile na nasipu, se razlezele ob tračnicah in topotale s coklami. Šestero parov cokel. Električne svetilke so medtem švigale po

dolgem in počez po črtasti gmoti, dokler ni pripeljal vlak s štirimi vozovi in so ga gruče napadle, da bi ušle mrazu, zakaj sunki oblegajočega vpitja so bili samó zvočno dopolnilo strupene noči. Potem so vozovi drdrali, telesa pa so v temi hukala in puhala, da bi segrela ledenice, ki so imele na oknih deske namesto šip. Stal sem na hodniku in s koleni oklepал lekarno, da bi je ne pomendral tok, ki se je valil čezme in se nekje vzpenjal in rasel v tesnem prostoru. Takó je zavoljo vročičnega premikanja in gomazenja hitro poteklo dvajset minut in se je konvoj ustavil in so ga spet obkolili kriki in biči svetlobe. Švrkali so po tistih, ki so skakali v sneg, in po tistih, ki so vanj padali, ker so bili prešibki, da bi skakali, vse zato, da bi se hitro postavili v vrste; kakor tisti, ki so bili že na mestu in so s coklami kovali sneg. Tako je bilo sredi glasne zmešnjave skoraj tolažilno, da se je nekje ob strani oglasil votel zvok curka, ki je tajal snežno plast, in da mu je zatem sledil vonj po toplem seču. Ker kriki so že premaknili sivo četo, da je topotala skozi Niedersachswerfen in mimo hiš kakor skozi oddaljen spomin na zasnežene domove, kjer je že zdavnaj izumrli človeški rod nekoč ljubil zimo in prasketanje ognja. Še so bile ob strani hiše, ko se je sprevod ustavil pred dolgo vrsto jeklenih vozičkov, usta pa so se takrat drla zavoljo gneč, ki so se prepočasi kobacale v železne posode. Vzpenjali so se in si pomagali z rokami in nogami, osta-

jali za trenutek prevešeni najeklenem robu, dokler se niso nazadnje zvrčali v notranjost velikih prevračljivih Kruppovih vozičkov, kakršne rudarji polnijo z rudo. Široki so bili in vzdigovali so se dva metra od tal. Kakor mogočne črne čaše so v vrsti zijali v noč, telesa pa so plezala po vseh štirih vanje, mrgoleča snov, ki se sama natovarja. Zatem je bliske iz ročnih svetilk posrkala noč in jeklene škatle so se premaknile, zaškrtale in stekle. Skoraj sporazumno so hkrati začele naletavati snežinke in zasipale živo rudo. Samó od majhne lokomotive so prihajali nevidni kosmi tople pare in roke in noge so morebiti zahrepenele, da bi se mogle vzdigniti v zrak in da bi se spojile z letečo gorkoto. A konvoj je kačasto švigal, medtem ko so leseni podplati preglašali železni ropot. Bilo je, kakor da tolčejo po jekleni lupini usode, ki sproti odbija tožbo ritmičnih udarcev. Zato so temne gmote stale na sredi, proč od ledenih robov, in tiščale skupaj hrbte in trebuhe, potem ko so skrčile glave kakor želve in so se obrazi poveznili na prsi pred škarjami mraza, ki so strigle po zraku. Potujočo večnost je tedaj nenadoma pretrgalo jokajoče tuljenje sirene, in bilo je, kakor da se je človeška bolečina razpotegnila skozi dolg vrat, ki je vzpet sredi teme zamukal svoj strah. Zavore so zacvilile, še preden pa se je jeklena gosenica ustavila sredi bele ravnine, so postave z brzostrelkami poskakale ven in bile še isti trenutek trop volkov, ki napade kolo-

no sani in laja vanjo. Ko jih je tiha noč nekoliko pomirila, so se začeli prestopati na snegu, a je bilo čudno, zakaj so to počenjali, ko pa so imeli škornje in kučme in suknje, ki so segale skoraj do tal in so imele kožuhovino v notranjosti, vrh sukenj pa še mantilje iz pegastega šotorskega platna. Prestopali pa so se, kakor da jih zebe. V telesa, ki so rastle iz visokih posod, je medtem šel mraz ko skozi mrežo. Samó volja se je bila z velikim naporom preselila izza zaprtih vek in ovila telo z belim štictom, da bi ga obvarovala ledenega objema. A kmalu se je izčrpala in stisnjeni zobje so začeli šklepetati, vendar so tudi nje preglasili udarci podplatov trde človeške gmote, ki je stala sredi zaboja. Seveda so na nebu suvali stroji tisočerih nevidnih letal in je bil njihov glas prijateljski, a bil je tako oddaljen in sanjski, da ga telesa s smrtjo v kosteh skorajda niso zaznala. Tudi zato ne, ker je nenadoma utihnilo topotanje cokel. Zasmrdelo je po griži in človeški tovor je zaklel in se začel premikati, da bi kakor mokro cunjjo izrinil iz sebe obsojeno telo. Takrat so se spodaj čuvaji splašili in njihov strah je napolnil ponočni prostor; šumot v jekleni posodi se jim je zazdel žarek, ki ga bodo letala opazila, zato se je njihova napetost sunkovito sprožila. A že je bila spet tišina povsod, tudi v vozičku, v katerem je suha okužena postava zdaj stala ob jeklenem robu. Dolgo pa tudi tišina ni trajala, ker je od nekod prišla četica postav z volčjaki, ki

so se kdo vé zakaj zagnali v visoke posode, noro lajali, se vzpenjali in se zaletavali, kakor da hočejo pregristi jeklo. No, potem ni bilo več slišati letal in tudi pasji lajež se je oddaljil, samó veriga visokih posod je nepremično stala na ravnini kakor na mrtvem posestvu belega pekla. To-pot, to-pot, to-pot cokel ob jeklena dna pa je bil ritem agonije, ki se je nesmiselno razširjal v gluho neskončnost. No, seveda, podnevi je bil odhod precej drugačen, ker svetloba ne poenoti tako kakor tema. Takrat sem šel namesto Jana, ki je bil zelo podoben Jubu, visok in suh, nekakšen jambor s podolgovato glavico na vrhu; a bil je manj zgovoren od Juba, in sodeč po njegovem obrazu bi človek rekel, da ni kdo vé kakó lepo ravnal z domačini v holandski Indiji, kjer da je bil, kakor se je hvalil. O, verjetno tudi ni bil bolan, ko me je prosil, ampak se mu čisto preprosto ni dalo na pot v hudem mrazu. Kakor večkrat pa se mi je tudi takrat zahotelo ravno po takih skušnjah, ki so bile drugim ne samó neprijetne, ampak celó zoprne. Takó je Jan najbrž mislil, da sem malce čudaški, jaz pa sem rad odšel, ker mi je bilo, kakor da imam neki cilj; bil sem s telesi, ki so se premikala, za celih osem ur nisem bil priča udom, ki so se zmeraj bolj spajali s slamnjačo. In na tihem, nerazločno sem si menda tudi želel, da bi se dotaknil neožičenega sveta ali da bi se vsaj zunanji svet dotaknil mene. Pa je bilo tisto ozračje prav tako kužno kakor naše. Ko smo

se na primer popoldne vračali skozi Niedersachswerfen, so vrste s težavo vlekli otekle noge, štirje pa so nosili nezavestno telo, takó da so držali vsak po en ud na upognjeni rami in je na sredi telo ko velik pajek viselo nizko pri tleh. Tedaj sta prišli na belo in tiho zimsko ulico dve dekleti, pa se nista niti ozrli na štokljajočo kolo; a je bilo nemogoče, da nista videli cokel, ki sta štrleli pred rameni sprednjih dveh. Ne, nista se zavedali niti dolge procesije šeststotih zebrastih oblačil; kakor da je ulica prazna in ni na nji nikogar razen snežne skorje na tlaku in pločnikih. To se pravi, da je mogoče vcepiti ljudem takó radikalno zaničevanje manjvrednih plemen, da dve deklici s svojim hladom lahko uničita sprevod sužnjev in gresta po pločniku, kakor da sta okoli njiju samó sneg in mirno sončno ozračje. A vendar so bile tam majhna mlekarna, urarjeva izložba, brivnica in pekarna tihe in zapuščene v prvih popoldanskih urah kakor povsod drugod, kjer prebivajo živi ljudje. Zato je bilo nesmiselno stegovati tipalke iz črtastega sveta. In bolj kakor pročelja hiš in izložbena okna je bilo pomembno, da je tisti dan vodil izmeno Peter, ki je imel sicer na prsih pod številko prišit zelen trikotnik kakor vsi nemški kriminalci, a ni ravnal svinjsko z ljudmi. Menda je olajšal neko banko ali nekaj poneveril, a to mu je človek skoraj štel v dobro, ko pa je bilo njegovo razmerje do brezpravnih delavcev dobrohotno resno. Nič

jih ni priganjal na zbirnem prostoru pred odhodom iz taborišča in so se gruče lahko gnetle okoli mene, da bi jih oprostil dela. Jaz, jaz! so me klicali v vseh jezikih. Glej mene, glej mene! je ponavljal nekdo in rinil v ospredje in si obenem odpenjal hlače v koraku, da so zdrknile na gležnje. Suha stegna so bila polita kakor z redko goščo kave, prav takó tudi upadla, luskinasta meča. Dal sem mu listek za revier, zakaj takšnega bodo zagotovo sprejeli in zvečer ga bom našel v svoji sobi. Potem sem napisal listek tistemu, ki je imel namesto nog mesnata kopita in se je preril med tiste s spuščnimi hlačami, ki so racali in lovili ravnotežje zavoľo valovanja teles in glasov. In vtaknil sem termometer nekómu pod pazduho, tačas pa napisal listek drugemu. Pa še enemu. A to je bilo razburkano morje, ki je butalo vame z vseh strani. Glej mene! Glej mene! Hitel sem oddajati listke in obenem lovil termometer, ki ga je vzdignjena roka držala v zraku nad valujočimi glavami; vse dokler se niso tam spredaj odprla vrata in se je oglasil kapo Peter, ki je uravnaval vrstam korak. Links – zwo – drei – vier. Links – zwo – drei – vier. Zakaj pred stražnico nas je štel častnik. Po petelinje je bil vzravnán, in ko sem šel z leseno lekarno mimo njega, sem bil na tihem zadoščen, kakor je najbrž zadoščen odvetnik, ko dokaže nedolžnost svojega varovanca. Oddal sem bil petnajst listkov in to je bil hoten, zavesten poskus, da bi prevaral smrt. Seveda je

prav lahko oporekati, da je bil moj poskus skoraj gotovo jalov, zakaj zavoljo mojih listkov so pomrli samó kakšen dan kasneje. A kdo vé, mogoče se je kateri rešil, samó že ta možnost pa je vredna celo človeško življenje. O, prav gotovo, da se takšne misli lahko zdijo skoraj naivne nekdanjemu bojevniku, ki je zakričal »Hura!«, ko je napadel sovražnika. In najbrž je pravilno, da so v ekonomiji človeštva takšni ljudje, v katerih se ob potrebi zbere ves ponos Adamovega rodu. A zame ne more biti odrešilno, če nekdanji partizanski komandant pripoveduje: »Ko sem ukazal napad na nemško kolono, so strojnice —« Takrat mi je zadostovalo, da sem trdno stiskal v roki usnjeni ročaj zabožčka, ko sem šel mimo častnika, pa čeprav so straže glasno nabijale puške in vihtele brzostrelke na rame ter se sproti postavljale vštric vrst kakor pogrebci, ki bi nestrpnost čakali na začetek spreveda. Bledo sonce je sijalo, sneg je bil shojen in kljub temu, da je bilo ozračje nasičeno z razpadom, se je vendarle zdelo, da se skuša narava skrivoma in tipaje izmuzniti izpod jarma pogina. Dve hišici sta bili ob poti in nikjer ni bilo žive duše, samó drobno otroče je najbrž stalo na stolici, ko je pritiskalo obrazek k šipi, da je ustvarjalo na nji petero bledikastih polipov. Nedolžno se je smehljalo, kakor da opazuje mimohod zabavnih cirkuških prikazni. Ne, njegov nasmešek še ni bil hudoben, samó anahronističen je bil. Kakor sonce tam zgoraj. In sonce je vznemirilo tudi

gneče v vozovih z obitimi okni, da je bil vlak za trenutek privid dobrega vlaka, ki drví čez domačo pokrajino s pravim soncem na strmih zasneženih strehah. Nekdo je prižgal centimeter dolg in rjavkast čik in me vabil: Bomo povlekli? Zavaljo mešanice vseh evropskih jezikov in zavaljo snega se je tam zunaj ruska stepa združevala s francosko ravnino in holandsko planjavo v beli nemir, v razsvetljeno podobo odrešenja. To sem še bolj občutil potem, ko smo šli skozi Niedersachswerfen in so ukrajinske družine ob lesenih barakah napregale konje pred velike saní in so se otroci sankali po drčah. Bila bi skoraj povečana Brueghlova zimska slika, da ni bilo naše krevsajoče procesije, naših cokel in cunj. Ko pa so vrste začele polniti Kruppove posode, se držale ob robovih s komolci, dokler bingljajoče noge niso našle podstavka, jih je z okna hišice onkraj ceste opazovalo dekle. Ni si otrla oči kakor alzaške žene v Sainte Marie aux Mines, a njen pogled je bil presenečen in skoraj zbeگان. Slonela je na oknu takó, da so se njene prsi vdale ob prekrižanih laktih, in je bila nepremično zbrana, njene oči pa so se zgubljeno svetile, kakor da ne morejo verjeti v resničnost takó velikega števila uničenih samcev. Saj, na njenem licu je bil odsev lahkoživosti, a njene oči so bile naše zarotnice, ker v njihovem motnem lesketu je bilo obžalovanje nad zapravljenostjo strastjo. Zavaljo vsega tega je bila dnevna izmena drugačna, in ker sonce še ni zašlo

in je bil mraz znosen, je nekaj straž posedlo po lesenem vozičku, ki je bil uvrščen med jeklene zaboje. Ni bil navaden, vodoraven voziček, ampak je imel na sredi nekak oslovski hrbet v obliki trapeza, da so esesovci, ki so sedeli na ozkem sedežu, držali stopala na dveh zasneženih policah. Tiščali so puško med nogami in drgnili sneg s stopali, potem pa zrli predse kakor poraženi lovci brez domišljije. Takó sta sedela tudi tista dva, ki sta ostala v baraki, ko je izmena odšla v predore, me gledala, ko sem obvezoval ranjenca, in čepela na klopi nedaleč od peči. Dolgočasila sta se, seveda, a je bilo vsekakor bolje ždeti ob peči, v kateri so žareli gladki briketi, kakor stati osem ur v predorih na prepihu, ko nečloveško drdrajo kompresorji in pokajo mine. Kakšenkrat jima je krajšal čas kapo, a tudi on je potem odšel, takó da sta gledala skozi okno mrežo ozkotirnih tračnic, ki so pokrivalo ravnino in izginjale v tridesetih predorih. Samó ko je silna mina nepričakovano stresla barako, sta se zdrznila in privzdignila zadnjici, kakor da sta podvomila, ali ni bila mogoče bomba iz letala. Zakaj sirena je večkrat tulila. Ranjenec pa bi onadva rajši ne gledala, a baraka je bila majhna in jaz sem prav pred njima obvezoval flegmono ali pa roko tistega, ki je bil bel od prahu, kakor da je prišel iz mlina. Prsti njegove desne roke niso imeli členkov, a so bili takó zadelani z belo moko, da se ni opazilo, dokler jih nisem spral. Da je brusil sveder za

kompresor, je rekel in držal roko od sebe, kakor da ni njegova. Celó nasmehnil se je, ker je bila roka mrzla in ga ni bolela, a ji je bil hkrati podzavestno hvaležen, da mu je prinesla toploto, ki ga zdaj obdaja. Tisti, ki so imeli grižo, so medtem sedeli omamljeni od truda, lakote in gorkega zraka. V kotu so bili in nič ni bilo videti, zakaj sem jih oprostil dela, samó z vonjem po stranišču so počasi polnili ozračje barake. Takó je bilo po navadi. Takrat, ko je Peter vzrožil zavoljo inženirja, pa je začasno prišlo življenje v leseno kolibo. Inženir je bil mlad plavolasec v usnjenem jopiču; prišel je v barako kot vihar in se razkoračil pred bolniki, ki so sedeli na klopi. Eden je imel flegmono, drugi je imel stopali ko zeljnati glavi, tretji je bil ves posran od griže. On pa se je drl, da so hinavci in simulanti in da naj se hitro spravijo ven. Marš ven! je kričal. Oni seveda niso gledali njega, ampak mene, ki sem bil njihov bolničar, in mirno sedeli. Tedaj sem mu rekel, da ne prevzamem odgovornosti in da naj se zmeni s kapom Petrom. In vzel sem papirnato obvezo, počenil k bolniku, ki je s spodvihanim hlačnikom sedel na klopi, in začel obvezovati flegmono. Inženir je zaloputnil z vrati in odvihral, meni pa se je za trenutek zdelo, da sem v planinski koči, ki je obdana od snega, in da mi nevidni planinci čestitajo za drzno reševanje sredi prepadov. Rekel sem, da ne prevzamem odgovornosti, kakor da je bil tam človek komu odgovoren, če se je na-

pol uničenemu telesu kaj zgodilo. A rabil sem jo, besedo, ki bo zmeraj diamant, s katerim bodo morali do konca dni računati tirani. In tudi esesovca sta čutila spremembo v ozračju; zdelo se je, da v tihi toploti njuna obraza razpadata, ker se je nepričakovano odsrkala moč, ki jima je dajala gostoto. Ko pa se je Peter vrnil in se razjezil, sta bolščala z očmi, ki bi najrajši pritrđile, ko bi jim poprej kdo ukazal, naj pritrđijo. Peter se je zadržal: Er hat hier nicht verloren! Črni lasje so mu zaslanjali štirikotno čelo, in ker je bil čokat, se je prestopal ko medved sredi barake. Naj pride sem, ko sem tukaj, je kriknil, vrata mu pokažem. To je bilo tisti dan tako ne navadno, da je bilo skoraj podobno sanjam, čeprav je bilo v baraki razločno slišati vzdihovanje moža, ker se mu je ugrela roka, na kateri so manjkali členki. In meni se je zazdelo, da je moj bolničarski poklic manj jalov; vsaj dokler smo bili v baraki. Ko so pa prišli nova straža, nov bolničar in nov kapo, so morali tudi moji bolniki ven med skupine, ki so plezale v Kruppove vozičke. Enega je bilo treba nesti, ker je imel zlomljeno nogo in morebiti še kaj in ni bil pri zavesti. Položili so ga na polico lesenega vozička, na zasneženi sedež pa sem sedel jaz in ga z nogo pridrževal, da ne bi zdrknil dol. Vznak je ležal na ozki skorji ledu, in ker ni bil pri zavesti, ni čutil, kakó mu leze smrt skozi tenko vrečevino v vodoravne ude. Morebiti bi bilo bolje, ko bi ga položili v je-

kleno posodo, a kako vzdigniti tako visoko telo z zlomljeno nogo. Kako ga obvarovati, da ga ne bi pomendrala gruča, ki je sredi posode trda črna butara. No, saj. A prav tako mu ne bo v prid ležanje na ledu v mrazu dvajsetih stopinj. Esesovec, ki je sedel poleg mene na lesenem konju, pa je imel kučmo, ki je bila potisnjena nizko na ušesa, a je ves čas trzal z glavo, da bi se ubranil jeklene sape. Naslednjo noč pa ni bilo nobenega ranjenca. Eden je padel z visokega ogrodja v predoru in je bil ves mehek in kot brez kosti, ko so ga prinesli v barako, a telefonirali so v Doro in ga odpeljali kar tja, ker v Harzungenu ni bilo peči. Takó ni bilo treba paziti na niko-gar, a sem vseeno sedel na leseni voziček; nekaj zato, da ne bi lezel takó visoko v jekleno škatlo, predvsem pa zato, ker je bil voziček tisto noč priklopljen kar k lokomotivi. Sedel sem zraven esesovca in obračal ramena po vetru, takó da sem nekaj časa izpostavljal mrazu hrbet, nekaj časa prsi. Lokomotiva je bila obrnjena in njen valjasti kotel ni bil daleč od vozička. Majhna lokomotiva za ozkotirni vlak. A kotel je kotel, sem pomislil in se vzdignil. Najprej sem položil leseni zaboj z rdečim križem na železje temnega stroja, potem sem se vzpel nanj. Previdno sem se oprijemal železja in se počasi prestopal, ker je lokomotiva trzala kakor črn konj, ki se brani, da bi mu neznanec skočil v sedlo. Potem sem se prihulil pod strojevodjevo utico in se stisnil k parnemu kot-

lu. Dim je uhajal skozi težko sopenje, padal na dolgo verigo posod in pomagal noči, da je skrila človeško sramoto, jaz pa sem čutil toploto oblega kotla kakor topel trebuh jeklene živali. Bilo je, kakor da je konec človeštva in ostaja samó dobrota gorke kovine. In kakor da bi se rad opravičil pred vsemi, ki so stali v velikih jeklenih kelihih, sem stegnil roko v noč, a sem jo hitro spet skrčil, ker je zagrabila zanjo praznina ledene neskončnosti. Tedaj sem se spet stisnil v nedrje dobre kovine in gorkota železnega vampa je za trenutek omamila mojo zadrego pred človeško izgubljenostjo. No saj, a naslednjega dne se je spet nadaljevala vsakdanjost sredi dvonadstropnih pogradov. Samó da je potem pred oknom počasi začela zemlja črneti izpod snežnih peg in dobivati svojo staro podobo, čeprav je bila precej mrka zavoljo bližine naših barak. Vsako jutro je šlo za vegastim vozičkom nekaj mož na črno njivo onkraj žice. Na vozičku je nihal čeber gnojnice, oni pa so imeli cokle zavite v vrečevino, ker se je prst udirala. Rjavkasti pljuski iz čebra so jim zdaj pa zdaj oškropili zebraste hlačnike, a je bilo videti, da jim je kljub temu umazani posel kar všeč. Ko sem se ustavil pri oknu in jih opazoval, se mi je zdelo, da se njihovih gibov drži nekakšna potepuška malomarnost. Za trenutek so bili privid resničnih kmetov, potem pa so na mah in kljub capam pokazali cinično samozavest, kakor da se norčujejo iz poskakujočega čebra, ko pa so

sami doživljali takó nenavadno pognojitve človeške zemlje. Pa tudi smrad je moral biti hud, zakaj straža se je bila oddaljila in jih varovala od daleč. A tudi v razdalji je bil rahel odtенок pomladnega simbola. O, seveda se v barakah ni nič bistvenega spremenilo in tovornjak je kakor po navadi vozil kosti v Doro; a ozračje se je premaknilo, ker tiste dni so se prvič pokazala letala. Sprva smo se jih ustrašili, saj se je zemlja tresla od bomb onkraj hriba, da so naše barake škripale ko sesušene barke. A potem so strojnice zaregljale nad esesovsko kuhinjo onkraj vhoda, takó da je les naših bivališč kar naprej tožil zavoljo brnenja strojev, ob skoraj odmrlih srcih pa se je nabrala nova napetost. Kakor čudež je bilo odkritje, da nekje daleč, na drugem koncu sveta, živi ljudje vejo za našo zgubljeno postojanko in celó za stanovanje straž. Toliko je bilo torej aprilsko ozračje vznemirjeno, čeprav je hkrati rodilo nenavadne težave. Bombe so neke zrušile električne vode, da je bila zvečer v barakah tema, in presekale so vodne cevi. V temi pa so pogrebni obredi dosti bolj mračni, posebno v sobici z jetičnimi telesi. Takó so tisti, ki so se vračali pod noč iz predorov, prinašali nam bolničarjem karbid za mero opoldanske vodene mineštre. A najhujše je bilo pomanjkanje vode. Nemogoče je bilo očediti telesa, ki so bila umazana od pasu vse do stopal, vendar jih je bilo treba spraviti na slamnjače. Pa vse to se je dogajalo ob svetlobi karbidov-

ke. Zdaj je bil Vaska neutrudljiv grobar, ker je bil z nji mi sam, odkar sem bil jaz v sobici za nalezljive bolezni. Pravzaprav sta bili sobici dve, druga je bila oddelek za opazovanje. V prvi so bila samó štiri ležišča, dvakrat po dve. Bolnika pa dva. Na zgornjem ob zidu je ležal stari Belgijec; na spodnjem ob oknu nemški Cigan. Belgijec je umiral, medtem ko je Cigan sedel na ležišču in se ves dan motal. Lačen je bil in imel je čokato telo in debelo glavo; ni pa bilo mogoče vedeti, kakšne so njegove poteze, ker mu je šen nabuhnil obraz. Veki sta bili rumenkasta polža, pod potlačenim nosom sta zijali nabrekli, skoraj prašičji nosnici. Ukradel je bil Belgijcu krajec komisa in mu zato opoldne za kazen nisem dal mineštre. Hotel sem, naj obljubi, da ne bo več jemal, in bi mu tako dal njegovo porcijo, a se je uprl. Kar požri jo, če si lačen moje mineštre, je rekel in žolti pijavki sta mu skušali zlesti z oči. Kaj sem hotel. Nisem mu mogel zameriti, da je splezal kakor mačka za vonjem gor k Belgijcu in mu sunil komis izpod glave; saj je bilo staro telo že na koncu. V deželi smrti pa so tudi Cigani veliki reveži. No, potem sva se pobotala in obljubil sem mu celó, da mu bom preskrbel čik, če ne bo več kradel. In je slovesno obljubil, a da bi zagotovo dobil čik, je hotel imeti mojo dlan, da bi prerokoval z nje. Ta je lepa, saj ti bom vseeno dal čik, če ne boš kradel, sem mu rekel, kar pa se prihodnosti tiče, veva najbrž obadva enako malo, kakšna bo.

Takó sem stal daleč od ležišča, on pa je rekel: Vrnil se boš domov. Saj, to je podzavestno vsakdo upal, čeprav si tega ni priznaval, ker je veljalo pravilo, da ne smeš dražiti smrti s prividi o življenju, ker je smrt maščevalna samica. Ciganu pa nisem ugovarjal, ampak sem ga vprašal, kakó je doma z mojo ženo. Tedaj se je na mah ujezil in obraz se mu je spačil, da so bile vidne črne kocine v nosnih duplinah. Nisi poročen, je srdito siknil, tiste, ki si jo imel rad, pa ni več med živimi. Da, zelo razvito telepatsko sposobnost je imel, a kljub temu, da mi je povedal to, kar so mu prenesle moje misli, mi je bilo vendar vseč, da drug človek nekaj vé o mojih resnicah. Dal sem mu čik, na katerega je zatrdno računal; dal sem mu ga tudi zato, ker sem vedel, da naslednjega dne ne bo imel komu krasti, zakaj Belgijca ne bo več. Takó je Cigan po turško sedel na slamnjači ko nizek in širok štor in vlekel čik, da mu je dim zakrival valjasta mehurja, ki sta mu skrivala oči, jaz pa sem stopil v sosednjo sobico. Tam je bilo osem ležišč, štirikrat po dve. Sosednja sobica in tale sta bila najmanjša prostora v celem revierju, a vsaj ni bilo vonja po gnilih ranah kakor v velikih sobah. Ta oddelek je bil namenjen nedognanim primerom. Čudne, nepojasnjene vročine. Pa kakšen ugleden bolnik je tudi prišel na ta ležišča. Na primer prokurator iz Antwerpna, ki so ga njegovi rojaki na ta način skušali rešiti. Prileten je bil, tih in miren, samó kdaj pa kdaj je bilo čuti-

ti v njegovem glasu odmev prestroge in skoraj nepreklicne zahtevnosti. Takšni ljudje so vajeni ubogljivosti in terjajo poslušnost tudi od smrti. Tam je ležal tudi bolničar Jub, pretenek dolgin, da bi njegova pljuča mogla zdržati, zato najbrž njegova vročičnost. O dveh Francozih pa nisem vedel, zakaj sta deležna Robertove protekcije. A bolj kakor Robert se je menda zanju zavzemal njegov brat. Vendar sem upravičeno upal, da bom prav zavaljo zavetniškega sistema lahko obdržal v sobi Darka. Nisem jaz izposloval, da so ga dali v mojo sobo, a ker je že bil v nji, sem si mislil, mi ne bo težko doseči, da bi v nji ostal. Takrat sem spoznal, da Robert ni dober človek. Res, Darko. Šestnajstleten slovenski deček. Tenka breza. Zjutraj visoka vročina, zvečer nič in celo premalo. Kdo vé, kaj se mu je kuhalo pod palčkami ozkega prsnega koša. A bil je kar naprej dobre volje. Sedel je na gornjem ležišču, v sami srajci in pripovedoval, kakor da sedi na visoki peči v topli tolminski izbi. Saj je bilo tudi tam toplo, pravi, ko je prišel ukaz, da je treba izprazniti taborišče. Na vzhodu kajpada. Pa je takrat že ležal bolan, seveda, že takrat. In slišati je bilo grmenje ruskih topov in so morali kar v srajci teči na sneg. V srajci in coklah. Dragi moji! Sreča, da so spotoma potegnili odeje z ležišč in se zavili vanje. Samó zelo nerodno človek teče, takó zaviti v odejo. Zakaj teči je treba po snegu, to je. Okoli gležnjev se ti opleta plahta, če pa imaš gležnje

proste, te zebe v noge in trebuh. A smo morali teči, kaj hočeš. V coklah pa ti drsi, padajo ti z nog, ves čas se ti snemajo, esesovci pa ustrelijo tiste, ki ne morejo naprej. Takó smo tekli do noči. Ponoči smo bili zaprti v praznem hlevu. Nič nismo jedli, nič pili, zjutraj smo potem spet tekli. Še v temi smo morali iz hleva, tiste, ki niso mogli, pa je esman pok s samokresom v glavo. Takó smo bežali drugi dan. In še tretji. A? Ja, še tretji. Potem smo prišli do vlaka. A ne vé, koliko dni so bili na poti v odprtih vozovih. Vsekakor dosti. In nanje je padal sneg, seveda. Vsa sreča, da je imel ves čas odejo, če ne, bi bil gotovo zmrznil. In zmeraj spet je pripovedoval o mrazu, na lakoto se skoraj ni spomnil, in ko je govoril, se je prisrčno smehljaj, da sem se bal, da ni pri čisti. Saj ne bi bilo prav nič čudno. A je bil samó zagledan, kakor da se mu je bleščalo od snega, o katerem je pravil in po katerem je moral teči. Morebiti pa se ni smehljaj ne snegu ne meni, ampak toploti, ki je ovijala sobico in se razširjala vse nazaj po tem njegovem spominu in po vsem snegu. To je bilo zato, ker smo poleg briketov kurili tudi z lesom, ki ga je prinesla zvečer izmena iz predorov. Na skrivaj, seveda. Imeli so ga v hlačah vse okoli pasu. Odpenjali so se kakor tihotapci in polagali na pod umazane kose lesa in me z vprašujočimi pogledi opazovali, če bo tovor vreden menažke opoldanske godlje. Takó je prihajal Ivanček. Seveda bi dal porcijo vsakemu, tudi

brez tistega lesa, a tako jo je dobil, kdor je bil bolj iznajdljiv; kakor zmeraj v življenju. Vendar so meni malo nosili, ker v tistih dveh sobicah umrljivost ni bila velika in je ostajalo malo hrane. Nekega večera je prinesel drva molčeč Italijan. Zložil je zaprašene kose na pod, ko pa sem mu zlil mineštro v okroglo rdečo menažko, je posodo napol pohlepno, napol nežno objel, kakor da je novo gladovanje priklicalo gibe, ki jih je v njem izoblikovala kronična lakota. Mogoče je čutil, da sem ga razbral, zakaj prisrčno me je pogledal in potegnil iz nedrij upognjen časnik. Nà še to, če te zanima, je rekel. Pa je bilo samó glasilo italijanskih delavcev v Nemčiji. Vera v končno zmago. Mussolinijeva miniaturna socialna republika. Stereotipna propaganda. Papir za v peč hkrati z revnimi kosi lesa, ki so bili poprej skriti za pasom. Vendar šum časniškega papirja po toliko mescih lahko zbudi v človeku val toplote, skorajda val svetlobe. Vrh stolpcev so bila imena italijanskih mest, ta pa so nenedoma prišla predme z vsemi svojimi srednjeveškimi oboki, z gotskimi loki, romanskimi portali, Giottovimi freskami, ravenskimi mozaiki. Izza tiskanih črk so se prikazovale rozete kakor oddaljene obalne luči skozi meglo. Ko pa sem skušnjavo odpodil, se je s tretje strani nepričakovano ozrl vame obraz mlade igralke. Ni bila takšna kakor na filmskem traku spomina, ampak bolj odrasla in manj brezskrbna. Zavaljo slabega papirja in

tiskarskega impresionizma so se črte njenega obraza razblinjale. Hkrati je bila to podoba, ki jo je razsvetljevala luč karbidovke, a morebiti so se na nji prav zavoljo nejasnosti prebudile poteze dekleta, ki sem jo v življenju imel rad. Njen na videz neprizadeti smehljaj, globina v njenih očeh. Njena ljubezen do lepih knjig. Njen klavir. In na mah, nepričakovano, je prišla nedopovedljiva želja, da bi bila še živa in čakala, da se vrnem kakor Odisej iz pekla. Hkrati me je obsvetlila zavest, da je pred mano odšla v podzemlje, od koder ni vrnitve, pa zavest, da izza ležišč v temi prisluškuje in preži name neusmiljena uničevalka. Zato sem izruval podobo iz sebe, kakor strgamo morsko školjko s kamna, in se prisilil, da sem poslušal debeloglavega Cigana, ki je smrčal onkraj vrat. A naslednji trenutek se je igralkin obraz zasvetil na sestrinem ilustriranem ženskem tedniku, zasvetila se je sestrina sobica, v kateri je pramen sonca zlatil vogal mizice in šivalno košarico na nji. Videl sem sestrin obraz, njene poteze, ki so bile lepo urezane kakor igralkine. Saj, s silo sem spet pretrgal podobe, ki so se mi sproti nizale, a morebiti sem prav zavoljo sile, ki sem si jo storil, naslednje jutro izrezal sliko iz časnika. Upiralo se mi je, ker sem bil podoben šoferju, ki nalepi telo igralke na steno šoferske kabine, podoben sem bil vojaku, ki pripne fotografijo na notranjo stran šotorskega platna; a se vendar nisem ustavil. Celó stekleničko z lepilom sem si

sposodil pri pisarju, da sem prilepil njen obraz na košček lepenke; pri tem se je smehljaj na njenih ustnicah popravil, se zbral skoraj ves v koticah. Vem, imel sem občutek, ki ga ima človek, ko posluša zvok razglašene tipke, a kdo vé kak naiven in trmast nagon me je vodil, da sem lepenko postavil na stolček zraven svojega ležišča v kotu. Ne poprej ne potem nisem počel kaj takega, čeprav sem storil marsikaj dosti bolj klavrnega. No, saj me tudi ta banalna spozaba ne bi takó žgala, če ne bi bila povezana z Darkovim odhodom. Stabsarzt je bil tisto dopoldne izredno zgovoren in vse je kazalo, da bo kakor po navadi hitro šel mimo ležišč. Visok in močen in plavolas je bil kakor eden tistih okomatanih igralcev rugbyja, ki so kdaj v trikromiji na prvi strani športnih revij. Stopal je v spremstvu zdravnika Roberta in bil razigran in šumen kakor grušč, ki se vali v dolino. Prevele na ležiščih so bile lepo uravnane, da je bila pod gladkim kockastim belo modrim blagom smrt še bolj potuhnjena, hkrati pa zarotniško naravnana po valovni dolžini židane volje štabnega zdravnika. Takó na primer, ko je bil govor o starem Belgijcu. Gestorben, je rekel Robert, stabsarzt pa je zaupljivo sklanjal glavo in kakor med kolegi modroval, da je bil neozdravljiv, da je imel poleg šena še kup drugih okvar. *Selbverständlich*, je tedaj pritrdil Robert. In je bilo zoprno, da se je tako vedel. Malo je že moral biti vpljuden, če je hotel dobiti ne-

kaj tablet sulfamidov iz esesovske ambulante, a kar je bilo preveč, je bilo pregrešno. Ko pa sta se ustavila ob Darku, se je krpansko telo stabsarzta še bolj razgibalo. S privzdignjenim, domišljavim glasom je spet povedal o visoki vročini zjutraj in o njenem padcu zvečer. *Ja, klar*, je vzkliknil. *Ja, klar*, je za njim povzel Robert. *Klar, klar*, sta ugotavljala. Kot igralec rugbyja je stabsarzt zakorakal pred lesenim ogrodjem in, zavedajoč se svoje življenjske sile in razgibanega ozračja, ki ga je bil ustvaril, odločil, da bo Darka pregledal. Kakšna izjemna naklonjenost! Saj, bilo je bolj presenetljivo priznanje, ki si ga je mož poklanjal, kakor zanimanje za ubogo obsojeno paro. In Darko se je negotovo oziral, ni vedel, če je to, kar pravijo, njemu v prid ali v škodo. Njegov otroški obraz je imel odrasle oči. Trenutek zatem je stal pred njimi v kratki srajci, njegova ozka, lepo oblikovana zadnjica pa je bila nenavadna svežina v ozračju razpadajočih teles. Štabni zdravnik se je razkoračil in sklonil glavo nad Darkovimi pleči. Samó bežno je potipal s stetoskopom tu in tam, a že je spet donel njegov glas: *Klar! Es ist vollständig klar!* Šestnajstletni Darko pa je bil v zadregi pred takó hrupno komisijo in se je nerazločno smehljajal. Slutil je nekako, da gre za čudno burko sredi pokopališča. Ker potem se je Darku približal Robert, ki je seveda tudi vzkliknil: *Klar!* Medtem ko je stabsarzt krožil na mestu in zaporedoma ponavljal: *Klar, nein? Ja,*

selbverständlich klar! Darko se je tačas spet skobacal na svoje ležišče, stabsarzt pa je rekel, da ga bo poslal v Doro. Če se vam zdi, je hitro pristal Robert in samó za las, samó za spoznanje je bilo videti, da je v zadregi, ker vé, da je Darko moj rojak. Štiri postelje so prazne, sem tedaj rekel. Prostora ne manjka, lahko še ostane tukaj. A stabsarzt je zamahnil s svojo ročino. *Nein, nein!* V Dori se bo imel bolje, tam imajo en blok nalašč za takšne bolnike. Robert je molčal in menjal pogovor. Tisti trenutek sem klel njegovo harlekinsko mazaštvo, a ker se nista hotela odpraviti iz sobe in odnesti drugam svoja slepomišenja, sem se vzel k Darkovemu ležišču, da bi mu zravnal prevleko. Klovna sta bila še zmeraj glasna, kot da tekmujeta, kdo bo koga prekosil v duhovitosti. Nena doma pa je stabsarzt vprašal: Njegova žena? Hkrati pa se je sklonil k Robertu in mu šepnil na uho, takó da se je Robert zahihital. Da, kljub mrakotnemu kotu je bil stabsarzt opazil obraz na lepenki in ga onečastil s svojimi pripombami. Takó je bilo vse obupno klavrno. Še najbolj to, da sta se režala potem, ko se nisem znal upreti odločitvi, naj Darko potuje v neznano, pa da se Robert dobrika gospodarju in mu tako laska. A moj najhujši poraz ni bilo hihitanje za mojim hrbtom, ampak zavest, da je bilo to, kar se je dogajalo, v tesni zvezi z razočaranjem zavoljo Darkovega odhoda. Upreti bi se bil še moral stabsarztu, reči bi mu bil moral, da je Darko moj ro-

jak. Morebiti bi mi uspelo. A moral bi poskusiti. Takó pa sem se zanesel na Roberta. Da sem bil poprej govoril z njim, bi bilo seveda drugače, a kdo si je mogel misliti, da bodo Darka odpustili, ko pa so bili tam prokurator, Jub in dva Francoza, ki niso imeli vročine. No, Jub že, a ne takó kot Darko. Saj, kriv sem bil sam, ker sem se ukvarjal samó z bolniki in se nisem družil z vodilnimi, ni mi bilo mar, da bi se kje uveljavil; nobene ambicije nisem imel pa tudi prave samozavesti ne. Bil sem poln pošastnega okolja in ozračja, v katerem sem živel, in še sanjalo se mi ni, da bi se ravnal po pravilih neke osebne politike. In vidim se, kakšen sem bil, a zdaj tudi vem, da človek lahko dosti več naredi za sočloveka, če morajo drugi računati z njim, z njegovim soglasjem. In Darko bi zagotovo ostal, ko bi Robert vedel, da ne more mimo mene. Takó pa je šel. O, saj sem ga dobro oblekel, da ga ne bi zeblo na zaboju v tovornjaku. Tudi listek za Staneta sem mu dal, zakaj če ne, ne bi nihče skrbel zanj, ko se bo v Dori znašel sredi morja bolnikov. In Darko se je v tovornjaku zastrto smehljal, kakor da vé, kaj je v zaboju pod njim, a je zavoljo mene vseeno prisrčen in skoraj pogumen. In samó zavoljo njega me je prizadela tista neumnost z izrezkom iz časnika. Kako sem mogel biti tak bedak, da sem dal portret žive osebe med mrliče. Mrtvega med žive človek lahko da, a narobe ne. Živih ljudi se taboriški suhec ne sme dotakniti niti z mislijo;

enkrat za vselej mora pustiti vse, ki so živi, na nevidnem, sanjskem otoku zunaj zemeljskega ozračja in se jim ne sme približati ne z željo ne s spominom. Ne položiti fotografije živega dekleta med grobove. A Roberta sem takrat razbral, zato sem se potem upiral njegovemu početju z malim Čehom, ko smo zapuščali taborišče. Nisem videl zdravnika v njem, ampak taktika, ki se zna prilagajati. Seveda ne morem vedeti, če bi bilo za Darka bolje, ko bi bil ostal v Harzungenu. A prokuratorja iz Antwerpna so njegovi ljudje popeljali s sabo in ga s postaje Celle nesli do praznih vojaških stavb v Bergen Belsenu. Če sodim po tem, bi se morebiti tudi meni posrečilo spraviti Darka v naš voz in bi bil vsaj v miru in v zaprtem prostoru. A kaj, takrat me je prehitel stabsarzt s svojo harlekinsko razigranostjo. Zdaj bi bil čisto drugačen bolničar. O, seveda bi mi v svetu dokončne negacije spet usahnila sleherna misel na prihodnost, a potreba po organizirani dejavnosti bi mi ostala. Tedaj pa je bilo, kakor da se je uresničila zavest bližajočega se konca, ki je zameglila moj notranji svet ob koncu prve svetovne vojske in ob doživetju fašističnih požarov. O zlohotni in neodpravljeni tesnobi je za vse tedaj res spregovoril Srečko Kosovel, a ni bil sam, ki jo je nosil v sebi. To je tisti občutek katastrofe, o kateri govori tudi Ionesco. Te tesnobe pa se je vsakdo reševal po svoje. Nekateri z umetnostjo, nekateri z bojevitostjo. Jaz sem jo skušal

odmisliti, ne da bi jo mogel s čim zamenjati. Odmišljal sem jo nagonsko, to se pravi, da sem jo potiskal v podzavest, od koder je prihajala. V krematorijskem svetu pa, kjer se je katastrofa uresničila, sem se ji spet izmikal, tokrat z delom. Samogibno sem se odrekel mislim in spominom in se razdajal v zaporedju vsakdanjih, vsakoumih, trenutnih gibov. Materializiral sem se v aktivni skrbi za druge. A kakor je bila iz dejavnosti izključena ne samó vsaka misel, ampak celó slutnja o prihodnosti mojega bitja, takó je bila izključena sleherna misel na prihodnost tudi pri skrbi za druge. Ker sem bil od mladih nog prikrajšan za vsako predstavo o prihodnjih dneh, je ob večnih pečeh spojitve z golim trenutnim bivanjem postala dokončna. Zlo, ki je tukaj presegalo vse domišljjske razsežnosti, je bilo že zdavnaj imanentno v meni kot preteča pošastna senca. Zato se mi zdaj večkrat zazdi, da sem bil zovoljo spojitve s strahom v tem svetu neobčutljiva filmska kamera, ki ne sočustvuje, ampak samó snema. No, primera seveda ni prava, ker ni šlo za ravnodušje, ampak za obrambni sistem, ki ni dopuščal, da bi čustva segla do človeškega jedra in načela njegovo zgoščeno samoohranitveno energijo. Zato je bil filmski kameri, ki je bila trda in nepremična od strahu, odvzet tudi spomin, odrezana je bila od preteklosti, kakor da je neizprosna kislina posnela vso emulzijo s celuloidnega traku na starih vretenih. Ne pomnim namreč, da bi kdaj

s silo odklanjal sleherne vezi s prejšnjim življenjem, ločil sem se od njega v neznatnem trenutku, a korenito. Medtem ko je bil odziv drugih bolj normalen. Nekateri so si odmišljali celó sedanost takó, da so ves čas živeli v preteklosti. Tak je bil Vlado in si je pomagal s pravljíčno podobo ljubezni, katero je zmeraj na novo oživljal, jo razvijal in poglobljal.

Saj pripovedovati je res znal. Bil je že po postavi zgovoren, potegnjen ko kak Holandec, a bolj gibčen in nemiren, z ozkim, zagorelim obrazom. Pa črnolas. Pravi dinarski tip. Nič ošaben seveda, samó malce vzvišen, kakor mu je velevala njegova dalmatinska kri. Takó je bilo že v vlaku, ko so nas iz Dachaua peljali v Doro. Samó deset nas je bilo, deset pravkar potrjenih bolničarjev, zato smo potovali v osebni vlaku. Z drugimi potniki smo sedeli v velikem kupeju in plavolaso dekle se ni balo esesovcev in se je z nami šalilo. Meni je rekla, da smo kakor v pižamah v tistih uniformah, jaz pa sem se iz vljudnosti, ker je bila tako prijazna, samó nasmehnil. Preveč sem imel povedati o črtastih oblekah, a ona nam je s svojo igrivostjo menda hotela razodeti, da bo takšnih uniform kmalu konec, zakaj v Münchnu je bila z nami v zaklonišču sredi prestrašene množice. Vlado se je tedaj vzdignil s svojega sedeža in se prerinil do mene. Hotel je, naj mu odstopim svoje mesto, ko pa je videl, da

ne bo nič, se je uprl, a se nazadnje vendar spet odpravil po sredi kolen nazaj na svoj prostor. Ta ne zna, je godrnjal in skomigal z rameni, medtem ko se je dekle smejala in so bili tudi esesovci v kupeju ljudje kakor drugi. A tudi potem, ko sva si bila dobra kakor brata, je bilo njegovo prvenstvo v ljubezni aksiom. Prihajal je k meni zvečer, ko sem bil še v sobici z grižavimi. Imel je črtast jopič, namesto zebrastih hlač pa temno modre trenirke, ki so mu tesno objemale gležnje, takó da so bile njegove noge še daljše. Te noge pozna vsaka deklica v Splitu, je rekel, in njegov skoraj šilasti obraz je ostal resen, samó nosnici sta mu komaj vidno trepnili, a že je spet nadaljeval svojo hojo po ozkih splitskih ulicah in pomolih. Nekega dne se je vzel kar na skalnati breg kakor ribič, ki pazi na prihod tunov; ker moral je biti sam, ko je bil slabe volje. Za nič na svetu mu tedaj ni bilo mar. A ko je bil tako na vrhu, sta spodaj na peščenem pasu rjaveli v soncu dve deklini teles. Edinstven prizor in edinstven občutek. Strmo skalovje nad bleskom safirnega morja in nad čokoladnimi oblinami deklet, ki sta kakor vili na peščenem zatišju med skalami. In ni znal premagati svoje prešernosti in zalučal je kamen, da je zletel v širokem loku in čofnil v vodo tik ob produ; vili sta se zdrznili in zbežali po divji obali. Vse so bile njegove, a vendar ni vedel za naslov nobene; ko pa je bil slabe volje, je sedel na pletenem stolu pred kavarno in nobeni se

ni posrečilo, da bi ga pregovorila, razen eni, ki je tako dolgo šepetala in mu prigovarjala, da je vstal in sta šla skupaj. Saj, a potem so prišli drugačni časi, ko so Italijani zasedli Dalmacijo. Tedaj je bil zapor premajhen za vse splitske fante. Dekleta so pisale v celico: Kaj so te hudo tepli, Vlado moj? Kako so mogle skriti listke v robove perila, da jih stražniki niso našli? Potem ga niso smele obiskati, pa so poslale mlajšo sestrico v zapor in otrok je zlogoval, kakor so mu naročile: Kaj – so – te – hu – do – te – pli – Vla – do moj? A kmalu zatem je bil velik proces v Splitu in je bila na zatožni klopi vsa mestna mladina, fantje in dekleta. Sodniki so spraševali, dekleta pa jim niso odgovarjale, ampak so se hihitale. Potem so vse vkrcali na parnik, a ko so jih imeli odpeljati, je prišel ves Split na obrežje in ljudje so jim nanosili vse, kar je bilo najboljšega v mestu. Zato, da ne bodo lačni na poti. Oni pa so na krovu peli partizanske pesmi. Peli so jih do Benetk, dokler jih niso izkrcali; ljudje pa so strmeli v stasite plavolaske, za katere so jim rekli, da so banditke, a so bile najlepša dalmatinska dekleta. Spet so napolnili z njimi zapor, a imel je srečo, da je njegovo okno gledalo na ozek calle, kakor pravijo Benečani tesnim uličicam. Veliko srečo je imel, ker prav nasproti njegovih debelih rešetk je bilo okno, kjer se je česalo črnolaso dekle. Majhna je bila, in ko se je česala, ga je gledala, kakor da vé, kakó je glede ljubezni z njim v Splitu.

Takó je bila po navadi tišina vsenaokoli in ona, ki ga je ljubila, si je vsakikrat, ko se je česala, zanj razgalila prsi. Tudi listek je poslala po pazniku in na obisk je prišla, zato ker žena, ko ljubi, seveda zna premostiti neverjetne težave. Lahko pa je podkupiti italijanske nameščence. In ko so jih odpeljali, se je jokala. A kaj, tudi v južni Italiji so jih imeli ljudje najprej za bandite, a potem so bili zmeraj alarmi zavoljo letalskih napadov in prebivalci so pritekli pod zid njihovega zapora, ker so bili tam na varnem pred bombami. Dekleta so kajpada pritekla, da bi se med alarmom pod zamreženimi okni z njimi menile. In tako je sedel na robu mojega nizkega ležišča in stegoval preklaste noge daleč po podu. Njegovo pripovedovanje je bilo basen, ki je prenesla njega in mene iz gluhega kroga. Da, on se je reševal s čarom ljubezni, iz njene svetlobe je črpal samozavest. Zavoljo trajnega privida ni bil pričujoč v uničenem ozračju, medtem ko sem jaz čutil, da ne smem iz tega ozračja v nobeno smer, ne nazaj ne naprej. Ta razloček razpoloženj in nagnjenj je prišel najbolj rezko do izraza ob izpraznitvi taborišča. Seveda je bilo ukazano, da morajo vsi sposobni zarana stran, a Vlado je bil bolničar in bi bil lahko ostal z bolniki, Robert ga je celo nagovarjal, naj ostane. A je šel. In zdelo se mi je krivično, ker sem bil nekako prepričan, da bo ostal zavoljo tovariške navezanosti name, saj sva bila vsak prosti čas skupaj. Pa sem spoznal, da seže tovariš-

tvo lahko samó do nekaterih plasti človeškega bitja. No, mene je takrat zdelal tisti jutranji curek iz pljuč. Ni se mi dalo, da bi hodil peš, in če sem le mogel, sem legel. Vlado pa je komaj čakal, da je odšel za svojim svetlim prividom. Če jim bo sila, bodo bombardirali barake z vsemi gnilimi telesi vred, je rekel. Saj, a vendar je bila morebiti poleg kašlja, ki me je stresal, da me je trgalo v črevesju, tudi motna zavest solidarnosti tista, ki je odločila, da sem ostal z invalidi. Ne vem. Če zdaj razmišljam o tem, mislim, da sem imel, prav nasprotno kakor Vlado, občutek, da bom na poseben način varen, če bom del revierja. Kakor da je manj ranljiv, kdor dela za skupnost, ker se s svojim delom rešuje anonimnosti in je smrt z njim bolj obzirna. Zato bi verjetno ostal, tudi če ne bi bil bolan, čeprav je bilo tvegano ostati v praznem taborišču z vso tisto razpadlo človeško snovjo. Nato varjanje, ki je sledilo, je bilo podoba konca, ki se ga je Vlado zbal, jaz pa sem že videl spraznitev taborišča tukaj. Da je bilo ukvarjanje z bolniki nekakšno poroštvo pred klicami zla, je bilo res samó toliko, kolikor je res, da vé, kdor se ukvarja s poškodovanim telesom sočloveka, samó za ranljivost drugega, na svojo ne misli in je pred njo psihološko nekako imun. Drugače je seveda imunitetnost slepilo, saj je bila moja okužba najboljši dokaz, pa še bolj Mladenov konec, kateremu sem bil priča prav zavoljo svojih ranjenih dihal. Robert ni s stetoskopom

mogel ugotoviti, če je prizadeta desna stran ali leva. Da ne sliši nič, je rekel in me poslal v Doro k rentgenologu. Takó sem potoval ob zabojih, ki sva jih polnila z Vasko in zavoljo katerih se je kapo revierja večkrat jezil. Njegovi nemški natančnosti ni bilo prav, ko je kakšnemu mrtvecu molel konec rumenih stopal izpod pokrova; a midva si nisva mogla pomagati, če so bile kosti tako dolge. Predvsem holandske. Če pa je troje trupel v zaboju, ni mogoče zahtevati, naj pokrov stoji vodoravno. Kapo je bil že enajst let v taborišču in je imel seveda pravico, da je siten, posebno ker se mu je upiralo, da mora on, komunist, vsakemu okostnjaku, preden gre v zaboj, pregledati zobovje. Midva sva položila nosilnico na tla za barako, kapo pa je prišel in pregledal široko razklenjene čeljusti. Bil je zamišljen in mrk, ko je izdrl zob za Hitlerjev zlati sklad; zato je godrnjal nad Vaskom in mano. A je bil simpatičen človek, z razumnim, podolgovatim obrazom. Večkrat se je igral s štirinajstletnim ruskim fantičem, ki je ležal v veliki Janoševi sobi zavoljo že zaceljene rane na nogi, in mislil sem si, da najbrž ne bi čakal enajst let, preden bi me zamikala igra z rožnatimi udi. Kapo pa je svojo razdvojenost skušal zamegliti z ambulantnim alkoholom in je večkrat taval kot senca po baraki; zato je pravzaprav vladal v revierju Robert. Da, Robert me je poslal v Doro in sem šel bolj zato, da vidim Staneta in Zdravka, spraševal pa sem se, čemu zame

prednost, da grem na skopijo prsnega koša, medtem ko so na dveh podolgovatih zabojih poševno zleknjeni trije, ki jih sunki kamiona premikajo v temi. S čim sem si zaslužil, da, medtem ko oni ležijo v zabojih in na njih, lahko razmišljam o njih skoraj kakor z drugega brega uničujočega veletoka? Skrbel sem za bolnike in oni bi se res čutili še bolj osamljene brez moje bližine. Že res, a marsikdo bi bil pripravljen prevzeti moje mesto in bi bil prav tako lahko naklonjen onemoglim. Vem, da sem v mladih letih sanjal, kakó bom napisal knjigo, v kateri bo človek presenečal človeka z moško dobroto, a to ni moglo zadostovati, da bi me odkupilo sredi milijonov padlih. Pa je bila razlaga kakor zmeraj zelo preprosta. Slovenski človek, ki je v Dachauu dal na seznam imen novih bolničarjev tudi moje ime, je poskusil rešiti nekoga, ki bo, takó se mu je zdelo, svojemu rodu morebiti koristil. Ne vem, kdo je bil, a po svojih močeh sem skušal delati tako, da bi ne bil razočaran, če pa ne živi več, da ne bi razočaral njegovega pepela. Vendar sem se med tisto vožnjo čutil krivega. Platno je frfotalo, esesovec za mano je godrnjal nad šoferjem, ker je moral zavoljo njege ves čas loviti ravnotežje. A se mi ni ljubilo, da bi skušal razumeti, kaj pravi, spraševal sem se, zakaj se bo rešil. Ker je dober krvnik? No, morebiti niti ni bil, ampak samó omejenec kakor tako veliko število dvonožnikov. Usta, ki žvečijo, želodec, ki melje, splovilo, ki deluje

kakor bat pri stroju. Nekateri pa poleg tega potrebujejo še kaprola, da jim usmerja korak. Godrnjal je, ker ga je na ovinkih spodnašalo, a če bi se bila, ko je bilo še čas, njegova pamet prebudila, bi ne stražil okostnjakov na vozilu, ki hití v centralo smrti. A njegova pamet je bila gluha kakor noč, v katero je bila pogreznjena njegova domovina. Noč, v kateri je bilo vse mogoče, vrste jetičnih, ki jih oblačiš na podu, pa rentgenolog v bojni opremi, z usnjenim ščitom pred sabo in z gumijastimi rokavicami. Na koncu barake, na dnu hodnika je bila tista ozka sobica, in tam je pregledoval prsne koše, medtem ko je na bregu za barako gorela visoka kopa teles. Takó je bilo njegovo početje podobno vnemi zdravnika, ki v podmornici, obsojeni na smrt, pregleduje moštvu pljučne vršičke. Ne vem, kaj je našel, a odpravil me je v petih minutah, čakal pa sem nekaj dni, da me je tovornjak spet odpeljal v Harzungen. Bilo je prav v času velikih selitev iz vzhodnih pokrajin in Dora je bila polna kamionov, ki so vozili z železniške postaje. Drugače se je vse razvijalo kakor decembra, ko smo prišli. Barake so bile razmetane po pobočju in obdane z ilovico, po ilovici so peljale stopnice in steze, na katerih se je sneg mešal z blatnim lepilom. In barake so bile v grapah, pa na vzpetinah, kakor da bi za trenutek lahko spominjale na osamljene planinske kočé. A spodaj, na planem, so bile barake lepo uvrščene v lagerskem slogu. Po sredi je šla

široka cesta, menda je bila širša kot v Dachauu, in peljala k mogočnemu izhodu, onkraj pa se je spet nadaljevala široka cesta, da se je človeku porajal občutek brezmejnne daljine. Ob vhodu je stala straža kakor ob obokih vzdignega mostu. Mimo so zjutraj in zvečer korakale postrojene vrste. Ko sem jih gledal iz barake na griču, mi je bilo, kakor da se premikajo na ravni cesti vrste sanjske pehote, ki jim še sivkaste in modre proge oblačil dodajajo svoj zlomljeni ritem. Obenem je ob vhodu tej dolgi procesiji zjutraj in zvečer igrala godba. Koračnice za spodbudo zjutraj, na čast delu zvečer. Kolone so se pomikale kot s črtalom narisana reka sivo modrikastega blata, ob pokopaliških vratih pa je četica zgubljenih duš pihala v svoje inštrumente. Seveda so imeli igralci vso pravico, da si skušajo rešiti življenje in da prejemo dodatek hrane za svojo glasbo, za to, kar je bil nekdanjih njihov poklic; vendar je bilo takšno igranje trpka stvar, zato so prihajale iz glasbil rezke note. Ves dan so namreč kamioni vozili skladanice okostij, ki so bila poprej pokrita s pršičem, a so jih potem, ko je odjuga omehčala sneg, poškopili z apnom. Vozila so se ustavljala na rebri, tovor pa so odlagali v blatno brljuzgo, da so imeli nosači krajšo pot na vrh griča. Vojaški šofer je kadil cigareto in pazil, da ne bi stopil s čevljem v pregloboko brozgo, fantje v zebrah pa so raztovarjali tovornjak. Imeli so črne gumijaste rokavice gor do komolcev in

eden je stopil v vozilo, da je jemal s kupa v kotu in vlekel na plano. Gibal se je hitro, ker kmalu bo priropotal naslednji tovornjak. Takó so poškropljene kosti skoraj oživele pod njegovimi rokami in bilo je videti, kakor da mu hočejo olajšati delo in so se mu spretno izmuznile in zdrsnile dol. Tam so jih gumijaste rokavice oddrsale na kup, a že so bili spet ondi nosači z lesenimi nosili, ki so imeli po sredi razpeto žičnato mrežo. In medtem ko je šofer priganjal, ker bo zdaj zdaj moral odpeljati, sta postavila nosača nosilnico na tla in položila izsušeni tovor nanjo. In ker so bila usta zadelana z apnom in rebra šibje zidarske košare, si fantje niso mislili, da je njihov tovor še nedavno stal pokonci, kakor oni, in da je bil odet v prav take črtaste cunje, kakor so njihove. Že zdavnaj so se privadili in nič niso mrki pri svojem opravilu; podobni so mladim zidarjem, ki se namuznejo dovtipu, ko skladajo opeko na nosila. In tudi na rebri so podobni graditeljem, ker se ves čas opominjajo in hodi-jo navkreber v poševni črti, da ne bi zvrnili nenavadne opeke. Spominjajo na drvarje, ki nosijo polena oglarjem na vrh in pazljivo predstavljajo stopala na spolzkih ilovnatih tleh. Ali pa na tihotapce, ki tovorijo blago čez mejo, samó da je to blago brez vrednosti, plevel, ki ga je z vsakim novim dnem več in več, meja pa tista črta med življenjem in ničem, ki jo je nevredno blago že zdavnaj prestopilo. In zato, glej, so nosači, ko se vračajo z vrha,

skoraj živahni delavci, ki hitijo k neusahljivi zalogi. Nekdo se celó spusti v tek dol po rebri in drži nosilnico samó za en ročaj, takó da drugi konec poskakuje po grbančastih tleh in žičnata mreža na sredi sunkoma podrhteva. Da, in takrat, sredi nenavadno mirnega ozračja, se je prikazal Mladen. Kakor da bi slutili, da z njim nekaj ni v redu, smo se ga prejšnji večer spomnili v ambulanti. Menili smo se o Dori, Zdravko je pripovedoval, kakó je bilo skraja taborišče samó hrib, ki so predenj pripeljali može v črtastih oblekah in jim dali krampe in lopate, in kolikor prostora so si z njimi vdolbli v steno, toliko so ga imeli za zavetje in spanje. Potem so začeli širiti luknje z minarni, a ker delo ni smelo čakati, je polovica delavcev lahko spala, medtem ko so drugi razstreljevali in zasipali speče s kamni. Vendar je število novih sil zmeraj preraslo število uničenih, in tako so nastali predori, iz katerih prihajajo V-1 in V-2, ki potem preletijo Rokavski preliv in nosijo smrt angleškim mestom. Da je poleg nemških inženirjev in tehnikov tudi še vse polno zelo sposobnih tehnikov v zebrah, ki morajo pomagati, a so med njimi taki, ki so izredno iznajdljivi, posebno Francozi in Rusi. Francozi, takó se vsaj šušlja, so imeli menda celó oddajno postajo, saj so esesovci tako mrzlično nekaj iskali, da so pometali vso slamo iz slamnjač. Ruski in francoski tehniki, ki delajo pri zračnih torpedih, pa po svoje opremljajo te komplicirane in

občutljive mehanizme. Ruski mehaniki so menda spustili svoj seč v tenke cevke in so torpedi, ki so jih pripeljali na Francosko in postavili na vzletišče, kar na lepem stavkali. Drugič so zamašili cevke s papirjem. Torpede so seveda morali pripeljati spet nazaj. Vlak torpedov. Mehanike so obesili. Petnajst. Kar na tračnico, ki so jo vzdignili v zrak, pošev sredi predora, in nagnali so tja ne samó deportirance, ampak tudi vse civiliste, vse uradnice in strojepiske. Te so vreščale, ko so obešali petnajst ruskih mož takó pod zemljo ob svetlobi žarnic, medtem ko so vsenaokoli stali varuhi z brzostrelkami. Ena od deklet se je potem celó takó ojunačila, da mi je nekega dne prinesla kos kruha v barako, je rekel Zdravko. Kaj naj z njenim kruhom, s takšno dobroto se ne boš odkupila, še manj pa kaj spremenila. Mi smo mu ugovarjali, da ne bi smel odkloniti kruha, saj je bila v veliki nevarnosti, ko je v podzemlju prišla v barako, kjer je obvezoval ranjence; ceniti bi bil moral tak srčni vzgib, ki bi ga dekle lahko zelo drago plačalo že ob odhodu iz barake, če bi jo kdo zalotil. Zdravko ni ugovarjal, ampak zamišljeno molčal. No, tedaj je zatulila sirena, in ostali smo v temi, kakor pred veliko uganko človeškega bivanja. Zdravko je molčal in slišati je bilo samó glas njegovih korakov po podu. V noči je odmeval še glas piščali, ki je bil prišel kakor krik stotisočev iz osrčja zemlje, iz ozke razpoke, skozi katero je vel prepah rogov in predorov.

Mi pa smo se z mislijo vrnili v Dachau, občli speče barake, se znašli vsi zbrani pri doktorju Blahi, ki je kar naprej seciral, Mladen pa, ki ni hotel gledati, je odšel na plano. Stane je tedaj v temi zaropotal z lesenim obuvalom in vprašal, kdo vé, kakó kaj gre Mladenu v Nordhausenu, ki je bil pred kratkim bombardiran. Prav takrat nas je Mladen presenetil s svojim prihodom in bil je bled in upadel, da so ga morali podpirati. Kaj ti je vendar, človek božji, smo ga spraševali, on pa ni mogel sedeti na stolčku in ga je Stane držal z roko okoli ramen. Je lahko vam, je kakor sam sebi momljal Mladen, tukaj je paradiž, v Nordhausenu je ambulanta v tovarni, debele cevi so nad ležišči, kapo pa je pederast, ki samó mlati okoli sebe, da se ga mora paziti celó bolničar. Potem mu je glava zakinkala, kakor da je zlomljena. Vsi obzirni in negotovi smo stali, on pa je šepnil, da je trebuch, da je tifus. Beži, beži, kakšen tifus, je očetovsko rekel Stane, a Mladen je molčal, kakor je molčal tudi potem, ko je ležal v sobi, kjer je številne bolnike pregledoval poljski doktor in kjer sem tiste dni spal tudi jaz. Poljak je dal stetoskop na Mladenovo srčno stran in rekel, da ni v redu, Mladen pa je, kakor da odgovarja šepetalcu v srcu, pritr dil, da ni v redu. Hitro zatem je kriknil, da se približujejo letala, in zakrilil z rokami. Daj, ne vidiš, da se podira zid, je vzkliknil. Če se bo pridružila še pljučnica, bo po njem, je na hodniku rekel doktor, takó

da smo prihajali k ležišču kakor sence, odhajali in se spet vračali. Ves čas je ležal na hrbtu, zavaljo bele srajce je bil njegov obraz še ožji in njegova malce ploščata nosna kost nekoliko bolj vidna. Njegove poteze so bile zbrane in za spoznanje odsotne kakor v Dachauu. Šel je glas, da se je ukvarjal z glasbo, in najbrž je bilo res, ker poslušal je človeka tako, kakor da sliši še nekaj, česar mu ne praviš, a je nekje zraven, poleg, kakor zvesta spremljava. K njegovemu ležišču smo stópali molče in morebiti upali, da bo nepričakovano razdrl tišino in razveljavil prevaro, ki si jo je izmislil, da bi se rešil Nordhausena. Bili pa smo nemi tudi zato, ker smo imeli mesce in mesce opraviti s poginom, a smo zmeraj sebe izključevali iz njega. Takó po navadi človek pri požarih in katastrofah zmeraj nagonsko izvzema sorodnike in prijatelje iz usodnega kroga; z mislijo jih iz daljave prenese na varno, jih spravi na breztežen in neviden otočič, kjer so kljub vsemu neranljivi. Zato smo bili bolničarji ob bolničarjevem umiranju topoglavi; smrti zdaj nismo opazovali od zunaj, ampak nas je notranje ogrožala, in smo verjeli v čudežen preobrat tudi s podzavestnim upanjem, da bi bili z njegovo rešitvijo tudi mi oteti. Predzadnjo noč je kljub nezavesti zdrknil z ležišča in odtaval na potrebo. In očital sem si, ker se nisem zbudil, da bi ga ogrnil in obvaroval pred hladom; a vsak bolničar dobro pozna tisto grgranje v prsih in vé, kaj oznanja. Nismo

vedeli, kaj naj počnemo, in smo prelistavali listnico, ki je pripolzela izpod njegovega zglavja. Naivno smo želeli, da bi našli kaj, kar bi mu bilo v uteho in bi kakor talisman okrepilo ugašajočo svetilko v njegovih očeh. Nazadnje smo imeli v rokah sliko plavolasega dekleta, ki je zadaj z lepo pisavo napisala *tvoja Mimica*. Mislili smo si, da nihče od deportirancev nima listnice, nihče nima pri sebi slike in je zares čudež, da je plavolaso dekletje sredi pogubljenih ležišč, čudež, ki bo za Mladena odrešilen. Obenem smo ob lepem dekliškem licu pozabili nanj in bili barbarsko pleme, ki mu je fotografija čarobna prikazen. Zazdelo se nam je, da smo se tega zavedeli in da se je na Mladenovem obrazu pojavil oddaljen odtенок trpkosti. Mladen, je šepnil Miran in držal sliko ob njegovem licu, glej Mimico, Mladen. On pa je molčal, samó pod zaprtimi vekami je komaj vidno vzvalovilo kakor vzgib morja, ki je zmeraj mirnejše, v oddaljeni neskončnosti zmeraj bolj negibno. Potem je bilo videti, da se je ime vendar ujelo v uho, ki je bilo polno oddaljenega brnenja večnosti. In tačas, ko so bile njegove oči zaprte in obraz miren, so se ustnice nasmehnile in komaj slišno zamrmrale: Blejsko jezero, véš . . . ona tam . . . Saj, kmalu zatem je Stane tekkel po coramin, a je bila injekcija odveč, mi pa smo strmeli in hodili po prstih, kakor da je to prva smrt, ki smo ji priča. V meni se je spet zbudil glas vesti, ker sem bil tam zavoljo formalnega pre-

gleda, medtem ko je Mladenu takó nesmiselno potekel rok. Spet mi je bilo prizaneseno, brez vzroka prizaneseno, njemu pa prav tako brez razloga storjena krivica v brezobzirni ekonomiji bivanja. Pri tem me je še posebej pekla misel, da sem mu, ko je ležal, ponujal lonček pijače, pa me je vznejevoljen odpodil in mi rekel, naj ga ne mučim. Bledlo se mu je takrat, seveda, in kdove koga je odganjal, a meni se je zdelo, da me je v snu razbral in videl, kakó se z lončkom tekočine skušam dobrikati usodi. Ni bilo res. Nikakor ni bilo res. A nihče ne more tajiti, da je na dnu svojega bitja podzavestno potolažen, ko preti nevarnost drugemu in ne njemu. V tovariškem gibu, ko ponujaš obsojenemu pijačo, je kljub vsej dobroti tudi drobec hvaležnosti zaporedju, ki je določilo, da strežeš ti njemu, ne on tebi. A nismo se mogli pomiriti in zato sta Miran in Stane prosila šefa, naj bi Mladena secirali. Kakor da nas ne zanima vzrok smrti, ampak da še vedno ne verjamemo do kraja v njegovo smrt in upamo, da bomo še našli iskrico življenja v najbolj skritem kotičku srca. Tako smo stópali po strmi vzpetini, po kateri so fantje s črnimi rokavicami nosili kosti iz kamionov. Drselo nam je pod stopali in iskali smo grče posekanih dreves na blatni rebri. Tistih z nosilnicami ni spodnašalo, morebiti zato, ker je tovor, ki so ga nesli, težil njihove korake. Ko pa smo prišli na vrh, najpoprej nismo nič videli, zakaj valil se je gost dim, ki ga je veter

cefral kakor sajasto meglo. Šele potem se je prikazala piramida, katero so spodaj oblizovali dolgi ognjeni jeziki. Tisti z nosilnico so stresali svoja polena na kup, medtem ko je postava z dolgim kajfežem v roki pretikala v kopi viseč ud in mu iskala pravilno lego. Samó trenutek smo postali pred dimom, ki je oblizoval lobanje in uha-
jal iz razprtih ust, potem smo stopili v kočo iz brun. Bili smo pred tisto piramido občutljive priče, a bili smo obnem odbor, ki je vaje takih prizorov, komisija, ki se je zbrala, da bo ugotovila nekaj odrešilnega. Bili smo skoraj uradne osebe in vsak je bil zase nekako miren, kakor da je Mladen eden izmed nas, živ med nami in ne predmet našega obiska. In v prvem ozkem prostoru je bilo vse kakor v planinski koči, razen opečnatih vaz, ki so bile podobne visokim lončkom za cvetlice, a so bile posode za pepel sežganih nemških ljudi. A videti je bilo, da tudi oni niso bili več deležni te zamudne prednosti, zakaj lonci so bili prazni in uvrščeni ob zidu na tleh. V sosednji sobi je ležal Mladen na kamniti mizi in mlad Francoz si je nadeval rožnate rokavice, katerim je manjkal konec desnega palca. Čokat in močen je bil tisti poba in ves čas marljivo gostobeseden kakor človek, ki želi, da bi od nečesa odvrnil pozornost. A mi toliko da smo opazili njegovo junaško zgovornost, imeli smo oči na Mladenu, na njegovih očeh, da ne bi videli razpoke, ki se je začenjala pod njegovo brado. Miren je bil, Mladen, in

zdelo se je, kakor da potrpežljivo čaka na izid operacije. Videti je bilo, da se je vdal trmi svojih tovarišev bolničarjev, a da je kljub temu sam s svojo mislijo in da na skrivaj v kotičkih ust zadržuje senco trudnega posmeha. In čeprav se je mali trikotnik, človeško srce, pod nožem zgovornega fanta odprl kakor skrinjica, se je njegova skrivnost vseeno izmuznila, in še samo bi se kakor živo izmuznilo, da ga ni urna dlan zadnji trenutek spet uje-la. Srčna hiba, je rekel fant in pobezal z nožem v zaklopke. Gledal sem srce, zatem pa neprepleskani omet na zidu za kamnito mizo. Lahko bi mislil na kadečo se kopo in na dim, a nisem; samo na tistem sivem in vlažnem ometu na steni sem videl vsako zrnce posebej. Mladenov blede obraz je bil pred ometom kakor obraz dekleta, ki je rodila mrtev plod in so bile vse njene bolečine zastonj. In tako je fant odložil plod, in ko se je lotil pljuč, je nastopil skoraj trenutek olajšanja. A kmalu je s svojimi širokimi dlanmi začel izžemati gosto črnilo in je rekel: pljučnica. Tedaj sem pogledal Mladena in se mi je zdelo, da je potolažen, ker ga ne boli, videti pa tudi ne more nič, ker je fant obrnjen proti nam in mu kaže hrbet. Takrat je vstopil zdravnik šef, visok Holanec s porogljivimi očmi, tako da je bil fant malo manj klepetav, posebno še, ko je nekaj rekel o jetrih in so se holandske oči razživele, šef pa je rekel, da je prav narobe res. Fantu se je začelo zatikati, in spet sem pomislil, da

je samó medicinec, ki se je javil kot obducent, da bi si s tem rešil življenje; šef pa to vé, a ne dopusti, da bi v njegovi navzočnosti kvasil tjavdan. Takó je zahteval, naj mu pokaže srce in pljuča, a ni ugovarjal diagnozi. In tako je medicinec zataknil škarje v črevo in ga paral po dolgem, kakor z napol zaprtimi škarjami prodajalec para platno. Potem se je ustavil in si ogledoval madež. Ne, je rekel šef. Takó je spet paral črevo in se ustavil, pogledal in rekel: tifus. Tedaj je šef prikimal in tudi sam ponovil: tifus. Zatem si je prižgal cigareto. Meni pa se je zdelo nespoštljivo, da si jo je z užitkom prižgal, a obenem mi je bil všeč, ker je bil v črtasti obleki tako visok in samozavesten. Pa tudi zato, ker je prišel in takó počastil Mladena, čeprav nisem maral misliti na Mladenov obraz, ko bo sam. Grdo pa je bilo, da je francoski fant takó metal drobovje na kup in ni odprtine spet zašil kakor zdravnik v Dachauu. Takrat sem se spomnil, kakó Mladen ni hotel gledati seciranja po kratkem bolničarskem tečaju, na katerem nas je učil doktor Arko. Nočem videti, je rekel. A nisi imel prav, sem ga zdaj na tihem karal, ko smo odhajali iz koč, nisi imel prav, Mladen, moral bi se premagati, morebiti bi se laže bojeval s smrtjo. Otročji sem bil in zavedal sem se, da sem otročji, a ponavljal sem mu, da ni prav storil in da bi moral vedeti, kakó so rekli naši očetje, ki so se vrnili s soške fronte. Ne smeš se bati smrti, so rekli, zakaj če se je

bojiš, se spotakneš in takrat smrt lopne po tebi. Trezen moraš biti, vsi tvoji gibi morajo biti naravni. In spet sem vedel, da ponavljam nesmiselne besede kakor urok, ki bo zmedel vse misli in jih odplavil stran. Vendar sem ob izhodu tudi Stanetu rekel, da Mladen v Dachauu ni maral seciranja, pa je zdaj prav njega doletelo. Kdo vé, zakaj sem po sili skušal povezati dogodke, ki niso imeli nobene zveze. Bolje bi storil, ko bi molčal. Ko pa smo stopili navzdol po rebri, se mi je zdelo, da smo tako previdni, ker je ves grič živ, sestavljen iz živih organov in da vsak trenutek lahko stopimo na človeško srce, na Mladenovo srce, na njegove oči. Zakaj ves čas so šle nosilnice mimo nas in nosile gorivo na vrh; z ene nosilnice pa je visela koščena roka in drsala po brežini, da je bilo, kakor da se njeni suhi prsti zastonj skušajo oprijeti zemlje in se rešiti ognja.

Vrnil sem se na stopnišče in se počasi vzpel na gornji pašten. Ozke terase so podobne terasam, ki se strmo vzdigujejo po tržaškem bregu od morja do roba kraške planote. A tam se upogibajo z bregom, skrite so med akacijami in gosto robido, z njih stopi noga zdaj v vinograd na levo, zdaj v vinograd na desno, kjer stare trte kljubujejo soncu in ga počasi prisilijo, da v črnih grozdih požlahtni sok bakrene zemlje. A takrat se mi tukaj niti enkrat niso prikazale ne tiste čudovite stopničke, ki

povezujejo modro morje s sinjim nebom, ne brajde na dolgih in temnih paštnih. Tukaj je uprizorila smrt svojih trgatev, ki je trajala vse štiri letne čase, ker prav nič ni bilo od le-teh odvisno, da so se življenjski sokovi v nas sušili ali se cedili iz nas. Vendar, ko se moj pogled ustavi na imenih, ki so vklesana v nizke, poševno presekane stebriče, si pravi, da je bila drugod poguba dosti bolj pretresljiva. Buchenwald. Oświęcim. Mauthausen. Pričevanja iz teh krajev so tudi za taboriščnega človeka nesorazmerna razodetja. Na primer podoba stopnišča v mauthausenskem kamnolomu. Sto šestinosemdeset stopnic. Devet nadstropij. Zebrasta telesa se morajo vzpeti na vrh stopnišča šestkrat na dan. S težkim kamnom na ramenih. Mora biti težek, zakaj zgoraj teče ozka steza po robu prepada in tam je kapo, ki sune tistega z majhnim kamnom na rami v kamniti prepad. Previs imenujejo *Steno padalcev*. A telo lahko pade že na stopnišču, saj je telo suho in kamen težek, stopnice pa so sestavljene iz neenakih, tudi počez postavljenih kamnov. Ko se stražnikom zahoče, na vrhu stopnišča tiste, ki pravkar s težavo prisopihajo gor, odsunejo, da se zgrnejo na prihajajoče in se potem valijo navzdol beli kamni in črtasta gmota. Seveda se to pokončevanje v bistvu ni razlikovalo od pokončevanja v tukajšnjem kamnolomu, a pošastnost tistega stopnišča je tako mogočno strahotna, da je tudi človek s precejšnjimi lagerskimi skušnjami

pred njo nebogljeno pritlikav. Že dolgo pa se zavedam, da so pravzaprav moja doživetja, če jih primerjam s tistimi, ki so jih drugi opisali v svojih spominih, zelo skromna. Blaha, Levi, Rousset, Bruck, Ragot, Pappalettera. Pa tudi premalo razgledan sem bil. Bil sem ujet v svoj temni svet. Ta je bil izvotljen in se je sproti naseljeval s sencami nesrečnikov, ki so jih spremljale moje oči. Oči? Da, zakaj v resnici podobam nisem pustil, da bi mi prišle do srca. Pri tem si nisem pomagal z voljo, ampak se mi je verjetno že ob prvem dotiku s taboriščno resnico ves duševni ustroj nekako pogreznil v nepremično meglo, ki je sproti filtrirala dogajanje in odvezemala učinkovitost njegovi izrazni moči. Strah mi je omrtvičil ves sprejemni živčni pletež, vso mrežo najtanjših končičev, a strah me je tudi ščitil pred hujšim zlom, ki bi takrat bilo popolno vživetje v dano stvarnost. Zato je razumljivo, kakó nisem bil nič radoveden in mi niti od daleč ni prišlo na misel, da bi se zanimal za imena predstojnikov ali za strankarsko pripadnost vplivnih mož ali za notranjo lagersko politiko. To sem pravzaprav odkril šele, ko sem bral pričevanja drugih. Tudi kot tolmač in kasneje kot bolničar sem ostal eden iz množice, prestrašena celica množičnega strahu. Ta se je brez razločne napovedi vsesal vame že prvo jutro, ko smo iz kravjih voz stopili v dachausko prostorno kopalnico. Pa to ni bil odmev mehkužnosti, ker po štirih letih vojske in vojaškega živ-

ljenja se človek otrese navad omikanega zemljana, ne morejo ga presenetiti ne krdela nagih teles ne striženje las ne klovnska strašila v preširokih ali prekratkih oblačilih. Ob korporalih je človek zadosti spoznal, kakó abstraktna je vrednost kulture in ljubeznivosti. A če sta korporalsko hudobijo rodila omejenost in manjvrednostni kompleks, so kriki v kopalnici izvirali iz uničevalske strasti, ki je takrat razumsko nisem dojel, ki pa jo je moj organizem vpil vase enkrat za zmeraj. Zato bi bilo neumno poudarjati, kakó klavrno je bilo striženje dlak pod pazduho in v koraku, pa kako živo je žgala tekočina, s katero so me potem pod pazduho in v koraku razkužili. Pogin je bil v ozračju. Dihal si ga. Ker ni se bilo še v redu zdanilo, ko so naša obrita, namazana in umita telesa že naga stala na nemškem februarskem snegu. Saj, zdaj se mi zdi skoraj otročji takratni preplah, takratna celična zavest, da ti strežejo po življenju. Če se skozi mesce prizor ponavlja, se podobi vdaš. Če ne podležeš, seveda. Ne vdaš se misli, da boš podlegel, ampak zavesti, da je vse urejeno tako, da boš skoraj gotovo podlegel. A moč takšnega razodetja je pri zdravem in še omikanem telesu dosti bolj porazna kakor potem, ko je organizem asteničen in so tkiva že precej atrofizirana. Gotovo, človek, ki se je že srečal z nacisti, vé, da ne more pričakovati nič dobrega v njihovem taborišču; vendar je prvi pretres po vstopu v območje krematorijskega sve-

ta odločilen. In tudi ekonomija uničevanja zahteva, da bodi odločilen. Tako hoja in tek nagih teles po snegu, čakanje v baraki na prepihu, spet tek po snegu, potem ko si ob volneno perilo, ob zimsko obleko in sukno. Zdaj si ne morem misliti, če je bil moj pogled zbežan ali zazrt. Tudi ne vem, kakó mi je bilo, ko sem v zelenih vojaških hlačah, ki so segale malo pod koleno, v kratkih nogavicah in v lesenih coklah odšel pred barako, kjer smo potem stali na snegu celo večnost. Gotovo me je zeblo, ker nisem imel puloverja, ko pa smo tukaj na terasah dan za dnem stali na snegu neskončne ure in se tiščali v velike butare, da bi se preostale kalorije ne razpršile. Tukaj je drugače zeblo. In človeška butara se je gugala, kakor da se je iz suhih teles avtomatično sprožila potreba po topem, a tolažilnem zazibavanju v dremotični kozmični nežnosti. Mogoče je bila tudi lakota, ki je v zibanju iskala pozabe, a združena telesa so se premikala počasi kakor ob rahlih gibih nevidnega nihanja večnosti, ki bi človeško zavest polagoma omamljalo z materinsko naklonjenostjo. No, če gre za primerjanje, potem bi lahko rekel, da je bil dachauski mraz nekako otroški, začetniški, čeprav bi bil lahko že tisti dokončen, da nisem dobil puloverja. Res je bil majhen in menda brez rokavov, a okoli prsnega koša so me objele volnene zanke. Skozi srajco sem čutil, da so zanke, in da so volnene. Vse zasluga škatlic *morave*, ki sem jih kljub kri-

kom in pranju in prežečim očem in nagemu telesu prinesel iz kopalnice. Škatlice in robec, v katerem sem jih imel zavite. Dani mi jih je prinesla v zapor in upravnik, ali kar je že bil, mi jih je pred odhodom izročil. Gotovo ga je dobro nagradila, da je bil takó prisrčen, ona pa ni vedela, da bom odšel, še manj, kam bodo potovale njene cigarete. Med potjo smo jih precej pokadili, a tri, štiri škatlice sem še imel v robcu, ko sem tekal nag po snegu. Deset morav, morebiti petnajst, ne vem več, za pulover. To se pravi, da bi s svojim premoženjem prišel do para dolgih nogavic in do para daljših hlač. A še nismo z vsem bitjem zahrepeneli po rdečkasti opoldanski brljuzgi (in Paulo je je še nekaj odstopil sinu, Ljubu), ko se je bilo treba spet sleči na snegu in čakati pred skladiščno barako na zebre. Popoldne je bilo in vlekla je strupena sapa pod oblačnim in nizkim nebom. Moja prebava je bila že nekaj dni paralizirana. Nisem bil lačen in obračal sem telo, kakor da bi kaj pomagalo, če se zimska sapa zarezuje vanj poševno, namesto da ga napada naravnost. Nisem bil lačen vso pot do Alzacije pa tudi vse dni ne, kar sem ostal v Markirchu oziroma v Sainte Marie aux Mines. Zato je bilo srečanje z alzaško pokrajino bolj klavrno, kakor če bi me zeblo samó zavoľo tenke vrečevine. Seveda se nam je zdelo, da smo prišli v poznan kraj, ko smo na postaji zagledali prepleskan francoski napis, katerega je zamenjal nemški. Bili smo med

ljudstvom, ki ni zavrglo zakonov srca. Ko smo v dolgi koloni štorkljali po samotni jutranji ulici, da so leseni podplati ritmično udarjali ob debele kamne cestnega tlaka, so za šipami majhnih domačij žene približale robce očem. To smo doživeli prvič in zadnjič v vsem času naše izgubljenosti, in tako je tisti izmed nas, ki se nekaj dni zatem zjutraj na ležišču ni več zbudil, odšel z odtokom rahle vezi s človeškim občestvom v svojem spominskem tkivu. V treh tednih ga je vzelo. In prvi so odšli prav močnejši organizmi. Ti so po naravi teže vzdržali ob sili začetnega šoka. Vodena hrana in dvanajsturno delo v predoru. In v njem prepih. Pa zunaj sneg. A to ni bilo poglavitno. Uničujoč je bil ritem. Nagli odhodi. Nagla vrnitev. Hitro goltanje komisa, ko ga je pretrgalo vpitje, ki je naganjalo krdela h kontrolnemu zborovanju. Ubito in hkrati nemirno spanje, ki so ga razsekali kriki jutranje budnice. In hkrati nič več ne jutra ne večera, ker je vročičnost pomešala začetek s koncem, temo in svetlobo. Telo je izgubilo svojo središčno točko, ni imelo več občutka o navpični osi, ko je bilo pokonci, ne o vodoravni legi, ko je bilo zleknjeno na slamnjači. Tudi med ležanjem je viselo, lezlo z nogami navzdol, in se zavedalo, da visi in da leze, a se hkrati zavedalo, da spi. In srce, ki je bilo na preži in čakalo, kdaj ga bodo kriki vrgli pokonci, se je za trenutek spozabilo, da bi se na skrivaj odpočilo, pa ni znalo več obnoviti svojega utripa. Izmuznil se

mu je, shlapel. In vročična je bila tudi hoja na potrebo in umivanje. Vzdignili so deske, ki so pokrivalo pod tiste zapuščene tovarne, in razkrili potok. Pa smo lezli dol k tekoči vodi in se v nji na enem koncu umivali, na drugem opravljali malo in veliko potrebo. A hitro, ker je bilo treba umiti menažko in spet teči v vrsto na sneg. Da, nič nisem bil lačen in nobena zasluga ni bila, če sem oddajal komis kraškim možem. Takrat so bili še toliko pri sebi, da niso požirali kruha z očmi, zato je bilo v njihovih očeh videti, da jim je žal, ker bo po meni. Križ so naredili čezme. A sem ga čezse naredil tudi sam, zakaj odhajal sem v neznano, ko sem se spustil na tla in odločil, da ne grem več v predor. Komandant je takrat brcnil v ležečo zebrasto gmoto, pa je s tem ni zdramil iz neskončne apatije. Tako me je potem tovornjak pripeljal sèm. Pripeljal je telo v zaboju in mene na zaboju. Potem mi je dal Leif pri večernem pregledu dve tableti aspirina in se zadrl name, ker sem imel samó osemindeset vročine. Kajpada, imel je prav. A bil sem bolan, če nisem bil lačen. Ozdravil me je mir na bloku brezdelnežev. Kapo je udrihal s pendrekom po nas, a to je bilo samó, ko je bilo treba na apel sèm na paštne. Drugače smo bili mirni. Dolge ure na mrazu mirni, dolge ure v bloku mirni. In zaporedoma lačni. Zmeraj bolj lačni in zmeraj bolj mirni. Edini nemir je lahko prinesla driska, ker je zahtevala dvajset odhodov na dan. Nekateri pa so

kar obsedeli na školjki. Zakaj tudi driska je nazadnje vodila k miru. Lakota je izginila in telo je bilo zmeraj bolj pokorno. Takrat ti je bil komis, ki so ga drugi pričakovali z vsemi kromosomi svojega telesa, samó kos ilovice, kepa zamesene kisle prstí. Takrat si si želel lakote, zla, ki si vedel, da ga potem ne boš mogel ukrotiti. A ne vem, ko sem legel na zemljo, ki jo zdaj pokrivajo kamenčki, si mogoče nisem želel ne kruha ne nič. Saj se na zemlji človek najboljše odpočije. Tudi v krematorijskem svetu. Ko pa sem legel nanjo tretjič, je bilo videti, da bo počivanje dokončno. A sem se spet izlizal kakor trdoživ pes. Potem je pomagal weberei s svojim bedastim, a mirnim rezanjem. Pa panericij na dlani ob levem mezinčcu. Takrat sem videl svojo kri. Rozasta je bila, kakor voda, v katero kaneš nekaj kapljic malinovca. Defibrirana je že bila. Potem je prišla karantena in Jean. Takó sem začel pisati Leifu anamneze in diagnoze. Tolmač in tajnik glavnega zdravnika jetnika. To ni bila nikakršna uradna lagerska šarža in sploh ne vem, s kakšnim nazivom sem bil vpisan v revierju, kot pisar, kot pomočnik ali pfleger. Moj položaj je bil izjemen, kakor se mi je zgodilo večkrat v življenju. Prej ali potem je naneslo, da sem ostal zunaj normalnih lestvic. A takrat je bila to rešitev iz kaosa v urejen mir. Razpadanje je bilo na obeh straneh, v kaosu in v urejenem miru, a vendar se človek reši anonimnosti, če mu je dana možnost, da se lahko

zbere. Zakaj zavest razosebljanja je hujša kot lakota in tudi ta je najhujša takrat, ko se korenito loti svoje najbolj usodne vloge, razkrajanja osebnosti. Ob Leifu pa sem pomagal bolnikom in takó z občutkom, da sem koristen, reševal pomen svojih gibov in opravičeval delno ločitev od množice, ki se je gnetla po blokih. Da, bil je izjemen položaj, ki je dozorel ob izpraznitvi taborišča. Takrat je Leif odšel s svojimi prijatelji, od mene pa se je poslovil, češ da gresta najini poti narazen. Takó sem se z revierjem vrnil v Dachau, a medtem ko so zdravniki in bolničarji obdržali svoje položaje, sem bil jaz ob prihodu v Dachau spet navadna številka. A priznam, te osamitve je bila morebiti v veliki meri kriva alergija za sklepanje tesnih prijateljskih vezi. Moja razmerja do drugih so lahko zelo pristrčna, nikoli pa se ne razvijejo do popolne zaupljivosti. Nekaj ujetosti vase najbrž izvira iz kraških prvin, ki so v meni, dobršen del sem podedoval z matrine strani, a dokončni pečat so ji dala katična leta po prvi svetovni vojski. Ko pa so slovenske učitelje izgnali iz tržaških šol, je nastala najhujša travma. Verjetno je ta moja razdalja, ki je bila pristrčna, a razločna, naredila, da sva bila z Leifom zelo blizu in hkrati zelo daleč. Dejaven, navzven odprt moški je seveda nagonsko čutil, da ima ob sebi neulovljiv, neopredeljiv značaj, s katerim ne bo mogel sklepati intimnih pogodb, ker jih tak značaj ne samó ne terja, ampak se jim

celo avtomatično izmika. To mislim zdaj, takrat sem Leifu najpoprej zameril, da me je zapuščal, potem pa trezno presodil, da ima tako priletni belolasi norveški zdravnik pač svoje zveze, morebiti celo tudi posebne naloge. Obenem me je prevzelo delo. Poleg vsega je bilo moje razmerje s francoskimi ljudmi zmeraj zelo sproščeno. In z njimi sem odtod odšel v Dachau. Tam pa je bilo treba zavihati rokave. Pred kopalnico. V nji. Potem spet pred njo. Moj dragi striček Tomaž, ki je bil srečen zavoljo odhoda v Dachau, ker bo bliže domu, je bil samó eden izmed nešteti, ki so bili že obrabljena snov kakor cunje in gnojni ovoji in lesene žlice, katere so z lopatami odmetavali skozi okna na plano. Saj, kakšenkrat, ko berem opise drugih ali o njih razmišljam, se mi zdi, da sem bil v tem svetu večnih peči priča predvsem njegovi mrtvaški strani; takó nekako kakor v mestni bolnišnici uslužbenci, ki delajo v kletnih prostorih, ali kakor pokopališki možje. In si mislim, da je podoba, ki jo imajo ti možje o življenju, vsekakor izkrivljena, čeprav so njihove skušnje stvarne. Kar je vsekakor res, kakor je res, da so se tudi tukaj delovni dnevi razvijali tudi po skladiščih, kuhinjah, tovarnah in pisarnah. A vendar se je vsa ta dejavnost počasi, a neizbežno spreminjala v pepel. Zato bi bila zelo pomanjkljiva doživetja človeka, ki bi v človeških mestih poznal samó mrtvašnice in pokopališča, ker ritem mest je življenjski, odrasli učijo

otroke poti v prihodnost. Krematorijska mesta pa so bila zgrajena za ugonabljanje človeških sinov; zato je vseeno, v katerem oddelku si bil zaposlen. Brivec je smrt bril, skladiščnik jo oblačil, bolničar slačil, matičar pa pisal poleg številkk datume, potem ko je za vsako izmed njih močno potegnilo skozi visoki dimnik. No, ko smo na dachauskem apel-platzu odnesli s slamnjač ostanke, ki so še dihali, sem se moral ločiti od revierskega osebjaja in spojil sem se z množico v zaprtem, karantenskem bloku. Pri tem prehodu je bil najbolj nevaren napad zbeganosti, ki se ob neposrednem dotiku z uničenimi kostmi ni nikdar porajala, ker so bile oblike pogube dokončne. Brezglavi preplah, ki je prežal iz zasede, je prihajal iz občutka izgubljenosti sredi prelivajoče se, brezoblične in vsestransko ranljive mase. Ta megleni val se mi je najbolj približal pod noč, ko je bilo treba na ležišča in so nam namesto kocev razdelili papirnate spalne vreče. Zavaljo njih je bilo prostora še manj, zakaj papir strči, se ne vda kakor koc, takó je šumenje trajalo zelo dolgo, preden so se vsebine podolgovatih zavojev uležale. Bili smo zapakirano blago na policah, ki so bile zvrhane, a bodo lahko v najkrajšem roku spet prazne. In ko sem stegoval ude v glasnem toku, sem začutil, da se mi bliža paničen mrč, in sem se že zdrznil, kakor da bom moral, da bi ga pregnal, hitro zlesti iz šumečega oklepa in sestti. A sem se premagal in razpodil klavrne podobe;

rekel sem si, da je telo v vreči pravzaprav ločeno in zato bolj samostojno; rekel sem si, da so vreče še nerabljene in so zato čiste, dosti bolj čiste kakor koci. Vendar me je nazadnje najbrž najbolj pomiril šumot, ki se je oglasil na ležišču v kotu. Vedel sem, da je rumena papirnata vreča, ki se drgne ob sosednjo vrečo, a bilo je, kakor da se tarejo koruzna stebela, koruzni listi. In nič nisem skušal, da bi jih videl na kakem poznanem polju, mogoče tudi nisem čutil koruznih listov pod sabo na postelji strica Franca v Mrzliku, ampak sem si samó mislil: koruzni listi, koruzni listi, koruzni listi. Kakor pri mnemonični vaji ali avtosugestivni terapiji. Človek si pač pomaga, kakor more in zna. In še neka druga resnica je pri tem pomembna: ni zmeraj dobro, če je človek popolnoma prebujen. V nekaterih primerih je dosti boljše, če je v napol letargičnem stanju. Letargija, to je pravi izraz. Gotovo, bili so v taborišču tudi ljudje, posebno zdravniki, ki so imeli neki načrt, drugi, ki so delali sabotaže, imeli celó zvezo z zunanjim svetom, kakor pripoveduje dr. Blaha v svoji knjigi *Medicina na krivih potih*. A ti ljudje so bili dolgo v takem svetu, in ker jim je bilo prizaneseno, da so kljub vsemu ostali živi, jim je na skrivaj spet začela poganjati klica življenja. Vendar pa je nekaj letargičnega nujno moralo biti tudi v njihovem psihološkem sestavu. V njihovi rutini. V delovni rutini. V verižnem zaporedju gibov. Celotna, dokončna prebuje-

nost bi kakor atomsko žarčenje načela življenjsko jedro. No, a tudi tisti karantenski blok se je razgibal. Najpoprej zavoljo letalskih napadov, ob katerih so se tudi sestradane celice potuhnile, ko so oči sledile sestreljenim letalom; potem pa zavoljo odhodov v München, kjer je bilo treba odkopavati ruševine. Ne, jaz nisem šel. Morebiti je prijateljska roka, ki me je potem uvrstila med bolničarje, že takrat vedela zame. Ali pa je bilo samó naključje, da nisem šel. Odhajali so zjutraj že s temo in se vračali zbiti, in ko so ravno trdno zaspali, so morali spet na pot. Samó kdaj se jim je posrečilo, da so si potolažili vsaj lakoto. Na primer takrat, ko je bomba razdejala pratež in so imeli na razpolago kotle vojaške menaže. Slekli so črtaste jopiče, jim zavezali rokave pri zapestjih in jih napolnili z gosto mineštro. A kaj, ko so imeli peklenško delo pri izkopavanju nerazpočenih bomb. Tedaj pa sem bil že v revierju. V bloku številka petnajst, ki je bil scheisserei blok. Blok za sračko. Kar je bila potem moja soba v Harzungenu v malem, je bil poprej ta blok v velikem. Dvesto bolnikov v eni sobi. In ker je bilo sob četrto, je bil blok gosto naseljen lazaret driskavih teles. Lazaret s kužnim zrakom, ki ga zastonj izpihavaš iz nosnic, saj je, kakor da ves čas prodira vate skozi znojnice. Takó se ga počasi vsa tvoja tkiva nasrkajo in ti se potem giblješ v ozračju, ki si skoraj spojen z njim. Samó če si bil zadosti dolgo zunaj bloka, si se, ko si se vrnil, zavedel,

da te oblegajo hlapi, ki so se zgostili v gnojnični jami. A ven je bilo treba bolj poredkoma, ker je bilo veliko opravila z ljudmi, ki so ležali v svojem blatu. Mogoče je za sluga moje plebejske narave, kaj vem, a nobenih težav nisem imel in tudi zdaj jih nimam v spoprijemu z gnojem, z blatom in krvjo. Zato sem pri umivanju onesnaženih teles samó želel, da bi kmalu ležala spet čista, kakor bi si domišljjal, da se bo umito in lepo zavrano telo tudi znotraj uredilo. Nedolžna manija. Podobno je morebiti tudi obredno umivanje, po katerem čuti prestopnik nagonsko potrebo. Takó je najbrž tudi pri nemških ljudeh potreba po strogem zunanjem redu del kompenzacijske težnje po izravnavanju notranje izkrivljenosti. No, a bolniki so čutili, da moja nega ni bila samó zunanje opravilo. Saj ima bolnik, čeprav večkrat to spregledamo, zelo izostrene čute. No, z doktorjem Andréjem sva se lepo ujemala in skrb za obnemogle je bila skorajda plodovito, uspešno delo. André je bil eden izmed tistih redkih zdravnikov, ki znajo življenjsko združiti poklicno znanje s tovariško bližino, resno strokovno izurjenost s fantovsko prisrčnostjo. Takrat se je nekoliko pomiril, ker se je oddaljila nevarnost, da bi ga poslali v Breslau, kjer so spraševali po njem še zadnje dni, ko smo odhajali od tod, s teh paštnov. Samó pomanjkanje prevoznih sredstev ga je takrat rešilo. Breslau pa je bil poln skrivnosti. Smrtne obsodbe so menda opravljali s

sekiro, birič pa je bil paradno oblečen, z belimi rokavicami na rokah. A fronti sta se zbliževali, in André je začel upati, da so pozabili nanj. Ves se je posvetil bolnikom; bil sem mu vdan bolničar. Tovariško sožitje je grenil samó kapo našega bloka. Poljski volksdeutscher Josef Becker. Baraba, ki je vrgel ven tudi osemdeset bolnikov naenkrat. André se je kar naprej vical z njim, a kot zdravnik se mu je lahko postavil po robu. Nad mano bi se bil seveda laže znesel, a je trčil ob mojo kraško trmo. Kakor tisti dan, ko je našel mrtvoudnega bolnika vsega umazanega od blata. Jaz sem imel drug opravke, pa sem si rekel, da bom poprej tega končal. No, Becker se je zagнал scela. Visok, suh, z ozkim mrkim obrazom je bil ko razpotegnjeno rezilo. Da se ne maram dotikati podelanih teles, je menda siknil in ukazal, naj se ga hitro lotim. Sem. A lepo počasi. Pa skrbno, kakor da gre za mrtvoudno telo mojega deda. Pri tem sem molčal, to imam od svoje mame, ta molk, ki vztraja in se ne odveže. On bi bil rad slišal ugovor, kakorkoli, samó da bi se lahko sprostil. Molčal sem in si mislil, kakó klavrn je človeški rod, saj je mogoče celo to, da te poučuje o samaritanstvu tisti, ki meni nič tebi nič odpusti iz revierja telesa, ki ne morejo niti stati pokonci in si vtikajo, ko odta-vajo na stranišče, prst v danko, da ne bi onečejali poda. Razumljivo, da pri takem kapoju nisem mogel biti dolgo bolničar. Ko bi bil vsaj malo prožen, so mi potem

očitali tovariši. Rekli so, da bi jo bil speljal in bi me imenovali za stalnega bolničarja tiste sobe. A ne morem si misliti, da bi se zavoljo česarkoli posiljeval. Najmanj zavoljo takega Beckerja. Saj, in takó sem prišel na seznam bolničarjev, ki so jih poslali v Doro. Doktor Arko nam je pripravil tečaj, da smo vedeli več kot večina bolničarjev, pa tudi več ko marsikateri samozvani zdravnik ali kirurg. Gotovo več kakor na primer tisti, ki je bilo na meči prerezal počez, čez mišico. In doktor Arko nas je peljal tudi v secirnico k doktorju Blahi, da smo vsaj približno, kakor študenti medicinske fakultete, spoznali notranji ustroj človeškega telesa. Takó sem uradno stopil tudi v notranjost barake, pred katero sem zjutraj polagal rajnke iz svoje sobe. Bila pa je to vožnja pred pravim dnevom, ko se je počasi in s težavo svitalo. Dvokolnica je imela dolg kositrn žleb, ki je bil pokrit s prav takim kositrnim pokrovom. In tako sem zarana vozil svoje sanje o lepoti k večnemu počitku v podolgovati kositrni škatli. Brezoblični strahovi moje mladosti so imeli zdaj vidno in otipljivo obliko. Rahlo je kdaj eno ali drugo kolo zacvililo, tudi žlebasti pokrov je kdaj škrtnil, a slišal sem samó tišino, ki sta v nji molčali telesi pod kositrom, tišino, ki je bila v meni, ko sem tako potiskal kovinski voziček vzdolž številnih blokov.

Ravensbrück. Oranienburg. Ne poznam. Belsen. Tega pa. A mi smo bili samó v vojaških stavbah, niti videli nismo kraja, kjer so se počasi razkrajali človeški ostan-ki. Menda smo bili čisto blizu. No, a zadosti smo imeli opraviti s sabo. Za Ano Frank je zvedel šele povojni svet, takrat je bilo na deset tisoče An. Tudi naša Zora je bila med njimi. Zora Perello, ki je imela obraz kot Rafaelova Madona in smo bili vsi zagledani vanjo. A slovenski ljudje smo preveč zanikrni, da bi zbrali Zorina pisma, njene zapiske, ko je bila, preden je postala jetnica nemške policije, že dolgo poprej jetnica italijanske, ker ni sprejela suženjskega položaja slovenskega rodu v italijanski kraljevini. Ne znamo pokazati svetu Zore. Naša revna narodna duša se še ne more izmotati iz bolečine, v katero se je zabubila. Kajpada, ogrela se je za uradne bojvnikove, za junake, ki so padli na bojišču, ker po toliko stoletjih nesamostojnega življenja so bili kakor čudežni plamen, ki je buhnil izpod pepela. Vendar je takšen silovit izbruh kljub svoji junaški veličini lahko samó enkratna, časovno omejena uveljavitev, če ga ne spremlja globlja potopitev v skrite prvine narodovega duha. Mogoče pa smo preozkosrčni, egoistično majčkenni, in se nam niti sanja ne, da bi se vživeli v usodo mlade deklice, lepe gimnazijke. Kakor vsi majhni ljudje tešimo svoje komplekse s težnjo po velikanskem, po ogromnem. Ko sem se vrnil v Trst in sem zvedel, da je

bila Zora v Belsenu prav takrat, ko sem bil jaz tam, me je spet prevzela nepotešenost, ki me je obsedla tukaj, ko so peljali dekleta iz bunkerja v blok za dimnikom. Živo sem čutil, da bi zadržal, ko bi bil dobil njeno usahlo bitje v oskrbo, v Zorinem telesu utrip življenja, tudi če bi bil še tako rahel. Čutil sem, da bi na nekak skrivnosten način vplival nanjo in ji mogoče že s svojo pričujočnostjo ustavil pojemajočo svetlobo v zenicah. Seveda so bili to naivni prebliski razpoloženja, ki ga je v mladih letih rodil skrit poskus, da bi se uprl neovrgljivi zavesti dokončne nemoči pred zatiranjem. Saj sem videl, kakó sem bil otročji s svojo brizglo ob koščnem iksu Ivančkovega kolka. A mogoče je bila kljub izkustvom moja nepotolajljivost tako živa, ker je šlo za izgubo reševanja ženske biti. Občutek zamujenosti se je prenašal v preteklost in iz nje prinašal v sedanost prekletstvo popolne osirotelosti. Vendar pa bi mi tam, tudi če bi vedel za Zoro, to nič ne koristilo. Saj ne bi mogel najti Zore v morju onemoglih ženskih teles. Pa dokler smo pričakovali osvoboditev, je bil naš sluh ves napet samó ob grmenju, ki se je približevalo kakor kilometre dolg valjar, kateremu se zemlja upira z votlim bobnenjem; potem se je topo lomastenje pogreznilo in daljavo je zajela nerazumljiva in brezmejna tihota. Zato je bilo kričanje zebraste množice toliko bolj divje, ko je napočil trenutek odrešenja. Že zdavnaj smo bili nehali verjeti vanj in podzavestni

krik, ki se je vzdignil iz gneče, je bil glas lakote in hkra-
ti sreče, zgoščene groze in nerazsodne hosane, krik ži-
vali, ki še ni izoblikovala besed, in tuljenje človeka, ki se
še bojuje za nadvlado nad živalskostjo. Da, in takrat se
mi je sredi razburjenja ozračja in novih podob spet zbu-
dilo v prsih. Zvečer je bilo in vračal sem se po peščeni
poti v »bolnišnico«, ko se je sprožilo, takó da sem puščal
za sabo rdeča znamenja kakor žival, ki je ranjena, a se
ne vda. Saj smo čakali, da nas odpeljejo, pa bi bil zelo
nesrečen tak konec dihanja prav ob dotiku s prostim
zrakom. Ne vem, kakó mi je bilo, ne spominjam se več.
Morebiti sem začel teči ali vsaj hitro hoditi. Morebiti
tudi ne, ampak sem mirno šel svojo pot in varoval v dla-
ni robec kakor v harzungenski kopalnici. Precej sem bil
zdelan, takó da sem potem, ko so nas peljali proti ho-
landski meji, napol sedel, napol ležal ob stranici angleš-
kega tovornjaka. Belsen! Preveliko ime za ta ozki pašten.
Ali pa tudi ne. Zakaj usoda sobe v eni baraki je bila ena-
kovredna usodi dvajsetih ali tridesetih barak. V baraki,
ki je takrat stala tukaj, na tej terasi, so bili na primer pre-
bolevniki, množica, ki je poležavala, se gnetla, poizve-
dovala, razlagala, tolmačila, predvsem pa in zmeraj pri-
čakovala obrok hrane. Takó so skušali napolniti neskon-
čen čas od svita do opoldanske zajemalke, pa od te do
večernega komisa. A pravilneje bi bilo reči, da se je ča-
kanje začelo po kosu komisa, ki ga je bilo za srednje

veliko dlan, do zajemalke ob dvanajstih naslednjega dne. A pod noč so se vendar delno oslabile zahteve nemirnega želodčnega epitelija, mrak je z odvzetjem svetlobe zastrl nekatere dražljaje, ki jih je potem spanec omrtvičil. Omrtvičil za zavest seveda, zakaj organizem se je kakor v komi, kakor v napol kataleptičnem stanju bojeval naprej za snovi, ki jih ni imel. Mrak pa je zavoljo velikega števila ljudi v tesnem prostoru in zavoljo nepotešenosti, ki jo je zapuščal že zaužit kvadraten kos komisa s prstom margarine, sproščal govorne sposobnosti in splet gibov. Celice so začele okušati slast že pozabljenega zadoščenja, a jim je bila ta na mah odvzeta, da so bile vse nemirne in nabrekle na preži, vse kakor razprti kljuni številnega ptičjega zaroda. Množica pa je notranje celično slepo tavanje tudi pozunanjila, takó da je bil prosti čas pred napovedjo nočnega počitka presledek, v katerem sta se panična vznemirjenost in topoglavo iskanje družila in medsebojno stopnjevala. V takem hibridnem ozračju so se lahko rodile razprave o jedilnih listih, vročične zamenjave četrtnine, polovice, celega kosa komisa za mahorke, pa besedna obračunavanja ali obračunavanja brez besed. Táko je bilo tisto, ki sem mu bil spotoma priča, ko sem šel skozi sobo, preden so se vzpeli na ležišča. Videl sem samó skupino, ki se je gnetla ob leseni steni med dvema pogradoma. Njen molk sta spremljala topot bosih nog po deskah

poda pa pridušeno dihanje. Bil je klobec skupnega napa, ki se je tesnil in zgoščeval sam v sebi, lesena stena pa je bila samó zaslon, ki je branil, da bi se združene sile ne razpršile. Zakaj v telesih ni bilo dosti moči, a suhi udje poostrijo pritisk, se zveržijo v koničasto zmes, v oglato goščavo, da je trenje centripetalno strnjeno nekje v sredi, a je hkrati številčno razčlenjeno in vsenakoli razmnoženo. Gotovo je bil kak nemški kapo, ki je na delu pretepal do onemoglosti, pa je zdaj sam onemogel in shiran obležal. Nagla sodba, pri kateri se ne znaša človek nad človekom. Oblika zatrtja, ki je kolektivno, samogibno, kakor strnjenost človeške butare tukaj na paštnu zjutraj v temi, ko gre mraz skozi telo kakor skozi rešeto. A ni dobro biti priča takemu prizoru. Ne gre za to, če je človek zaslužil, da so ga strli ko stenico; a jaz bi ga vendar pustil, naj izdihne sam. Res pa je, da je bila tukaj zelo pomembna slamnjača, na kateri je tak zdelan hudodelec ležal in tako onemogočal uničenemu jetniku, da bi si na njej opomogel ali vsaj v miru ugasnil. Zato se je zgodilo, da si je kdo, ko reveži niso mogli v revier zavoljo zasedenih slamnjač, pomagal tudi z brizglo, da je spravil kakega starega malopridneža s sveta. In ti so vedeli, da bo, če bodo prišli v revier, po njih, pa so odlašali do zadnjega. Postopek, kakršnega so uvedli esesovci in njihovi asistenti. Injekcija etra ali bencina naravnost v srce. Ali pa, če ni bilo drugega pri roki, vbrizg zraka v

žilo, da je nastala embolija. Takó je telo, ki bi gotovo še tedne hiralo, naslednje jutro ležalo na betonu wasch-rauma. Slamnjača pa je bila na razpolago eni izmed žrtev obsojenega biriča. Večinoma so bili seveda navadni nemški zločinci, za esesovci najvišja oblast. A jih je bilo seveda tudi drugih narodnosti. Takó so nekega večera v bloku tukaj sodili Poljaku. Obešal je obsojene jetnike. Spraševali so ga Belgijec, Poljaki, Franc pa je tolmačil. Da se je odločil za to, ker je dobival dodatek hrane, je rekel. Potem je rekel, da jih pravzaprav ni obešal, ker so morali sami spodmakniti klado, na kateri so stali. Pa ni bilo časa, da bi ga dolgo poslušali, zato so ga s kolom, a mu niso docela zlomili vratu, ker ga je skrčil in se branil z rokami. Naključje je hotelo, da je esesovec ravno takrat prišel v blok, ker je nekoga iskal, in vprašal, kaj je z njim, ki je bil povaljana kepa na podu. Pa je bil takó zdelan, da je jecljal, in so oni razložili esmanu, da je padel z gornjega ležišča. Nevarnost je šla mimo, tistega nesrečnika pa je bilo konec ponoči. Menda se je sam obesil. Franc je bil zmeraj z njimi in vé veliko povedati o motnem življenju v mraku dolgega lesenega bivališča. O Italijanu, ki je imel kakor slepci na rokavu tri rumene pike sredi črnega polja, a je menda zelo dobro videl. Sedel je pred blokom in pletel volnene nogavice. O ruskem kahektičnem bolniku, ki je otrpnil in je bil francoski pomočnik prepričan, da je izdihnil, a se mu je zbu-

dil kar na lepem, ko ga je že položil na beton. Tudi Franc je doživel podoben prizor, ko je pomagal odnesti rajnkega v skladišče pod pečjo. Tam ga je bilo treba vzdigniti na kup. Ruski pomočnik ga je prijel z dolgimi kleščami okoli vratu, Franc pa za noge. Tedaj se je zavoljo nove teže v enem izmed okostnjakov na kupu pretisnjeni zrak premaknil in ušel skozi razprta usta, da je bilo, kakor da je vzdihnil. Čort, je rekel ruski fant, a sta oba odhitela. Nekega dne pa, in ne vé, kaj ga je pičilo, je Franc v skladišču za obleko sunil frak. Kdove koga so v tem oblačilu odpeljali v izgubljeni svet. A on, kakor da se mu je zavrnelo, ga je oblekel in se prikazal v njem na najvišjem paštnu. Pred kuhinjo. Kakor da se je napil, se je gibal v pogubljenem prostoru, se sam sebi režal, mahal z rokami in pričakoval, da se bo sredi vesolja nekaj sprožilo, se razpočilo in razletelo. A se mu je samó od zadaj približal esesovec, katerega tisti trenutek ni pričakoval. Obrcal ga je in spodil. In imel je srečo, da se je končalo samó z brcami. Nekaj nujnega je esmana gnalo stran, takó da se je zadovoljil s cebadami. In ko pripoveduje, se Franc živčno reži na divanu majhne sprejemnice ob Ljubljani. V filmu so prikazali taboriščnika, ki se obleče v frak, pravi, gledalcem pa se zdi izmišljeno. A jaz sem se oblekel zares. Seveda je bilo naše okolje s paštni smrti drugačno kakor tisto v filmu, pravi, vse drugače bi bilo, ko bi posneli film na naših paštnih. In ima prav, a

bi jih bilo treba obljuditi, te paštne, ker ta bela gruščnata tla zdaj nič ne povejo. Seveda, Resnais je znal narediti, da so govorili tudi nemi predmeti. A njegov *Nacht und Nebel*, kakor je imeniten, je vendar preskop. Moral bi se bolj poglobiti v to življenje oziroma v to smrt. Moral bi jo živeti. Živeti smrt. A vprašanje je, če bi potem znal gledati nanjo, gledati vanjo s filmskim očesom. No, človeku je vse mogoče. Nekoč so pili vino iz lobanje premaganca, drugi so premagančevo glavo manjšali, jo krčili. Evropec dvajsetega stoletja pa je hotel imeti lobanjo na pisalni mizi, seveda takšno, ki je imela zdravo, čvrsto zobovje. Človeške kože so v Dachauu visele, pripoveduje doktor Blaha, kakor perilo, ki se suši. Iz njih so izdelovali tenko usnje za jahalne hlače, aktovke, copate in uporabljali so jih za vezavo knjig. Zato, pravi doktor Blaha, ni bilo zdravo, če si imel lepo kožo. Njegova knjiga pa je tristo strani dolga galerija razodetij. Res, mislil sem, da sem kolikor toliko doma v taboriških zadevah, a sem ob takih pričevanjih pravi novinec. Mene so bile samó oči. Samó razprte oči. V nobeno lagersko skrivnost nisem vrtal. Ogibal sem se je kakor nevidnega žarka, ki me lahko ugonobi. Ne vem, a v tem obnašanju je bilo gotovo nekaj pomanjkanja moškosti, v tem nagonskem omejevanju, v begu pred poslednjim spoznanjem. Bilo je kakor podaljšan otroški strah pred temo. Hkrati pa nekaka otroška zmožnost odmišljanja.

To je čutil že Leif, ko je bil dobre volje in me je prisrčno pogledal. Moja odmaknjenost mu ni šla v račun in takrat me je spraševal o moji deželi. No, bil je stvaren človek. Kakor takrat, ko je prav na tem paštnu poletu zbral vse jetnike, da jih je pregledal in ocenil njihovo delovno sposobnost. Sedel je za neprepleskano vojaško mizo in dolga vrsta nagih teles se je razvijala pred njim. Delil jih je v kategorije. Tretji in četrti je pripadel, kdor je bil shiran ali drugače nesposoben. Takó naj ne bi bilo prepuščeno naključju, kdo naj bo izbran pri naborih za odhod na delo. Zato je tisti, ki je lahko pokazal flegmono ali debelejši edém ali celó znamenja driske na oglatih plavutih sedala, doživel v poletnem soncu trenutek potešitve. Kruljavim in pokvečenim se je utrnila drobna iskra sreče, ko so zaslutili, da se lahko štejejo med zavržene. Takim Leif ni polagal stetoskopa na prsi in tudi od mene, svojega tolmača, ni pričakoval, naj vprašam, če jih kaj boli. Težave so nastajale samó takrat, ko je stari-kavi istrski človek skušal dopovedati, kakó je slaboten. Leifa Poulsona, norveškega primarija v Oslu, so zgovorni zagovori zmeraj dražili, to mu je bil primer italske cmeravosti. Od kraja je gledal zviška na mojo vnemo, ko sem mu dokazoval, da so bili hrvaški istrski ljudje stoletja prepuščeni sami sebi in da je dvakrat krivično, če jih ima za ljudi rimske krvi, nazadnje se je vdal. Takó da ni več čakal, da se bom uprl, ampak me je že vnaprej

vprašal: Kakó je s tem? Kam spada? Kajpada ni vplivala pri sestavljanju lestvice narodna pripadnost, a kakšenkrat je zdravnikovo psihološko razpoloženje tudi v normalnih razmerah zelo pomembno pri ocenjevanju bolnikovega stanja. Tam je lahko bilo odločilno, ko je Leif nihal, če naj koga dá v drugo ali tretjo kategorijo. Bil je samó trenutek, seveda, a zadostoval je, da je bilo nago telo pred mizo uvrščeno med nesposobne. Saj, prav gotovo tudi to ni bilo nikakršno poroštvo za prihodnost, a Leif je s tem vendar dosegel, da niso nagnali skupaj človeške črede blokaši in iz nje odbirali za delo s pestmi in brcami. Toliko so bile v poletju 1944 razmere v krematorijskem svetu drugačne. Čutiti je bilo stvarnost druge fronte. In Leif je vsak dan, preden sva začela, on z narekovanjem, jaz s pisanjem anamnez in diagnoz, stopil v urad kapoja revierja, da si je ogledal postojanke na stenskem zemljevidu. Takrat je bil v zebri, visok in belolas, s stetoskopom okoli vratu, kapitan potopljenega ladjevja, ki še ni izgubil vere v plovbo po širokih človeških morjih. Jaz sem bil tudi v teh primerih v sebi zadržan, zmeraj z nekakšno varnostno skepso v srcu ali kjer že je sedež nezaupanja, dvoma, večne budnosti in prihuljenega prežanja. A zmotil sem se, ni na tem paštnu Leif sedel za vojaško mizo, spodnji, prejšnji je bil. Tukaj sem že na vrhu, saj je videti tram vislic tam zgoraj.

Tistega mrzlega popoldneva naš pogled seveda ni segal do sem. Nizko spodaj smo bili. Snega ni bilo več, a je zaporedoma lil dež, takó da ni pomagalo, če smo se tiščali skupaj s hrbti, saj so se mokre cunje še tesneje pritisnile na kožo. Bil je najpoprej dan kakor vsi dnevi in dopoldne se ni zgodilo nič posebnega. Lahko je seveda esesovec obešal na kavlje za pečjo, a v barake ni prišel glas o tem. Pred webereiem je blokaš preganjal nagca, ker se njegovo izsušeno telo ni več pravočasno zavedelo napadov driske. Tokrat je bil ljubljanski jurist, preklast dolgin z naočniki z debelimi lečami. *Verfluchtes Dreckstück*, ga je zmerjal in ga odbrcal v waschraum, na sredo, kjer so bili okrogli umivalniki. *Pass mal, wie er stinkt, der Verfluchte!* Zavaljo udarca njegove pesti je človek plaval z rokami po zraku in njegovi naočniki so odleteli na cement. Beločnice njegovih oči so izgubljeno sijale v mračnem prostoru. *Bleib da stehen*, je kriknil preganjavec, in grešnikove roke so se oprijemale sivega roba okrogle ploščate cementne kotanje, ki je obkrožala steber z luknjicami na vrhu. Iz njih je zarana brizgala roža tenkih curkov, pod katere je bilo treba pomoliti obrite glave in naga ramena. A zdaj se v luknjicah ni zganilo, ampak je blokaš zagrabil vedro ledene vode in jo pljusnil na telo, ki je vzdrgetalo, da se je hrbtenica zvijala kakor bok trudne živali ob udarcu biča. *So, Mensch*. In še

vedro z leve. In pljuski so se zivali po hrbtu in čez lestvi-
ci reber kakor čez zamreženi okni, ki ju je prekril perga-
ment; in tako vse dol po sredi lesenega metulja, da se je
stekala gnojnica na sivkasti tlak. *So, Mensch, so stinkst du
nich mehr.* Saj. A to niso bili nenavadni prizori. In vsako-
gar je lahko doletelo takšno pranje. Bali pa smo se opol-
danskega apela, ker so ves čas lezli sajasti oblaki čez vrh
kakor sloni brez nog, s sivimi telesi in črnimi zadnjica-
mi. In po malem je iz velikih živali res začelo rostiti in
potem curljati. Ko pa smo bili postrojeni po terasah,
pravilno razvrščeni, se je sprožil naliv, kakor da so nas
napadli brizgi iz gasilskih cevi. Blokaš se je premikal od
vrste do vrste, škilil z očesom, da bi ugotovil neoporeč-
no premočrtnost, brcnil v gležnje, ki so uhajali iz vrste,
stekel okoli stroja in rumpnil po hrbtu v prvi vrsti, do-
kler se ni prikazal esesovec, ki je štel prebivalce blokov.
Tedaj je blokaš, velik in močen, kakor je bil, odrevenel
ko deblo in zavpil: *Mützen ab!* In dolge vrste rok so z
mokrimi okroglimi čepicami tlesknile ob mokre hlačni-
ke. Veter je mahal z brizgi po dolgih vrstah pravkar na-
taknjenih lobanj na vrhu črtastih palisad in esman v rja-
vem dežnem plašču, s tablico v roki, jih je štel, medtem
ko je bil na koncu stroja blokaš z napetimi prsmi po sili
zravan, gorila s čepico ob hlačniku. In telesa so bila
tako navpična zavoljo štetja, a še bolj zato, da bi se mo-
kro blago ne oprijemalo hrbta in bi voda tekla po zuna-

nji površini jutastega ščita. Zavest se je z vsemi silami branila uničenja in odganjala podobo peči, srce pa je prosilo za še takó kratko, za še takó bežno, čudežno vrnitev v človeški svet. Da, tedaj sem molil. Bilo je ritmično ponavljanje prošenj kakor veriga jagod na molku, kakor kanci toplote v zavarovani skrinji pod loki mokrih reber. Bila je iskrena prošnja, prošnja, ki jo je rodil pretres zavoljo neskončnega strahu. Ko se je gorila spet zadrl, so roke poveznile namočene čepice na mrtvaške glave, telesa pa so se začela na mestu sukati, da bi se ubranila nalivu, čeprav so bile roke in noge v odvodnih ceveh, po katerih se je deževnica stekala v cokle in v zemljo. Nad nami se je sločila črna kupola razmočenega pepela, ki je leno razpadala, da je bilo pobočje zavito v mrak, s katerim se je sredi poldneva počasi približeval konec sveta. Takó je bilo na naši terasi spodaj, takó vse gor. In kljub vsemu so oči strmele navzgor v pričakovanju, da se bodo vrste nad nami zganile in odšle vsaka v svoj blok in bodo potem iz kuhinje začeli nositi kotle navzdol po stopniščih. Za vsak blok samó po dva kotla kolerabe, vodene, a vroče, da vse žilice norijo od hrepenenja po nji in da je srep pohlep punčic, ki prežijo na oblak bele pare nad kotlom. Tačas pa telo oži ramena, da bi bila izpostavljena pljuskom manjša površina, krči vrat in stiska pesti, da bi se uprlo valovom mraza in mokrote. Prepad praznine v tvoji notranjosti

pa bo, čutiš, zdaj zdaj posrkal poslednji košček razuma. A vrste nad nami se niso hotele premakniti, samó nizka kupola je še bolj pritiskala mrak k pobočju. Mogoče je kdo manjkal in ga bo dolgo treba čakati na plohi, medtem ko ga bodo iskali in še potem, ko ga bodo napol živega odnesli v bunker. Potem je šel esesovec navzgor po stopnicah. Hitro je prestavljal trobentaste škornje s stopnice na stopnico, vzporedne vrste oči pa so skozi mrežo dežnih kapelj sledile plahutanju njegovega gumijastega plašča. Morebiti je šele zdaj pregledal bunker in krematorij in bodo dali znamenje za razhod, ko bo prišel na vrh. A vrste na zgornji terasi stojijo na mestu, tudi tiste nad njimi, in še više gori, čeprav je gumijasti plašč že zdavnaj moral dospeti na vrh. Samó pridušen šepet, se zdi, je zganil vrste, a morebiti ni bil niti šepet, ampak samó glasnejši šum mokrih cunj, ki se drgnejo ob mokre cunje. Zakaj naliv se je pomirjal in z dežnimi kapljami, ki jih je zdaj veter razredčene začel nositi skozi ozračje, je prihajal z vrha top zvok lesenega kladiva, ki, se je zdelo, udarja ob debel tram. Temna kupola se je počasi razkrajala in skozi njene razvaline se je vlekel črn polip, ki bo z vodeničnim trebuhom prekril pobočje in zamesil zemljo in gozdove s človeškimi ostanki. Spet udarci? In misel je splašeno zakrilila po zvotljeni lobanji, pogledi so ušli na desno in na levo, a nazadnje so se morale oči spet ustaviti na hrbtih vrste,

ki je stala na gornjem paštnu. Tudi tisti hrbti so bili negotovi, sproženi naprej in nemirni, ker so imeli pred sabo prav takšno vrsto na zgornji terasi. Nekdo je spregovoril? Kaj je rekel? A telo je podrhtevalo v mokrih ceveh in ob nejasni novici ga ni prešinila mrščavica kakor ob dežnih kapljah, ki so se zdaj usule za vrat, ampak se je še bolj poglobila trudnost, ki so jo brezna lakote zmeraj bolj vlekla proti središču zemlje. Zares, ruskega fanta? Takrat so se hrbti na zgornji terasi zravnali, kakor da bo še enkrat prišel esman v gumiju in preštel vrste, zdaj ko se je polip na vrhu nabuhn timer in so mu lovke razpadle, da je spet sajast slon, ki pleza brez nog po kolenih in po trebuhu navzgor. Kakor da mora kljub amputiranim udom na vrh, kamor ga kličejo besede, ki zdaj pa zdaj priletajo in so temni, brneči lapili iz nevidnega žrela vulkana. In oči so strmele v vrsto nad njimi, ker hrbti so trznili, kakor so trznili tisti bolj zgoraj in tisti še više. Oči pa, kakor da skušajo razbrati v najmanjšem zgibu hrbtov odziv čustva na neko dejanje vse gor do vrst, ki so na najvišji terasi in so priče. A so bili vendar kar naprej samó hrbti teles, ki so stali v pozoru. Nepremični so bili z ogoljenimi črepinjami, a vendar se je zdelo, da je šlo polagoma skozi valovanje kakor rahel drget, ki se je viseče telo v njem zdrznilo in zatem otrdelo v strumni negibnosti. V zraku pa so tačas pognale peruti črne ujede, ki je vrh hriba kljuvala kost lesene

lobanje. Zakaj bilo je spet slišati tope udarce. A so se vrste začele premikati. Najpoprej na najvišjem paštnu, potem niže in niže, in počasi, da se mokre cunje ne bi dotikale kože. Samó glave so bile obrnjene na desno, ker je na najvišji stopnici zapuščene piramide samevalo mlado telo, kakor da visi na slini, ki je ušla iz kljuna uje-de, ko je ta poveznila krila na povaljane oblake. In počasi je nihalo kakor vrtljiv strelovod, medtem pa so začeli prinašati kotle iz kuhinje za njegovim hrbtom in so se z njimi spuščali navzdol po stopniščih. In vrste so se ozirale na osamljeno telo, a nagonsko so šle za paro, ki je uhajala iz kotlov in jih peljala v blok. Njihovo počasno lezenje je postajalo zmeraj hitrejše, ko so se bližali bloku, in so že tekli, ko so vstopali in mrzlično grabili rdeče menažke in sedali za mize in se stiskali v gneči. Mokra vrečevina se je lepila k telesu, a ko se je med mizami zajemalka potapljala v kotel, smo prežali nanjo, ki je bila osemnajst ur nepretrgoma središče našega dihanja. Potem smo nazadnje držali obraz nad posodo in usta so hlastno požirala vročo kolerabo. Nekdo, ki še ni dobil, je rekel, da je fant drsal s stopali in da so ga morali sneti in obesiti še enkrat. V prostoru je bilo zmeraj bolj mrakotno zavaljo oblakov, ki so bili spet breji sloni pred okni, fant pa je nihal nad nami, med mizo in kotlom, da ga je vsega objemala topla para. Tisti, ki še ni dobil, je zatem rekel, da se je ruski fant smehljal, ko so mu dali

zadrگو okoli vratu, in nam vsem je bilo, kakor da s tistim smehljajem skozi gosto meglo iz velike daljave prihaja odpuščanje, ker nam je vodena jed dobra, takó topla, in para takó prijetna, da skoraj ni čutiti mokrote na hrbtu, na stegnih in na komolcih, in ker lesena žlica s tako velikim upanjem išče krajec krompirja, ko strga po železnem dnu.

Zdaj so véšala pred mano in z lesenim kljunom požrešno štrlijo v poletno nebo. Spodaj je štirikotni zaboječek, ki se mu pokrov poševno povesi, ko stopálo pritisne na pedal. Ta je zadaj, za stoječim hlodom. In če čevelj počasi potiska navzdol pedal, obešenčeva stopala drsijo po pokrovu, ki se počasi odteguje, zgoraj pa zanka počasi objema vrat. Zdaj razumem, zakaj smo takó dolgo stali. Nova oblika podaljšanega umiranja, takó kakor je bilo tudi neskončno hiranje lačnih organizmov raztegnjeno umiranje. In videti je, da je nemškemu človeku ritem počasnega, zadržanega sadizma potreben, ker se z njim tudi sam mazohistično trpinči za prastara hudodelstva svojega plemena. Pri vsej tej mrtvaški norosti je imel velik delež iztirjeni spolni nagon, kar dokazuje velika vnema, s katero je režim steriliziral in kastriral. Pri poskusih z ohlajevanjem v ledeni vodi pa je Himmler vztrajal, naj zmrzlega jetnika spet ogrevajo s toplim telesom nage jetnice. In je tudi sam prišel v Dachau opazovat in

se je zelo zabaval, ko se je pri jetniku, ki med poskusom ni izdihnil, ob gorkoti ženskega telesa zbudil spolni nagon. A to grobo leseno orodje je na las podobno tistemu ob Piavi, ko so obešali češke rodoljube, ki so jih zajeli skupaj z italijanskimi vojaki. Mislim na fotografije v Matičičevi knjigi *Na krvavih poljanah*. Vrste rudimentarnih véšal, ki jih je dal postaviti general Wurm vzdolž vse fronte od Piave do Tirola za več sto legionarjev. In zdi se mi, da vidim, kakó se vojaški čevlji visečih mož skoraj dotikajo tal, ljudje pa v polkrogu pasejo zijala, zakaj vsi so jih lahko prišli gledat. Grozljiva predstava za svarilo in strah. V Matičičevi knjigi je tudi slika, na kateri krvnik pravkar popravlja zanko na vratu češkega moža. Ta ima roke zvezane na hrbtu in stoji na zaboju pod drevesom, na katerega so zabili dva v trikotnik zbita kosa lesa. Klenu telo mirno stoji, obraz je trpko zbran in odsoten. Veke so se zaprle, da je za njimi v mraku misel lahko bolj sama. Morebiti je odšla domov in jemlje slovo od rodnih gajev, od ženinega obraza. A njegove poteze so se že ločile tudi od vsega tega, v njih sta zgoščeni tiha moška žalost in uporna osamljenost. Nikakor si ni mogel misliti, da se bo njegova čista ljubezen do svobode končala za ograjo italijanskega vrta, v grabežljivih rokah, ki se z vnemo ukvarjajo z njegovim vratom. Njegov obraz je temna zavesa, ki se je spustila pred vsem, kar je človeško. Okolje se ga že zdavnaj ne dotika več, prav

takó ne vé za vojaka, ki drži desno dlan na deblu, oči pa ima uprte v zaboj, na katerem trdno stoji žrtev, in komaj čaka, kdaj bo lahko brcnil vanj. Fant, ki je tukaj visel ob uri menaže, pa se je posmehoval zbrani taboriški avtoriteti, ko pa so ga odvezali, ker se jim prvič ni posrečilo, je bil takó priseben, da je zbral slino in jo izpljunil pred predstavnike novega evropskega reda. No, Ana Frank sicer pravi, da kljub vsemu ni nehala verovati v osnovno človeško dobroto. Dobro, samó vprašanje je, kdaj bo človeštvo takó organizirano, in kdo ga bo organiziral, da bo lahko prišla do izraza dobrota, ne pa izmaličenost in sadizem. A zdaj je pripeljal sèm svojo skupino vodnik, ki se opira na palico. Razlaga tehniko počasnega davljenja, jaz pa se odmaknem v stran, kjer je sredi pašna kos ozkotirnih tračnic, prevrnjen voziček in kup granitnih kamnov. Preprosti in osamljeni predmeti, a so zgovornejši kakor dolga pripoved o atrofičnih telesih, ki se spoprijemajo z granitom v kamnolomu. Tega nisem skusil, a vem, da če bi bil moral prenašati velike kamnite klade, me zdaj ne bi bilo med ogledovalci tračnic in vozička. Hvaležen moram biti svojemu mezincu. In Jeanu. Zakaj če Jean ne bi o meni povedal Leifu, bi bila moja papirnata obveza kmalu opravila svoje. A bližina obiskovalcev me vznemirja. Takó mi je, kakor da nisem prišel to popoldne iz zunanjega sveta, ampak sem jih pričakal tukaj in mi je, kakor vsem jetnikom, sleherni no-

vica drobec resničnega življenja. Zato se spet približam, da slišim vodnika. Pripoveduje o Čehu, ki da je bil poklicen telovadec, prvak v skoku v višino. Nekje da je staknil dolgo preklo, in na najnižjem paštnu se mu je posrečilo preleteti žico in električno in pasti med prosto drevje. Seveda so ga ujeli. Zavoljo mrmranja turistov ne razumem, kaj se je fantu zgodilo. Mogoče je samó dvoje. Da si je pri padcu zvil nogo in ni mogel priti daleč ali pa je prav skočil in bežal, pa so ga ujeli volčjaki. Še bolj sem se približal gruči. Mož, ki se opira na palico, pravi, da so češkega fanta pripeljali pred komandanta taborišča. Ta da se je zelo čudil njegovim sposobnostim in mu je rekel: Če skočiš še enkrat, boš prost! Kajpada je fant podvomil, a kaj je hotel, tudi proti svojemu prepričanju je moral poskusiti, da bi se rešil tega pekla. In res je s tisto preklo spet preskočil visoko, naelektreno žico. Da bi se je samó dotaknil, bi ga tok usmrtil. Pa ga ta sokolska spretnost ni rešila zanke. Tako je držal besedo nemški poveljnik, pripomni mož, in je zdaj ob svoji palici precéj starčevsko naiven. Res, da to pravi bolj zavoljo upora, ki naj bi ga zbudil v ljudeh, a je vendar skazil ozračje, ki ga je ustvaril s podobo iz svojega spomina. Medtem mislim na češkega akademika v Matičičevi knjigi. Ujeli so ga ob Piavi, a je pod véšali govoril o svobodi in o koncu mačehovske Avstrije, potem ponosno odklonil pomoč in si sam nataknil zanko. Pa se je vrv utrgala.

Tedaj je pogumni legionar skočil pokonci in rekel, da je po avstrijskem pravu na smrt obsojeni rešen, če se vrv utrga. A je bil seveda odgovor zelo kratek. *Noch einmal aufhängen.* Akademik da je spet odrinil pomagače, ker ni hotel, da se ga lotijo. In rekel je še: Fej, sleparji, sramujte se! Četrto stoletja presledka je med tem »fej« in izpljunkom tukajšnjega obešenca pred esesovskim komandantom, a značaji igralcev teh tragedij se niso niti za las spremenili. Germanski krvoločnosti se je dvakrat postavil po robu trezen in umirjen slovanski ponos. In v resnici je poleg ljubezni, ki je nedvomno prva, plemeniti upor proti krivični stvarnosti največ, kar lahko prispevamo za rešitev človeškega dostojanstva. Preseganje klavrne resničnosti je velika dota, ki si jo predajamo iz roda v rod in je že takó vrasla v naše gene, da je nobena sila ne more izruvat. A kako sijajna je ta podoba telovadca, o katerem zdaj prvič slišim. To se pravi, da je nekdo vendar poskusil pretrgati začarani krog nemoči in počasnega ugašanja. Nekoga je vendar poklicalo drevje onkraj peči. Atlet in njegov skok v prostost. Skok v prostost. Treba bi bilo kaj več razmišljati o tem. A kaj, zmeraj znova je res, da si človek, ko je zdrav in priseben, zlahka zatruje, kakó mora ravnati, a to nima enake veljave takrat, ko se fiziološko in duševno spremeni. Sokovi v njegovih tkivih se posušijo ali odtečejo, refleksi počasi uplahnejo, duševno pa zmeraj bolj leze v megle-

no otopelost. Topost mu je potrebna zavoljo nenehnega sožitja s smrtjo, rešuje ga blaznosti. Ne, prav nič ne pomaga, če razglabljam o tem zdaj; ko človek postane senca, so njegovi premiki razvlečeni in razpotegnjeni v neskončnost. Takrat je edina mogoča rešitev množični upor, takó da se vse preostale iskre energije združijo v val ali plaz. In redki poskusi, za katere vem, recimo v Mauthausnu, so bili množični. Ves blok je planil ponoči ven in vrgel slamnjače na žico z visoko napetostjo. Gotovo, malokomu je uspelo, da se je prebil skozi mitraljeze in pse, vsi padli pa so rešili svojo človečnost. A brezplodno je o tem razmišljati zdaj, popolnoma brezplodno.

Počakal sem, da je šla skupina stran, in se približal pokončnemu orodju. Ne vem, kaj je sililo mojo nogo, da se je upognila ob pedalu, najbrž samogibno nagnjenje k posnemanju, ki, se zdi, je vendar nekaj temeljni zakon vsega, kar je živo. Morebiti sem hotel dognati, kakšen je odpor pokrova, v kakšni meri uboga pritisk pedala. Mogoče me je zanimalo, če aparat po dvajsetih letih še deluje. In medtem ko se mi je noga vzdigovala s tal, se je v meni vse upiralo takemu početju in iz nevidnega dna se mi je približal megleni oblak, ki se pojavi vsakokrat, ko sem pred dejanjem, za katerim pretijo brezoblične sankcije. A rekel sem si, da moram premagati

lesenega fetiša, rekel sem si, da bom samó ugotovil, kakó se pedal vda, koliko ga mora stopálo potisniti navzdol. Vendar urok ni pomagal, in kljub hitremu poskusu, pri katerem sem čutil, kakó je pedal prožen, sem se obenem zavedel, da mi ni za to ugotovitev nič mar, in obšlo me je motno spoznanje, da slepo silim v brezdušno oskrunjeno ozračje. In oddaljil sem se od debla lesenega žerjava in desno stopálo se je samogibno premaknilo, da bi ob nečem obdrgnilo podplat sandale; pa ni bilo kje, samó ostri drobcí belega grušča so bili gosto nasuti po paštnu. Ko pa sem šel mimo vozička in tračnic in sem bil pobit zovoljo svojih klavrnih nagibov, se mi je obenem vsiljevala misel, da je vendar človekova noga sprožila pokrov, da so po njem zdrsela stopala višičega fanta. Ne, to ni bilo ponujeno opravičilo za naivno vedenje, ampak samó trpko odkritje, da na sled, ki jo je pustila človekova noga, prej ali slej lahko stopi druga, dotlej čisto nedolžna noga.

Zdaj bi moral iti proti izhodu, a spet odlašam kakor spodaj, ko se nisem mogel odločiti, da bi se začel vzpenjati po stopnišču. Razgledujem se po padajočem bregu in mi je, kakor da se vnaprej zavedam občutka nerazsodnega domotožja, ki me bo obšel, ko bom zunaj. V tistem pokopališču sem, kjer sem bil stanovalec in od koder sem odšel na dopust in se zdaj vrnil. Prebivalec tega kra-

ja sem in nič nimam skupnega z ljudmi, ki odhajajo k mrežastim vratom in bodo prav kmalu spet številčili doživljaje, delili ure in drobili minute. Tukaj je postojanka zgubljenega sveta, ki se razširja v nedogled in se nikjer ne more srečati s človeškim svetom, nikjer ni med njima stične točke. In tako sem navezan nanj kakor na Saharsko puščavo, na kateri človek postane plamen med plameni, a ga s svojo neskončno praznino in uničujočo brezmejnostjo skoz in skoz prešine, da je potem v oddaljenosti razdvojen in nepotešeno hrepeni po novi združitvi. Samó da je puščavski ogenj čist, peščena zrnca nedolžna, medtem ko so tukaj človeške roke netile peči, zemlja tega sveta je pomešana s pepelom. A mogoče se, ravno narobe, ne morem ločiti od paštnov prav zato, ker so takó v sebi zaokroženi, da jih lahko objamem z enim samim pogledom. Ni razčlenjenosti kakor v drugih taboriščih in nič se nikamor ne podaljšuje, ne razširja. Vse je pregledno. Vse je smiselno urejeno in zahtevni gospodarici so z rahločutnostjo urezali v breg stopnice, da se je brez težav lahko spuščala k svojemu razbeljenemu žrtveniku. Ne vem. Ne vem, kaj mi manjka. Vsekakor bom kakor drugi odšel skozi zamrežena lesena vrata in odnesel bom to ozračje s sabo v vsakdanjo razmravljenost. Zato je mogoče, da je vir moje neodločnosti prav potreba, da bi hkrati s tišino tega ozračja zdaj vzal s sabo še kaj. Nekaj, kar podobe ne bi od-

pravljalo, ampak bi razveljavljalo njeno skoraj sanjsko moč. Pa nimam kaj vzeti. In poleg vsega se mi še ta obisk, ki je prinesel drobec smisla v brezcilnost mojih človeških dni, zdaj, čeprav tega ne maram, nekako sprevača v pietetno dejanje. A naj bo. Naj bo to vsaj poklonitev manom ugaslih tovarišev. Nobene žive klice pa ni tukaj, ki naj bi jo odnesel s sabo. Nobenega razodetja. Če kaj, se mi zdaj spet razodeva, da je nemogoč obstoj dobrega božanstva, ki bi bilo povsod pričujoče in bi bilo obenem nema priča pred tem dimnikom. Pa pred plinskimi celicami. Ne, če kako božanstvo je, potem je spojeno s stvarmi, z zemljo, z morjem in s človekom, ne pozna in ne more poznati razločka med dobrim in zlim. A to spet še enkrat pomeni, da samó človek lahko uredi svet, v katerem živi, ga lahko tako spremeni, da bo mogoče v njem uresničiti več dobrih kakor slabih misli. Tedaj bi bil svet vsaj v človeškem merilu bolj sprejemljiv. Tedaj bi se človek približal ideji dobrote, o kateri sanja, odkar se je zavedel svojih zmogljivosti. Tedaj bi se približal podobi dobrega božanstva, katero je njegovo srce spočelo. Saj, a zdaj moram ven, zakaj zares ne morem nič vzeti za na pot iz tega risa iz rjaveče trnove žice.

Zunaj sem in stojim pred spomenikom, ki se petinštirideset metrov visoko vzpenja iznad dolgih in gostih vrst belih križev. Vsak francoski človek, ki je postal prah v

nemškem krematorijskem svetu, ima svojega. *Nécropole nationale du Struthof*. Vsenarodno grobišče. Spomenik je res dostojanstven, dokaz ljubezni velikega naroda do svojih hčera in sinov. Levo polovico visokega valja je izrezala poševna, strmo padajoča vijuga, ki se ob vznožju zaokroži proti notranjosti. Desno polovico je odsrkala praznina, da je od nje ostal samó navpičen, oster rob. V notranjost tega veličastnega simbola presekanega življenja je kipar vklesal podobo rahitičnega telesa, ki je neizbežno ujeto v beli kamen, kakor je bilo nekoč neizbežno ujeto v slepeče klešče neusmiljenega kamnoloma. Ostra konica spomenika je trikotna sulica, ki se je zapčila v nebo, postava pa je obrnjena proti Dononu in pred njenimi praznimi očnicami se razširja ves vogeški amfiteater. In mislim si, kakó modra je bila zamisel vsenarodnega grobišča v taborišču, ki so ga pustili v žici kakor v mreži, ki naj ga varuje pred slabostjo človeškega spomina. A bolj kakor trezno občudovanje zrelosti in pietetnega ponosa velikega naroda živo čutim, da se mi spet prebujajo upor proti načinu, kakó smo še nedavno pri nas zapostavljali tiste, ki so se vrnili iz teh uničevalskih kolonij, še bolj pa tiste, ki te sreče niso imeli. Skoraj takó se je zdelo, kakor da je kdo sklenil, naj jih ponižanje, ki so ga doživeli tukaj, spremlja skozi življenje, naj bo vžgano v njihova čela kakor številke, ki jih imajo naše žene tetovirane v levi laketi v spomin na Oświęcim. Za-

kaj tako? Zakaj gloriola čistega junaštva za tiste, ki so padli s puško v roki ali leže za strojnico, medtem ko je za tiste, ki jih je izvotlila lakota, samo nanagloma izgovorjen spomin, drugače pa molk? Zakaj ste se na takó izdajalski način otresali neljubega gosta? Kaj ni bil, kdor je v zaledju omogočal bojevniku boj, ravno tako junaški kakor oboroženi upornik? Kaj mogoče ni bil celó še bolj junaški, zakaj, ko so ga ujeli, se je lahko zanašal samó na svojo duhovno moč, medtem ko je junak, ki je zdaj ovenčan s slavo, imel med sabo in sovražnikovim telesom strelno orodje, s katerim je zaslonil svoj pogum? Zakaj dvojno merilo? Če pa so se res nekateri slabo vedli in celó sodelovali z uničevalci (kar je treba dokazati), zakaj naj bi na vso množico rajnkih in na skupino preživelih padla hudobna senca? A krivi smo tudi sami, tisti, ki smo se vrnili, ker se nismo uprli. Razočarani nad povojnim svetom smo se skrčili vase in po prstih odhajali v zapuščene pokrajine, kjer je iz ranjene zemlje rasel plevel. Morali bi glasno spregovoriti, ne samó zavoljo upepeljenih tovarišev in zavoljo svoje časti, ampak še bolj zato, da bi ljudem priklicali v zavest vrednost nepoudarjenega žrtvovanja, ki spada, še bolj kakor žrtvovanje na bojišču, v sklad človeškega bogastva.

Grem peš kos poti, ki se vzpenja nad taboriščem. Pelje v kamnolom, a ne grem zato, da bi prišel do njega. Na

levo je ves čas gozd, na desno pa ponekod gmajna, ponekod kamnit obronek. Izza ovinka se zdaj pa zdaj prikaže avto in oči potnikov se ustavijo na pešču, ki ga bo mrak vsak čas spojil s planinskim mirom. Saj bi se tudi drugod potniki začudili zgubljenemu človeku na ponočnem asfaltnem traku, ker po njegovi hoji bi sodili, da ni nikamor namenjen in da mu je vseeno, v katero smer bo obrnil korak. Tudi na dutovski cesti takó pogledujejo za mano, da potem zavijem v park ob šolskem poslopju. A zdaj se jim verjetno zdim senca rajnkega, ki je po pomoči stopil na prometno žilo, ko je taval po prostranih poljanah brezčasja. In voznik za trenutek ne vé, če naj umakne stopálo s pedala ali naj še bolj pritisne nanj. No, morebiti je takšno sprehajanje vseskozi jalovo, a nič si ne morem, če sem tako trdno prepričan, da se bo človek prej ali slej unesel, se naveličal mrzličnega zidanja velikanskih mest in vročičnega tekanja po njihovih labirintih z zelenimi in rdečimi razprtimi očmi vsepovsod. Nastopila bo, se mi zdi, dolga doba, ko se bo človeštvo razšlo in si spet poiskalo zelenja in gozdov in rek; in takrat bo v miru in tišini obračunalo z vsemi preteklimi zablodami. Kajpada niti malo ne mislim, da bi zavrglo omiko, ki jo bo doseglo; a ker se bo do kraja zavedelo, da ogromni mestni konglomerati niso nikakršna rešitev naše usode, se bo pomirilo in začelo spet in od kraja spoznavati zemeljsko domovino. Če je seveda sredi svo-

jih nevrotičnih blodenj ne bo poprej z atomom razkrojilo. Da, to je neznanka. In človek je dosti nor in radoveden, da bi rad poskusil tudi to in si naredil umetne ognje iz planeta, na katerem prebiva. Pa bi mu morale zadoštovati pokrajine, ki si jih z domišljijo lahko pričaramo ob hirošimskih podobah. A ko sem bil predlanskim tukaj, nisem razmišljal o teh vprašanjih, ampak je bil sprehod po samotni cesti doživetje nepričakovane tesnobe. Poprej sem kakor danes hodil po starih stopnicah, se ustavljal na vsakem paštnu, a to je bilo preprosto premikanje med poznanimi predmeti, gibanje v domačem ozračju. Ko pa sem se znašel pred temnim gozdom, je šel skozme rahel, a razločen električni sunek. Bilo je, kakor da sem se sredi proste narave nenadoma predramil. Kakor da sem kljub dolgim mescem, ki sem jih preživel tukaj, in kljub letom spominov, ki so romali semkaj, šele tisti trenutek odkril, kakó temne podobe nosi v sebi ta hrib. Bilo je notranje razsvetljenje, ki se zablesti v trenutku kakor luč v črnem prostoru fotografske kamere. Zavedel sem se, kakó zaznamovan je breg, ki sem ga pravkar pustil za sabo, in zazdelo se mi je, da je oskrunjeno pobočje obteženo s svinčeno temo, ki mu bo ob neslišnem potresu pravkar razklala plasti, planino pa bo vsak čas zajel hlad brezdanje globeli, v katero se bo pogreznila. A hkrati je bilo, kakor da se je zemlja že razparala in so se v nji začeli prebujati temni plodovi kakor

zavitki nedonošenčkov, ki so se uprli vsiljeni ustavitvi rasti. Ne, ne bo se mi posrečilo, da bi vsaj približno povedal o pretresljivem doživetju tega ozračja. Ker bilo je tudi, kakor da so vsi rajniki pričujoči tukaj, na cesti, ki jo zaslanja temen hrbet visokih dreves, ne pa spodaj na paštnih; njihova živa bližina pa ni bila podobna bližini duhov, ki bi se premikali v gosti senci tihih debel, ampak je bil bolj napad strnjene množice, ki brani svoje ozemlje pred radovednostjo čedno oblečenega in poletno obutega sprehajajočega se telesa. Zdaj se to ni ponovilo. Seveda tudi zdaj mislim na dolge vrste, ki odhajajo v kamnolom in se vračajo iz njega, in si pravim, da me je predlanskim nenadoma obšel občutek, da bom srečal štokljajajočo zebrasto kolono, ki se bo prikazala izza ovinka, in da je ta slutnja porodila tisti grozljivi utrinek. Obšel me je strah, da bi jih srečal, prestrašil sem se jih, ki so zmeraj z mano in jaz z njimi? Ne, rajši bi rekel, da se mi je sredi ponočne tišine spočel pramen jasnovidnosti, kakršne sta kdaj pa kdaj deležna umetnik in asket; bilo je prebujenje iz toposti, v katero nas je pogreznila smrt. Zato bi skorajda najbolj veljala primera o plodovih, ki so se v temi zame zbudili iz večne negibnosti; pretresljivost njihove sovražne bližine tukaj, zunaj območja bodeče žice, pa je najbrž izvirala iz zavesti, da se je njihovo množično uničenje strnilo z neskončno osamljenostjo narave in vesolja in se globalno postavi-

lo kot pošastna antiteza mojemu bivanju. Saj, bil je neposreden stik s kozmično goloto, doživetje absolutne praznine, stik z ničem, z bistvom ničā, ki ga ni klicalo k vstajenju človekovo oko ne plemenitilo človeško čustvo.

Struthof. Petsto metrov ceste od taborišča navzdol proti Schirmecku. Pa še košček poti, ki se odcepi od asfalta. Skoraj kratek klanec, ki se razširi pred velikim gorskim hotelom. Nekakšen daljni sorodnik »Planinskega orla« v Trenti. Tukaj sem zavoljo nizke stavbe na levi. Grajena je kot samostojen bunker na položni vzpetini; ker so vrata na stežaj odprta in je videti bele ploščice na stenah, se zdi, kakor da si pred podeželsko kopalnico. Pa tudi če bi človek nič ne vedel o tej beli celici, bi že v prvem trenutku, ko bi se znašel pred njo, zaslutil, da ni imel človeku naklonjenih misli, kdor si jo je zamislil takó na planem. In tudi če ne bi opazil, da na stropu ni prhe, bi se zdrznil ob valu praznine, ki veje iz prostora in objema pritlikavo stavbo, da je kakor izrezana iz planinskega sveta. Prave kopalnice se drži spomin na blaženost toplih curkov in na odtise mokrih stopal, in to čutiš, tudi če je zapuščena ali so jo odkrili cela stoletja potem, ko jo je zasul vezuvski pepel. O tej tukaj nisem vedel takrat nič natančnega, mislil sem, da je nekje v notranjosti taborišča. Bila je ovita v skrivnost, ki me ni zaposlovala, spadala je med podobe, ki sem se jih na-

gonsko branil. Zdaj vem iz povojne literature, da so profesorju Hirtu izročili osemdeset ženskih in moških teles, ki jih je Kramer, komandant tega taborišča, dobil iz Oświęcimia in jih s plinom zadušil med temi belimi ploščicami. Profesor Hirt jih je konserviral in jih hranil v anatomskem inštitutu v Strassbourgu, da bi na njih preučeval somatološke posebnosti manjvrednega človeka. Najbolj so ga zanimali židovsko boljševiški komisariji. Ko so se zavezniki bližali Belfortu, so vsa ta, v petinpetdesetodstotnem alkoholu konservirana, telesa razkosali in jih sežgali, takó da profesor Hirt ni naredil hominitnih odlitkov in tudi ni mogel telesom sneti mehkih delov, da bi imel vsaj okostja. Berlin je slutil, da se napredovanje zaveznikov ne bo ustavilo. Joseph Kramer je na procesu povedal, kakó so ženske popolnoma nage morale sèm noter, kakó je po cevi spustil Hirtovo sol v notranjost in jih je pri okencu opazoval. Zdaj visi njegova pripoved na steni levo od vhoda. To se je dogajalo 1943. leta. Naslednje leto, ko sem bil tukaj, so, vsaj kolikor sem videl, celico uporabljali predvsem za Cigane. Videl pa sem jih v petem bloku, ko sem prišel Leifu za tolmača v revier. Poprej je plinska celica samó kot slutnja stopila v območje mojega domišljjskega sveta, pri premikanju in trenju velikega števila lačnih organizmov je ostala v ozadju, nekje onkraj dimnika in njegovega dima. Da, tisto popoldne, ko so se vrnilo istrski možje, pa nas je

nevidno zlo oplazilo z najmanjše razdalje. A da se niso majhni očetje vrnili med nas in nam povedali svoje zgodbe, ne bi o njih prav nič slutili. Ne vem več, kje jih je pobral esesovec, če je prišel ponje v blok ali jih je izbral kar na paštnu pred blokom. Postavil jih je v vrsto pred pisarno, in oni so kakor živali, ko se bliža huda ura ali potres, začutili nemir, ki je bil drugačen kakor tisti, ki se je vzdigoval iz praznih prebavil, tudi drugačen od rahlega drgeta, ki ga čutiš, ko te izbirajo za odhod na delo. Nje je še bolj kakor druge slovenske ljudi zgodovina usposobila za razbiranje odtenkov na bogati lestvici slutenj. In začeli so se motati in se prestopati kakor konji, ko se duh po požaru dotakne njihovih nozdrvi; esesovec pa je bil star konjar, ki se večno zadira in psuje in bije žival po glavi, v sredo oči, brca v vamp. Nekaj se je drl o frdamanih Ciganih, oni pa so se uprli kakor modri kmetje neizkušnemu agronomu. Mi nismo Cigani, so rekli in kazali veliko črko »I«, ki jo je tintni svinčnik narisal sredi rdečega trikotnika. *Italiener und Zigeuner — gleich!* se je zadril konjar in brcnil skup male može, ki so bili razvezali vrsto, da bi mu pokazali velike začetnice na prsih. Krevljaste so bile, ker jih je narisala pisanja nevajena roka, a dobro vidne in zato lahko tudi odrešilne. A tedaj, ko jih je spet uvrstil in se odpravljaj, da jih odvede, je kakor v ptici, ki zasluti razkroj zemeljskih plasti v oddaljenem drobovju planeta, v enem

izmed izpitih mož zadržetal skriti živec, da je kriknil: *Wir sind Oesterreicher!* Tedaj je konjar trdo obstal kakor ob častniškem povelju. *Was?* je zateglo vprašal in se pripravil, da bo naskočil zebraste kreature. Te pa so zdaj vse vprek hitele dopovedovati in razlagati čudežni stavek. Saj, govorili so v nemščini, ki se je bila od konca prve svetovne vojske takó obrabila, da je bil mož v škor-njih ujet v gosto štreno, iz katere se je skušal rešiti z edini-m sredstvom, s katerim skuša nemška duša rešiti svoje starodavne komplekse. Vpil je, a nazadnje je vendar od-korakal v urad po tolmača. Prav gotovo, da jih je ljub-ljanski fant, ko je prišel k njim, s težavo razumel, in je tudi on po zgledu nemške šole vzdignil glas, ko so na-prej in naprej trdili, da so Avstrijci, vendar so se počasi sporazumeli. Takó jih je esman odbrcal stran in so se vrnili k nam v blok. Zavoljo te preizkušnje pa so bili še bolj nebogljani in njihovi pogledi so begali od obraza do obraza, kakor da iščejo pri nas razlago za to, kar je šlo mimo njihovih čel kakor mrzel val izpod peruti nočne ptice. Da, a šele ko sem videl prvega Cigana na cement-nih tleh waschrauma petega bloka in se zamislil nad modrikasto peno, ki se mu je cedila iz ust, sem doumel, kakšni usodi so ušli istrski očetje. Kje je celica, se nisem nikoli vprašal, bolj so me skrbeli ciganski fantje, ki jim je profesor dajal manjšo dozo, da bi lahko sodil o učin-kovitosti novega plina. Še zdaj vidim tistega, ki ves čas

lovi zrak kakor nadušen starec. Ko sem šel mimo njegovega ležišča, je njegov lepi podolgovati in zagoreli obraz zmeraj gledal za mano. In je bilo, kakor da vé, da mu ne morem pomagati, a si morebiti želi, da bi se njegova usoda vtisnila vame, da bi jo doživel v vsej njeni brezizhodnosti in ga pospremil na samotni poti. Kdove, če je bil v mojih očeh tih sporazum z njegovo strašno skrivnostjo, ali nista iz mojih gibov odsevala samó naglica in skrb, ki ju rodi resnična, nekaj pa tista zaposlenost, s katero se rešujemo iz mučne in razorožene zadrege?

Nazadnje camping. Premagal sem spet skušnjava, da bi prenočil v zidani hiši in spal na pravi postelji v tem Schirmecku, ki preudarno čepí ob vznožju naše planine. Ne vem, kakšna prismojena želja po nasprotju, po kontrpunktu me je že ob prvem obisku zvečer mamila s podobo lepo urejene, skrbno počesane domačije. Zamisljal sem si celó, kakó bi bilo, ko bi prebil noč v lepem gostišču, ki je nedaleč od plinske celice. Mislil sem si, da bi se, preden bi zaspal, povezal s sencami rajnkkih, ki bi se približale po strmem pobočju. A že naslednji trenutek se mi je razodela monstroznost takšnega poskusa; nobenega smisla ne bi imelo, da bi za eno noč hotel biti nezaznamovani turist in se tako vživel v zamenjavo čustvenih prvin. Ognil sem se sentimentalni zasedi. Tukaj v Schirmecku mi je predlanskim pri tem pomaga-

la tudi podoba kolesarjev, ki so dirjali skozi mestece. Ne vem, če gre tudi tod dirka *Tour de France* ali pa je šlo za provincialno kolesarsko tekmo; ljudje so bili nagosto zbrani vzdolž pločnikov in pričakovali vozače kakor prihoda odrešenika, pa je šel mimo samó majhen in zaprašen avto in je človek v njem skrbno opazoval, kdaj se bo od poglavitne prometne žile odcepila usodna planinska pot. Nič nisem seveda ljudem zameril, ker so se vdajali takim površnostim ob nogah ene izmed Kalvarij dvajsetega stoletja, ravno narobe, saj sem zagovornik srečnega in vedrega življenja; a tisti spomin je danes odločil, da sem kakor predlanskim zavil med šotore. Ustavil pa sem se nekoliko stran od njih in od vozil. Prostora je dosti, také da sem sam ob robu travnika. Orosil sem si sandale v bujni travi, ko sem snemal desni sprednji sedež in napihoval Pirellijevo blazino, da sem si pripravil ležišče. Neštetokrat sem zadnja poletja ponovil te gibe, zvrnil zadnje naslonjalo, postavil na sredo upogljivi stolček in naravnal čezenj nabuhlo in mehko gumo, razvil rjuhi, ju ob straneh spodvil in potem spodvil še volneni koc. Saj, ponovil sem te večerne gibe od Alp do Amsterdama in od Amiens do Tübingena, a šele tukaj je popotno opravilo postalo zavesten obred. Ob skromni svetlobi, ki prihaja izpod ogledalca, sem si v tesnem prostoru postiljal z živim občutkom ljubosumja nad pridobljeno prostostjo. Priznam, da sem večkrat okusil to slast, a zdaj, tukaj,

pod pobočjem s paštni, sem prebujen z vsakim vlaknom svojega organizma. In ta trenutek se zavedam, da je to nomadstvo dediščina lagerskega sveta, a hkrati vem, da z nomadstvom ne bežim od skupnosti, ampak si z njim zmeraj znova potrjujem, da ima človek pravico do osebnega območja, v katero skupnost nima pravice vtikati ne svojega radovednega nosu ne svojih strupenih nohtov. Kakor sem mogel, sem oddal živim sporočilo teh, ki so pred mojimi očmi postali ponižane kosti, zdaj naj mi bo dovoljeno, da postanem prost popotnik. Saj se moja počitniška nenavezanost nazadnje spet razrase v skrito povezanost z vsemi nekrvoločnimi ljudmi, ki se počasi skušajo razviti iz objekta v subjekt zgodovine.

Sedim poleg pripravljenega ležišča. Zavrel sem si mleko in namazal prepečenec z maslom. Skušam obnoviti okus, ki ga je imela mezinec debela palčica lagerske margarine, a duh vogeškega mleka, ki se kadi iz posode, je odpodil utrinke iz preteklosti. In pustil sem, da jih je odgnal. Ko pa sem pil toplo mleko, sem imel pred očmi planino pod Krnom, kjer smo srebali pravkar pomolzeni mlačni sok primorske planine. Morebiti ni bilo res, ampak se nam je samó zdelo, da diši po murkah, vendar smo čutili, da se z limfo domačih hribov krepimo za boj proti črnemu terorju. Niti od daleč nismo mogli slutiti, s kakšno planino bomo morali zamenjati tolminske strmine. Da, ker spet sem tam. Mislim na Andréja. V

kiosku pred taboriščem sem kupil njegovo knjigo. In tako neizrečeno sem bil presenečen, da imam v roki pričevanje dragega tovariša, da mi ni bila nič več težka vrnitev v dolino. A pod Andréjevo sliko, ki ga prikazuje v zebri ob osvoboditvi Dachaua, sem zagledal križec z letnico 1954. Odšel si, André, potem ko si tolikokrat ušel nemim korakom nevidne zasledovalke. Devet let. Skopo ti je bil odmerjen rok, saj se v tem času nisi utegnil prepočiti s sijajem domačih polj, nisi mogel zadostiti požrešnosti, ki so je polne naše nemirne oči, odkar so se spet znašle v kraljestvu barv in rasti. Zakaj se nisem odzval tvojemu listku, ki me je vabil v Sens! Pisal si mi ga v sanatorij v Villiers in bil je to ozek kos papirja, na katerem zdravniki napišete recept. Kot praktičen človek si mi odgovoril kar na listku, ki si ga imel pred sabo, a tudi zato si mi odpisal na papirju s tiskano glavo, da bi poudaril svojo zmago nad anonimnostjo noči in megle. Takó si tudi naslovil svojo knjigo. *N. N. Nacht und Nebel*. Črki, ki si ju imel z oljnato barvo narisani na hrbtu. Kakor najprej Norvežani in Holandci, potem še Francozi in Belgijci. Dva velika N na plečih, kar je pomenilo, da ne smete na delo iz taborišča in vas mora biti konec na območju, ki ga obkroža žica. Menda, praviš, sta simbolni besedi vzeti iz Wagnerjeve opere. *Nacht und Nebel gleich!* In na mestu, kjer je stala človeška postava, se prikaže steber dima. Ne vem, treba bi bilo preveriti. A vse-

kakor iz izkušnje vem, kakó je nemškemu človeku všeč spajanje pošastnega z glasbo. Godba v Dori. Orkester na naših mrtvih terasah. Note delujejo nanje kot posebno mamilo. Kakor hašiš, ki najprej poraja sanjske privide, potem pa organizem razdraži, da podivja in norí. Res, poiskati bi bilo treba klico tega razčlovečenja, ker samó ekonomske, sociološke razlage ne bodo zadostovale; tudi Chamberlainova rasna teorija ne. Ti, André, na primer, na prvih straneh knjige navajaš kot motto Nietzschejeve stavke, da ne more biti velik, kdor ne čuti volje, da bi zadal veliko trpljenje. Saj trpeti zna vsako žensče, vsak suženj, a prvi pogoj veličine je, pravi, da ne kloneš pred napadi notranje zgubljenosti in pred tesnobo dvoma, ko zadajaš veliko trpljenje in slišiš krik. Ustvarjalci da so trdi in treba bo doseči blaženost v trdoti, v tem, da boš vtisnil svoj pečat tisočletjem. Vsekakor je v stavkih zarodek vsega krematorijskega sveta, čeprav morebiti Nietzsche s svojo elito, s svojim aristokratskim tiranom-umetnikom ni mislil na takšne junake, kakršne je rodil nacizem. A filozof Russell pravi, da se Nietzscheju ni posvetilo, da je lahko tudi njegov nadčlovek proizvod strahu, saj kdor se ne boji sosedov, ne čuti nobene potrebe, da bi jih razdejal. In najbrž je v tem zameitek prave razlage nore ekstaze nemškega plemena. Prvinski strah. Pri eliti strah, da bi zamudila zgodovinski trenutek, ko bo lahko uveljavila svoje sposobnosti. V

množici strah pred elito, strah, ki se kmalu prelevi v oboževanje oblasti, neoporečnega reda in avtomatične discipline. In tudi iracionalizem in pa Rosenberga lahko razložimo s strahom. Zakaj nobenega dvoma ni, da igra pri tem glavno vlogo spoprijem zahodnega kapitala v boju za vplivna področja, za kolonialne posesti. Zato ti, André, nimaš prav, ko v predgovoru sprašuješ bralca, če ne bi kazalo uničiti pleme, ki je dalo Nietzscheja, Hitlerja in Himmlerja in milijone izvrševalcev njihovih zamisli in povelj. Nimaš prav, ker ne da bi se zavedal, sprejemaš zlo, ki te je okužilo. Nič nisi zdravnik v svoji sveti jezi. Saj je res, da kirurg odstrani gnilobno mrtvino, da bi preprečil metastazo, in da skuša izrezati vse škodljivo tkivo. A ko gre za človeško družbo, moramo biti zelo previdni s primerami in analogijami. Spremeniti je treba okolje, ne pokončati morilca, ki ga je spridilo okolje. Zato ni razočaral povojnega človeka tisti, ki ni nemškega naroda uničil, ampak kdor zavoljo strateških načrtov omogoča nadaljevanje stare zablode, kdor uporablja okužene ljudi za novo evropsko družbo, kdor dopušča, da se uprizarjajo operetni procesi, ki so javen, juridično uokvirjen posmeh desetim milijonom upepeljenih Evropecev. Zakaj, kakor ugotavlja doktor Mitscherlich, niti eden od sojenih ni izrekel v svojo obrambo preprostega stavka: Žal mi je. Gotovo, tebe, André, je doživetje pošastnega gorja tako dokončno pretreslo, da

bi ga rad v kali zatrl, vsesal se je vate smrad po razkroju, smrad gnoja in griže, v katerem smo delali in spali, in z vsem svojim bitjem se upiraš milosti za pleme, ki je takó zastrupilo in zasmradilo Evropo in svet. Razumem te, a hkrati vem, da nisi moder, in mi je žal, da te ni več, ker bi se jutri zapeljal do tvoje ambulante tudi zavoljo četrte izdaje tvoje knjige. Takó pa si zame tudi André Ragot, zdravnik v Senu, a predvsem si še zmeraj mladi mož v lesenih coklah, v zebri, zavoljo odpete srajce skoraj fantovski, požrtvovalen zdravnik, ki se ne ustraši tifusa, obenem pa mladostno strasten francoski človek, ki je zaverovan v svojo domovino in v prostost duha. Bližji si mi kakor tisti, ki so mi blizu, a so zunaj naše skrivnosti.

Že dolgo je, kar sem ugasil lučko pod ogledalcem in zdaj bom legel, a za trenutek mi je všeč opazovati šotor. Skoraj vse je že posrkal mrak, iz enega pa uhaja širok pas svetlobe. Prikliče mi košati lisičji rep, katerega je ujel moj levi žaromet na križišču v Štanjelu. Prekasno je in nobeden se ne igra med šotori kakor snoči v Tübingenu. Šotor, ki mi je najbližji, je na moji levi, pet ali šest oseb sedi na upogljivih stolčkih okoli nizke mizice. Tiho govorijo, da ne morem razločiti, kakšne narodnosti so, a navsezadnje nima prav nobenega pomena, če so Norvežani ali Holandci. Morebiti jih je pripeljala potreba, da se na tem koncu Evrope zavejo sožitja z naravo in

zdaj v tišini prisluškujejo njeni skriti oddaji. Morebiti pa vejo tudi za velike začetnice N. N. in so obiskali paštne tam zgoraj, pa se bodo ponoči neverjetne podobe ujele v njihove sanje. Vez z naravo se je zdaj pretrgala in jo bodo spet našli, ko bodo v fjordih, ob tulipanih ali pod lopatami mlinov na veter. Zdaj v temi spoštljivo molčijo ob skrivnosti zemlje in pobočja, ki nevidno zaslanja platnena bivališča nomadov dvajsetega stoletja.

Najbrž se mi ni sanjalo, verjetno so se vtisi z včerajšnjega obiska v polsnu vpletli med sence, ki mi jih je prinesla markirchska noč, preden sem zaspal. Pa tudi se ne zavedam, da bi slabo spal, ne da bi se kakor v campingu v Tübingenu prebudil, ker sem se zavoljo nemirnega spanja na ozkem ležišču nerodno obračal. Menda sem o tem razmišljal, ko sem bil napol buden, zdaj pa je noč mimo in vidim podobe kakor skozi gosto tančico pravkar prebujenega spomina. Takó se mi zdi, kakor da sem se ponoči skrila v barako in počakal, da je čuvaj zaklenil vrata zapuščene staje. Kako naj si misli, da se je nekemu zahotelo prebiti noč v gluhem rezervatu; saj ni čuvaj v Louvru, kjer mora varovati znamenita platna. Tukaj ni slik, ki bi koga skominalo po njih. Da, bilo je, kakor da sem sredi noči stopil iz barake in se ustavil na paštnu. Na moji desni strani se je tema ujela v kljun véšal in se zgostila, pod mano se po ozkih ravnica vse dol po bre-

gu tesnijo črtaste postave. Ker ni več barak, je ob strani praznina, vrste kakor po navadi tiščijo skupaj, da bi se ogrele. A ne nihajo sem in tja. Nepremične so, sence, ki so oblečene v raševino, a se jih blago ne dotika. Visi z njihovih ramen kakor na zobeh lesenih grabelj, kakor na lesenih obešalnikih, ki se ostro začrtavajo v ohlapno tkanino. In nikogar ni, ki bi bil najavljen, da bo pregledoval vrste po terasah. Samó jaz sem tam. A čeprav sem ločen od njih, vem, da nisem obiskovalec, zavoljo katerega proti svoji volji stojijo tam. Vendar se hkrati zbudi nerazločen občutek krivde. In ne da bi se utegnil poglobiti vanj in raziskati njegove skrite silnice, se mi prikaže Leif ob dolgi mizi, vidim vrste teles, ki naga stojijo na soncu in čakajo na pregled, kakor da gre za odločilno selekcijo. A jaz tam kot tolmač, ničesar ne odločam. Nikomur ne škodim. Pa tudi Leifove klinične odločitve so navsezadnje odvisne od hitre optične presoje: število ne dopušča drugačne metode. Zakaj potem nemi hlad postrojenih vrst? Pa saj niso zbrane zavoljo mene, pomislim. Vsako noč se tako snidejo, potem ko živi obiskovalci zapustijo terase. S svojim nastopom spet ovrednotijo tla, po katerih so se sprehajala poletna obuvala. In stojijo nemi kakor osiroteli bizantinski svetniki in uporno gledajo predse. Vendar bi se vsaj kdo lahko ozrl in z gibom glave pokazal, da me je videl, čeprav bi bila obsodba v steklenem pogledu. Vse bi bilo boljše kakor

hladna prezrtost. A česa me krivite? Zakaj pustite, da stopam kakor tujec mimo vas navzdol po stopnišču? In tudi vi, ki ste prišli iz našega bloka? Saj smo vsi skupaj sedeli ali ležali v prahu pred blokom. Kaj nismo? Prižemali smo ude k zemlji v upanju, da se bo vanje ujel rahel val zdravilnega žarčenja oddaljene rude, skrivnostni val, ki bo premagal debele kamnite sklade in nerodovitna taboriščna tla in obseval naša atrofična tkiva. Kaj nismo skupaj ležali? A ne, morebiti je bilo naše ležanje predvsem izraz dokončne vdanosti, samogibne želje po počitku, v katerem je združitev z zemeljsko snovjo preprosto in zaključno pomirjenje vseh nasprotstev in odstranitve vseh glasov. Naša negibnost je bila podobna ždenju starčkov, katerim so se izsušile žile in ovenele mišice. Ne ne, saj njih ne oblega občutek popolne izvotljenosti, sprejemanje bližajočega se počitka pri njih ni več zavestno, medtem ko telo, ki se zlekne v prah, dobro vé za premikanje in zaposlenost gruč na ozkem pasu pred barako. Ni bilo tako? Kaj nismo bili znotraj vsi budni? Saj dokler ne doseže določene stopnje, glad ne utruja in ne mrtviči, ampak sili telesa v nerazsodno gibanje, v razburjeno beganje. Poželjivost prebavnih celic se prenese v vid in sluh, ki sta razdraženo na preži, da bi prestregla najrahljši spodbuden odsev in šum. Vsakdo seveda dokončno in z vsem svojim bitjem vé, da ne more biti in ne bo nobene spremembe, nobenega

presenečenja, a videti je, da že prežanje samo izpolni neko potrebo nezadoščenega organizma. Recimo, ko pogledi sledijo pogajanjem pri zamenjavi komisa za cigarete. Kruha je skoraj za cel obrok, to se pravi, da ima površino navadne razglednice in je dva prsta debel. Podoben je četrtini stare opeke, samó da je sesušen in razpokan, ob robovih pa zlizan, ker ga je imel lastnik v nedrju pod srajco, da bi mu ga kdo ponoči ne sunil. A pravi kos komisa je. In prežeče oči ne morejo dojeti, kakó se mu je moč odreči za ducat mahork. Oči ne morejo in ne morejo razumeti strastnega kadilca in nemirno sledijo razburjenim gibom njegovih prstov, medtem ko se oglato Adamovo jabolko vzpne pred goltancem, ker se je po grlu samogibno potočila slina. Seveda se takrat iz skupne napetosti porodi tudi obsodba tistega, ki si bo zaigral edino rahlo možnost preživetja, vendar vse oči spremljajo novega lastnika, ki tišči k prsim kos razbrazdane opeke in gre skozi gruče, da bi brez prič in počasi okušal vsak posamezen grižljaj. Da, kaj nismo vsi skupaj podlegali pridušenim krikom snovi v nas? Kaj nismo bili vsi enako ranljivi? In stal sem na stopnicah v višini našega bloka in zdelo se mi je, da so moja vprašanja napisi iz svetlih neonskih črk v zraku sredi planinske noči, postrojene vrste jih imajo pred sabo, a so vseeno neme. Zakaj se ne premaknejo, zakaj kaj ne vzkliknejo? A ne, boljše da ne. Gibanje nerazsodne množice

me nič manj ne vznemirja. Pa saj vem, saj vem, sem takrat nenadoma šepnil, zavoljo komisa, ki sem ga pribarantal s cigaretami, ste oddaljeni in hladni. Naj tudi pred vami priznam svoj greh? A bilo je samó enkrat. Enkrat samkrat. O, vem, kaj mislite. Da nisem potem več prišel do cigaret. Saj, nobenega poroštva nimam, da me lakota ne bi spet premagala. Enkratnost dejanja nič ne zmanjša hudodelstva, zadostuje pa, da vtisne neizbrisen pečat v neplemenito duševnost. Mislil sem si, da bo, če si ga ne pridobim jaz, štirikotni kos kruha odromal k drugemu. In nihal sem med velikodušnostjo, da bi poklonil mahorke in zadostil kadilčevi strasti, in slabostjo, ko sta jezik in nebo v ustih že čutila okus komisa. Oslinila ga bosta lahko samó pod noč, če se ne bo določilo hitro, še ta trenutek. In dan se je bil šele začel. Moje telo pa se je takrat pravkar rešilo griže in se mi sluznice niso več izcejale. Komis mi je spet začel dišati, medtem ko je imel med boleznijo okus po ilu in sem ga dajal drugim. Ne, saj ne iščem olajševalnih dokazov. Zavest o nizkotnosti tiste slabosti se mi je primešala že v trenutku, ko bi bila morala prevladovati slast okušanja. Da, zavest majhnosti in skrajnega siromaštva. Ste me torej odmislili zavoljo komisa? Zavoljo njega gledate samó predse? A vsaj kdo bi se lahko ozrl. Vsaj tisti, ki ste na smetišču stikali za krompirjevimi olupki. Tisti, ki ste se opoldne ruvali, da bi mogli postrgati notranjost praznega kotla.

Čujte, saj sem potem, ko sem bil tolmač . . . A zakaj me silite, da se zdaj še ponižujem s tem navajanjem. Res je, takrat nisem bil več lačen, in kdor da je, ko ga glad ne preganja, nima nobene zasluge. Res je tako. A vendar je lahko drugim koristen samó, kdor je sam zadosti pri moči. Drugače ne gre. Pa saj vem. Hočete reči, da smo vsi, ki smo bolničarili ali kako drugače delali v blokkih z bolniki, živeli od kruha naših rajnkih. Nje je nosilnica odnesla dol v skladišče, njihov štrikot komisa pa je ostal na mizi. Jedli smo ga, se z njim hranili. Da, jedli smo ga. Jedli smo ga. A slutim, kaj mislite. Zlo ni bilo v tem, da smo ga jedli, ampak da smo računali s tistim kruhom. In natanko smo vedeli, čigav obrok bo ostal. Nismo bili več vztrajno, nepretrgano lačni in posel nas je tako prevzel, da ob uri menaže nismo bili z vsemi čuti pričujoči. Nismo sprejemali vašega kruha kakor verniki, ki se obhajajo. Nismo bili notranje zbrani ob vaši zapuščini. Vedli smo se kakor takrat, ko smo najpoprej dolgo stali nagi v temi mrzle noči, potem pa se poželjivo predali vročim brizgom prh. Nismo se spraševali, ob kakšnem kurivu se je voda segrela, želeli smo si samó, da bi toplota še trajala in bi za nekaj časa pozabili, da bo nago telo kmalu spet objel višinski zrak. Kakor ploščica na podu smo bili vdelani v tisti red in jedli smo vaš kruh preprosto kakor grobar mirno pospravi kosilo, ki si ga je zaslužil s svojim delom. A imate prav. Navadili smo se. Človek se

na vse navadi. Otopeli smo. A zato je vendar bolj prav, če me ne morete zavoljo komisa, ki sem si ga pridobil s cigaretami. Takrat še ni bilo avtomatičnih gibov, ki rodijo navado. Takrat so bili zavoljo lakote ugrizi lisičjih zob v želodcu in sem natanko vedel, kdaj sem prestopil mejo in zašel na območje osnovnih gonov. Rajši me obsojajte zaradi tega komisa. Zakaj če je kadilčevo telo nazadnje klonilo, se je to zgodilo tudi zavoljo kosa komisa, ki sem ga pojedel jaz. Če bi mu mahorke poklonil, bi vsaj odvzem enega kosa kruha ne prispeval k shujšanju njegovega bitja. Takó pa je on spoznal, da je za človeka, tudi če se bo rešil teh paštnov, vse izgubljeno, zarezal se je smrti v obraz, si privoščil to, kar je imel najrajši, in s tem mogoče dosegel veličino, medtem ko smo se zapisali pritlikavstvu vsi, ki nismo mogli odtrgati oči od sesušenega, razpokanega kruha. Da, sem šepnil, imate prav, da molčite. In sredi paštnov sem ostajal sam s svojo vestjo in nobene rešitve nisem našel, da bi premagal negibno tišino, kakor da sem se premaknil in se počasi, pazljivo začel spuščati navzdol po stopnicah. To neslišno, skoraj tihotapsko prestavljanje stopal se mi je posrečilo, ker nisem bil obut v lesene cokle, ampak v sandale. In zavedel sem se resničnosti obuvala, ki mi je od nekdanj drago; zavedel sem se, da je samó zavoljo njega moj korak tako lahek in prožen. Takrat pa se mi je razodelo, da me vrste na paštnih niso hoté prezrle, ampak

da sploh niso opazile žive podobe, ki ni bila primerna za njihove breztežne oči. In hkrati se mi je posvetilo, da bi morali biti tudi oni meni nevidni in da najbrž tudi so, samó da jih prenašam na terase iz spomina, ki je v sanjah spet oživel. In vedel sem, da sanjam, a bil sem obenem zunaj sanj in ves potešen, da nisem več z razgaljeno vestjo pred večtisočglavo nemo množico. Kakor v taborišču sem spal in vedel, da spim. A naslednji trenutek so se vendar odprla vrata kopalnice in v noč se je usulo krdelo obritih in umitih teles. Pritekla so na stopnišče in se pognala navzgor. Držala so v rokah srajco in hlače, nočne sence so se jim lovile v oglate obraze, odsekani, zveneči udarci cokel so odmevali od strmih stopnišč. Nekateri pa niso stekli, polagoma so vlekli nabuhla stopala s stopnice na stopnico. A nihče se ni zanimal zame, takó da sem tudi jaz pogledal drugam. Mislim sem, da bo dimnik na vrhu vzžarel in se bo prikazal veliki rdeči mak. A dimnik je bil črn in ugasel, samó videti je bilo, da rahlo niha. In je bilo res, zakaj spodaj se je jeklene vrvi, ki je pridrževala dimnik, oprijelo krdelce otrok in ga z majhnimi dlanmi vleklo, kakor da ga hočejo zrušiti. Takrat pa so se spet odprla vrata kopalnice in so se prikazala telesa, ki so njihove kosti v bokih imele obliko vodoravno ležeče številke 8, v koraku pa so jim bili stisnjeni trije majhni suhi orehi. Eno dekletce si je hitro zakrilo oči z dlanjo, oči drugih pa so bile nekaj časa

zazrte, kakor da so pred razmnoženimi podobami skaznega Pinocchia, zatem pa so se vse zelo široko razprle.

Ob Andréjevem vprašanju, če ne bi kazalo zatreti rod, ki je tako oskrnil zemljo, se mi je spet porodil dvom v množično odgovornost. Do neke mere je treba sprejeti trditev, da ima narod vlado, ki jo zasluži, voditelje, ki so prišli iz bokov njegovih samic; a je spet res, da se ljudje povečini ne zavedajo, kakó so pravzaprav igrače družbenih zakonov in silnic, v katerih so se znašli. Ustaljeni red ljudem meglí spoznanje resnične stvarnosti, velika večina se sploh ne izvleče iz privida, ki ga ustvarjajo pododovana razmerja, udomačene navade. Kdor želi, da se takšna zabubana človeška masa ne bi prebudila iz sna, zavestno spušča nadnjo kapljice narkoze. To uresniči zelo lahko, ker ima na razpolago vsa sredstva. Kajpada niso te resnice nič novega. A so bistvene pri odločanju o skupni krivdi. Zato sta posameznik in množica odgovorna za zlo, ki sta ga delala, a poprej je treba klicati na odgovor družbo, ki ju je vzgojila. No, a saj tudi André ni dosleden. Ko se unese, se spomni, kakó je rešil nemškega človeka Franza, ki je bil kapo bunkerja in krematorija. Esesovci so vse take priče periodično pokončevali, ker pa je bil Franz človeški z jetniki, ga je André, ko smo zapuščali taborišče, skrtil v revier. Pri prvem odhodu bolnikov ga je esesovec opazil in je moral ostati, med-

tem ko so drugi zapuščali barako. André pa ni odnehal, dal ga je v novo odhajajočo skupino, in ko so se esesovci spomnili na Franza in prišli ponj, ga ni bilo več. Težko da so ga potem našli v morju zeber. To se pravi, da je André Franza zavoljo njegove človečnosti skorajda iztrgal iz žrela peči. Čut za pravičnost in solidarnost sta bila takrat pri Andréju silnejša kakor potreba po prekletstvu in izobčenju. Pa je spet res, da je bilo izjemno, če je nemški človek pokazal nekaj tega, kar smo se navadili imenovati kulturo srca. Meni se je v štirinajstih mescih primerilo samó enkrat. Bilo je takrat, ko je vlak stal na neznani postaji in je stal poleg vojaški vlak s protiletalskimi topiči in strojnicami. Bilo je potem, ko smo zagrebli sto petdeset okostij iz dveh voz, bilo je po Janoševem koncu. Voza ob lokomotivi sta se spet polnila, a število suhcev se je bilo vendar razredčilo. Pri tridesetih vagonih se seveda malo pozna, a tu pa tam so nekateri mogoče le laže stali pod hladnim aprilskim nebom. In če niso bili tako na tesnem, se je lahko kdo sesedel in izdihnil čepe, obkrožen od ograje sivih in llasto modrih črt; drugače so tisti, ki so jim oči osrepele, morali ostati pokonci, zagozdeni v gosto gručo. Samó bolj podivjanim skupinam se je kdaj posrečilo potisniti stoječo smrt navzdol, da so stali na nji, na njenem trdem dračju. Saj, a zavoljo odprtih vrat so se tisti s flegmonami in bulami lahko prerinili na rob; tako smo imeli bol-

ničarji polne roke dela. Ne da bi si skeleti kdove kako želeli novo obvezo, a že pogled na razkuževalno tekočino in na rumeno mast je kakor privid nekoliko potešil lakoto, ki je trajala šest dni in hitro dopolnjevala poprejšnji večmesečni post. Bolničarjeva skrb jih je razreševala amorfnosti skupnega pogina, morebiti so tudi čutili potrebo po bolničarjevi bližini, po dotiku njegovih rok, kakor da jih nevzdržno vabi sanjsko zaupanje v njegov obred s progami belega papirja. Vojaški vlak je stal poleg. Postaje ni bilo videti, ker so nas zapeljali nekoliko ven. Dan je bil sončen, a žarki so bili mehkužni, ponížani in tepeni, z nekakšno slabokrvno ihto v svoji svetlobi. Ta se je bolj srepo vžigala samó na ceveh strojnic, ki so bile uperjene v nebo. Ne vem, če je bilo potem, ko smo zastonj čakali v Hamburgu, med dvema vlakoma jetnikov v zebrah, ali je bilo poprej. A kakor vsakokrat, ko smo stali, smo se bolničarji razkropili vzdolž vagonov. In znova smo čutili, kakó je bilo prav, da smo se ob odhodu iz Harzungena sredi kaosa utaborili v zaprtem vozu in ga spremenili v ambulanto z vsem, kar smo kljub zmedi vzeli s sabo. Obveze, rivanol, obliž, rumeno mast, vazelin. Pa vse polno skledic in škarjic in kirurških nožičev in gumijastih rokavic. In steklenico alkohola iz esesovske ambulante. Pomešan z vodo je alkohol nekaterim nadomeščal hrano in prebujal iskre vere v rešitev. Vrata voz so bila odpahnjena in na robu

odprtini so sedele trpke postave s hlačniki, ki so bili spodvihani do kolen. Noge so bile rumene in skorjaste palice, samó tu in tam je viselo z voza stopálo, ki je ime- lo obliko mesnatega kija. Tam, kjer sem se ustavil, je sedel na robu voza samó eden, takó sem lahko položil posodo z rivanolom in papirnati omot na voz, namesto na tla, na ozko gaz med tračnicami. Francoz je bil, ne več mlad, a s še pravo vlago v očeh, táko brez kristalne- ga odseva. Redka so, vendar pa so nekatera telesa kljub kahektičnim udom posebno trdoživa, zato je verjetno, da bodo morebiti prenesla svoje nagonsko upanje on- kraj pogina. Imel je bulo na mečih leve noge in koža, ki je bila drugod raskava in žolta, je bila na tem mestu bel- kasta in gladka, kakor je po navadi na pleši. To se pra- vi, da je bilo gnojno ognjišče globoko spodaj, če ima kak pomen govoriti o globini pri taki atrofiji tkiva. Boli? sem ga vprašal in potipal s prstom. *Oui*, je rekel in prikimal. Z obema rokama si je držal koleno. Zelo prav, če te boli, sem pomislil in segel po kirurškem nožiču in ga razku- žil. A ko sem se v zadregi ozrl, menda zato, ker je bil to poseg v človekovo telo, sem se zavedel, da so bile na meni oči plavolasca, ki je čistil strojnico na vagonu za mano. Njegov pogled pa ni bil samó radoveden. Bilo je, kakor da oči visokega in lepega mladca ne opazujejo samó viseče noge, ampak se čudijo, da so taka bitja še živa. Obenem je bila v tistih očeh tiha in skromna pre-

padenost lepe živali, lepega konja, ki bi predenj postavili mrhovino. Zraven pa še skoraj spoštovanje, občudovanje zebrastega bolničarja, ki se dotika mrtvaka, ga sprejema mirno in preprosto, kakor da se je za tak, takó nemogoč posel usposobil v zelo oddaljenem, predzgodovinskem življenju. Moj prvi občutek je bil samogibna potreba, da bi zaslonil visečo nogo in skrnil nesrečo tistega voza in vse nepregledne vrste voz; kakor da sem hotel potajiti resnico takega ponižanja pred očmi plavolasega nemškega boga. Zakaj prav takrat je ob mojem pacientu začelo lesti z voza žolto okostje. Gotovo, že cela vrsta drugih je stala in čepela pod vozovi in bolj kakor njihovo opravilo je bil porazen pogled na razgaljene piščali s kupčkom črtastih hlač ob gležnjih, posebno tistih, ki niso mogli počeniti in so stali upognjeni pod dnom voza in ribali obenj z golimi lobanjami. A ta je polzel počasi navzdol in bil bolj viden. Nemogoč igralec, ki stopa s potujočega odra neverjetnega ansambla. In ko se je tako mučil, da bi se s stopali dotaknil tal, so njegovi hlačniki zdrknili dol do lesenih cokel, da je zazijal v zraku velikanski rumen in koščen metulj. Tedaj sem pritisnil nožič h koži, ki je bila trda ko usnje, in zasekal globoko od zgoraj navzdol. Nad mano se je dvoje rok krčvito oprijemalo kolena, jaz pa sem mislil, naj mladi gleda, da bo videl, kakó tovariško je naše razmerje do smrti. Zatem nisem več mislil nanj. Spral sem rano, iz katere

je prišlo nekaj solz rumenkaste smole, potisnil vanjo gazo, namočeno v rivanolu, in jo obvezal s papirnatim ovojem. Potem sem odnesel svoje reči v voz, ker so bili drugi že končali s prevezovanjem in sem bil zadnji. Skobacal sem se v svoj kót, ker me je zeblo, in sem nenehno pokašljeval in sem najrajši čemel pod kocem, v zatišju, in mi ni bilo nič mar, da so vojaki ob strojnicah nehali z delom, ker so jim prinesli menažke z rižem. Ves transport zdaj zre vanje, ko jejo, sem pomislil, medtem ko so pod vozom suhi prsti škrebli ob les kakor kremplji predpotopne živali. In tako se nisem zavedel, ko je pred vrati René rekel: Pravi, da je za tistega, ki je prerezal bulo. Toliko nas je, ki smo rezali bule! A nazadnje se je René tam zunaj sporazumel in potem poklical mene, da sem vstal in odšel k vratom. Plavolasi podčastnik, ki je sedel na vznožju topiča in zajemal iz menažke, je z žlico pokazal name. Zelo rahlo, skoraj trudno sem mu pokimal in se vrnil z lončkom iz lepenke v kot. Do polovice je bil napolnjen z rižem, beli lonček, in meni se je zdelo smešno, če mladi Siegfried misli, da se je mogoče odrešiti s tako posodico riža, ampak obenem se mi je zdelo, da je lonček odsev varljive prikazni. Sedel sem na kocu in tiščal z dlanmi toplo lepenko, ki se je mehko vdajala. Nisem bil lačen, odkar sem kašljal, je lakota splahnela, vonj, ki je prihajal iz lončka, pa se mi je upiral. Nekomu ga moram dati, sem pomislil, in žal mi je

bilo, da sem ga sploh vzela. Zakaj zazdelo se mi je, da mi ga je plavalasi poslal iz spoštovanja, ker sem opravljal tak posel, da pa v njegovem spoštovanju ni bilo spoštovanja do uničenih ljudi. In objemal sem z dlanmi oblo in toplo lepenko in se trudil, da bi gledal z očmi plavalasca na dolgo vrsto kariatid, ki so stale pod vozovi na potrebi, nosile na lobanjah razpadajoči svet in bile črtaste mumije, ki so se jim obveze razpletle in se bodo zdaj zdaj sesule v prah. Skušal sem razbrati njegovo misel, a čeprav sem se zastonj trudil, mi je vendar bilo, kakor da imam v dlaneh mehko živo bitje, mladega belega zajčka, in toplota, ki je iz dlani počasi lezla navzgor po lakti, se mi je zdela znana, in zaprl sem oči in silil z vsemi močmi svoj spomin, da bi mi prišel na pomoč.

Šipe se bleščijo v soncu, da sem kakor v stekleni krogli, na kateri se utrinja srebrna mreža ponočnih rosnih kapljic. Že nekaj časa je, kar sem prebujen, a ne mudi se mi, da bi se vzdignil in vozil po hladu. Osvobojen sem vseh načrtov, in čeprav vem, da bom verjetno šel poiskat Mad, se razločno zavedam, da je nerazsodno, če od nje pričakujem doživetja nekdanjega srečnega ozračja. Mad se je spremenila, in če sem daleč od nje, sem bolj povezan z njeno podobo, kakršna je bila zame odrešilna v prvih povojnih mesecih. Prav tako vem, da se bom jutri spojil z življenjem Quartier Latina, se zgubil na Mont-

martru, kjer bom spet ves prepojen z vero v vrednost človeškega snovanja. A zdaj se mi ne dá, da bi se premaknil. Najbrž se bom, ko bom vstal, še enkrat zapeljal tja gor, a se ne bom vrnil na paštne, samó do vhoda bom šel in še enkrat s pogledom objel mrtvo postojanko. Čutim, da mi je ta panoramičen pogled potreben, zdi se mi, da se mi bo v takem zgoščenem in ostrem trenutku razodela neka blagovestna resnica. Gotovo, da hkrati odklanjam otroško potrebo po magičnem obredu, a prav misel na otroke me spodbuja in prvinsko vznemirja. Ko me je poprej predramil žarek, ki se je vžgal na šipi poleg zglavja, sem se spomnil veverice, o kateri smo brali v berilu. Ves čas je med spanjem s tačico odrivala nevljudno seneno slamico, ki jo je žgečkala po zaprti veki in je ni pustila spati, nazadnje pa je rumena bilka postala tako vsiljiva, da je veverica jezno udarila s krempljčki po nji in se zbudila. Svetla slamica, ki jo je dražila, je bil v resnici sončni žarek; in gledal sem dijake, kakó so v klopeh dobre volje in kako se prisrčno posmehujejo veverici in njeni pomoti. Prvi razred srednje šole je bil in dečki so bili drobni, da so jih bile same oči in so bili vsi vneti za take zgodbe. Zdaj imam spet otroke pred sabo, skozi orošene šipe avta so videti mavrično obrobjeni in razmnoženi. Premikajo se pred šotori in kmalu bodo tisti, ki ne bodo odpotovali, bíli žogo ali pa mahali z mrežastimi loparji, da bo operjeni leseni metek vzletal

visoko v zrak. In ta trenutek ne vem, če mi je na poletnih nomadskih potovanjih kaj ljubše kakor živahen utrip campinga zjutraj pa ob večernem mraku, ko se doraščajoči fantiči in deklice gibljejo v ritmu komaj slutene ljubezni. Saj, a vendar ležim in se nikamor ne premaknem, ker ne vem, kakó bi zbral predstavnike temnih barak pred mladimi bitji, ki so poganjki neumrljivega človeškega rodu. Ne vem, kakó naj postavim prednje ponižane kosti in ponižani pepel. Brez moči sem in ne morem si misliti, kakó bodo moje prikazni mogle najti prave besede, da bi se spovedale pred otroškim zborom, ki zdaj raja sredi šotorov, pa pred dekletcem, ki je včeraj zakročila okoli žice, kakor da jo je zanesel neviden vrtiljak.

Trst, 1966